Bert Altena	*STERKE NETWERKEN WEERSTAAN REPRESSIE* *Over het anarchisme als sociale beweging*
Willy Verhoysen	*GLOBALISERING AVANT LA LETTRE* *Anarchisme en antikoloniale bewegingen*
André Bons	*EEN GEBED ZONDER EINDE* *Armoede in Nederland*
Thom Holterman	*RECHTSSTAAT EN DEMOCRATIE* *TUSSEN LIBERTAIRE KRITIEK EN DYNAMIEK*
Roger Jacobs	*DE ANARCHISTISCHE SYMPATHIEËN* *VAN GEORGE ORWELL (2 EN SLOT)*
André de Raaij	*PRAKTISCH-IDEALISME TOEN EN NU*
Hans Ramaer	*ANARCHISME IN DOMINEESLAND* *Continuïteit en verandering van een politieke beweging*
Jan Groen *& Hanneke Willemse*	*SPAANSE ANARCHISTISCHE FILMMAKERS* *Over Els Joglars en Fernando Arrabal*
Dick de Winter	*LIBERTAIR-SOCIALISTISCHE PARTIJVORMING* *Harm Kolthek en de Socialistische Partij*
Hans Ramaer	*HARD RAIN 5*
Thom Holterman	*UIT HET LAND VAN PROUDHON 6*
Peter Lanser	*BLADSPIEGEL 25*
Judith Metz	*REACTIES EN DISCUSSIES*
Boudewijn Chorus e.a.	*BOEKBESPREKINGEN*

Prijs van dit nummer 10,50 euro

Vijftiende Jaarboek Anarchisme/De AS 161/162

VIJFTIENDE JAARBOEK ANARCHISME

DE AS 161 / 162

de AS

anarchistisch tijdschrift

36ste jaargang, nummer 161/162, voorjaar/zomer 2008.
De AS verschijnt in vier afleveringen per jaar en is een uitgave van
Stichting De AS, Moerkapelle.
ISSN-nummer 0920-3257.
Bestelling: door storting op postgiro 4460315 van De AS te Moerkapelle.
Jaarabonnement: 19,50 euro; buiten Nederland 24,50 euro.
Druk: BGS, Schiedam.
Opmaak: Atalanta, Utrecht.
Adreswijzigingen: per post of per e-mail (wimdelobel@planet.nl)
Nieuwe abonnementen: gaan in met het eerste nummer van de jaargang, tenzij anders aangegeven bij bestelling. Zonder opzegging worden abonnementen verlengd.
Adres: postbus 43, 2750 AA Moerkapelle; wimdelobel@planet.nl
Redactie: Marius de Geus, Jaap van der Laan, Wim de Lobel, Hans Ramaer.
Redactieraad: André Bons, Arie Hazekamp, Thom Holterman, Rudolf de Jong, Peter Lanser, André de Raaij, Martin Smit, Rymke Wiersma, Hanneke Willemse.
Verder werkten mee: Bert Altena, Jan Bervoets, Boudewijn Chorus, Jan Groen, Karin van Haasteren (ill.), Roger Jacobs, Judith Metz, Willie Verhoysen, Dick de Winter.
Publicatie van een bijdrage impliceert niet dat daarin of daardoor redactionele standpunten worden weergegeven.
E-mail: deasnl@yahoo.com
Internet: http: //www.geocities.com/deasnl
Bestellingen: wimdelobel@planet.nl

STERKE NETWERKEN WEERSTAAN REPRESSIE

Over het anarchisme als sociale beweging

Bert Altena

Het anarchisme stelt bij uitstek politieke doelen: vernietiging van de staat en een zodanige opbouw van de samenleving dat het individu het best tot zijn recht komt. In die zin is de anarchistische beweging een politieke beweging en wel zozeer dat elke anarchistische activiteit politieke lading heeft, ook in het geval van drankbestrijding of naturisme. Die politieke lading is waarschijnlijk een van de oorzaken van het feit dat geschiedenissen van het anarchisme zich doorgaans gericht hebben op personen, ideeën, politieke daden. James Jolls The Anarchists, *George Woodcocks* Anarchism *of meer recent Peter Marshalls* Demanding the impossible *zijn informatieve galerijen van anarchisten en hun activiteiten in een aantal landen.*[1] *Omdat ze zo gericht zijn op het politieke aspect van het anarchisme, zijn ze zelf vaak ook politiek geïnspireerd. Zo is Joll sympathiserend geïntrigeerd door de anarchisten en bepleiten Woodcock en Marshall de niet aflatende zin van anarchistische ideeën voor de samenleving.*

Natuurlijk heeft het anarchisme ook scherpe politieke veroordeling te verduren gekregen. Welwillende marxisten bekritiseren doorgaans de zwakke rol die organisatie speelt in de anarchistische beweging, maar de meeste marxisten zijn scherper. Voor hen is de zin van de beweging, zo die er al ooit geweest is, passé en niet zelden zijn anarchisten warhoofden of lieden met een naïef geloof en weinig adequate, constructieve, praktische ideeën. Bekend zijn de opvattingen van de grote Engelse historicus Eric Hobsbawm, die zijn communistische overtuigingen niet van zich af schijnt te kunnen zetten als hij het over anarchisten heeft.[2] Lange tijd was eigenlijk alleen het werk van de Franse historicus Jean Maitron een voorbeeldige proeve van modern sociaal-historisch onderzoek naar anarchisme.[3]

Veel minder dan als politieke beweging wordt het anarchisme als sociale beweging geanalyseerd. Keken aanvankelijk de meeste historici niet verder dan hun politieke of ideologische neus lang was, tegenwoordig kun je ook postmoderne kritiek lezen, waarin het idee ‘sociale beweging’ als een hopeloze marxistische constructie bij het oud vuil wordt gezet.[4] Ik deel die mening niet, want ik geloof dat inzicht in het anarchisme als sociale beweging een belangrijke voorwaarde is om de geschiedenis van het anarchisme te begrijpen. Tegelijkertijd kan onderzoek van de anarchistische beweging nieuw licht werpen op aard en bruikbaarheid van sociale bewegingstheorieën. Ik wil in dit artikel daarom nader ingaan op het anarchisme als netwerkbeweging en aan het eind iets zeggen over het nut van bepaalde sociale bewegingstheorieën voor het onderzoek naar anarchisme.

Over de vraag vanaf wanneer in de geschiedenis je van een anarchistische beweging kunt spreken, verschillen de meningen. Auteurs die zich op personen en hun ideeën richten, zien soms al anarchisme in de vroege oudheid, zij die meer naar het anarchisme als politieke of sociale beweging kijken, pleiten voor een beginpunt ergens in de negentiende eeuw. De Engels-Amerikaanse historicus Carl Levy heeft zich sterk gemaakt voor de Eerste Internationale (1865-1876) als beginpunt. Toen ontstond de anarchistische beweging als kritiek op de sociaaldemocratie en als antistatelijke beweging.[5] Als je die criteria neemt, kun je echter net zo goed bij Proudhon en zijn Franse volgelingen beginnen, die dergelijke kritiek al in 1848 uitten.

Welk beginjaar we ook nemen, sterker dan andere sociale bewegingen heeft het anarchisme vervolgens hoogtepunten en dieptepunten gekend. In de grote Europese landen, met uitzondering van het Verenigd Koninkrijk wellicht, werd het bij tijd en wijle flink onderdrukt: in Frankrijk halverwege de jaren 1890 en in de jaren vlak vóór de Eerste Wereldoorlog, in Duitsland tussen 1878 en 1918 en 1933 en 1945, in Italië tussen 1870 en 1945, in Spanje gedurende langere of kortere perioden tussen 1870 en 1976.

Dit kun je min of meer kort wisselende conjuncturen noemen, maar het anarchisme kende ook een trager verlopende conjunctuur. Het maakte tussen 1870 en 1918 een geweldige opgang en raakte toen sterk verbonden met de arbeidersklasse. In het interbellum kreeg de beweging, wat Europa betreft, iets sleets. De groei was eruit en consolidatie of zelfs teruggang zette in.

Na 1945 kende het anarchisme een paar zeer zwakke decennia, om tijdens de jaren zestig en daarna veel nieuwe aanhang te krijgen en aan leven te winnen. Vaak verketterd en tot antiquiteit verklaard, verdween het echter nergens. Integendeel, een van de opmerkelijke kenmerken van de beweging is haar vermogen telkens opnieuw tot leven te komen. Het anarchisme is als een duikelaartje, een woestijnplant of Ger Harmsens herfsttijloos. Voor velen is deze veerkracht van de beweging verbazend, zeker voor hen die van mening zijn dat een sterke organisatie een *sine qua non* is voor het succes van een beweging. Het is dus een belangrijke vraag voor onderzoek naar anarchisme als sociale beweging, waar die veerkracht nu precies in schuilt.

Is een definitie van anarchisme van belang? Zeker. We zagen al in de benadering van Carl Levy, dat antistatelijkheid een belangrijk kenmerk van anarchisme is en zo is het dikwijls gezien. Weg met alle beperkingen op de menselijke autonomie, in de eerste instantie staten! Die visie benadrukt vooral de kritische, negatieve zo je wilt, kant van het anarchisme, maar het heeft natuurlijk ook een opbouwende, positieve kant. Immers, waarvoor wil je de staat afschaffen, waarom moeten de beperkingen op de autonomie van de mensen weg? Kropotkin heeft het mooi verwoord in zijn beroemde artikel over anarchisme: ‘A principle or theory of life and conduct under which society is conceived without government – *harmony* in such a society being obtained, not by submission to law, or by obedience to any authority, but by free agreements concluded between the various groups, territorial and professional, freely constituted *for the sake of production and consumption, as also for the satisfaction of the infinite variety of needs and aspirations of a civilized being*.[6] Het ging erom een harmonieuze vorm van samenleven te vestigen waarin eenieder zich kon ontwikkelen naar zijn mogelijkheden en wensen. Ieder mens moest zijn leven kunnen inrichten zoals hij dat wilde. Iemand als Malatesta, maar ook anderen, zag daarin een nieuw stadium in de beschavingsgeschiedenis van de mensheid.[7] Het ging de anarchisten en syndicalisten niet erom het individu op te doen gaan in de groep, maar integendeel om het individu daaruit te bevrijden.[8] Uitgangspunt en doel van de beweging was dus het individu, zelfs in de meest op organisatie gerichte vleugel van de brede anarchistische beweging, de syndicalistische (waarmee overigens niet gezegd wil zijn dat iedere syndicalist anarchist genoemd kan worden), stonden het individu en de individualiteit centraal. Het syndicalisme liet klassenstrijd en bewustmaking van het individu voor de toekomstige maatschappij samenvallen en zo werd, zoals in de hele anarchistische beweging, de toekomst reeds beleefd en vormgegeven in het heden. De middelen dienden in overeenstemming te zijn met de doelen en niets stond je in de weg om je leven nu al in te richten zoals het na de revolutie zou zijn.[9]

Individualisme en gelijktijdigheden zijn twee belangrijke zaken in verband met de toepasbaarheid van sociale bewegingstheorieën en de verklaring van de veerkracht van het anarchisme. We zullen in dit verband straks ook nog kennis maken met de gelijktijdigheid van het lokale en het inter- of transnationale, al evenzeer van belang voor de verklaring van de veerkracht van het anarchisme.

INDIVIDUEN

De anarchistische beweging dreef op

individuen. De Franse historicus Vivien Bouhey heeft in een recente dissertatie op een rij gezet hoezeer in de beweging de 'compagnon' (kameraad) de dragende factor was en wat dit voor zijn identiteit betekende:
(1) 'kameraad' verving het republikeinse 'burger', een aanduiding die in de jaren 1880 en 1890 ook in de Nederlandse socialistische beweging werd gebruikt. Terwijl ook in de anarchistische beweging de ongelijke toebedeling en uitbreiding van het burgerschap in de burgerlijke staat een rol speelde, betekende deze naamsverandering een afscheid van die burgerlijke staat. De kameraad behoort bij de bestrijders van de staat, de burger klaagt nog over tekortkomingen in zijn burgerschap in die staat.
(2) 'kameraad' zijn betekende dat je amicaal omging met andere 'kameraden', bijvoorbeeld bij samenkomsten.
(3) 'kameraad' zijn stond voor een aantal andere plichten: kameraden onder dak brengen, anarchistische netwerken onderhouden en in het algemeen kameraden helpen, waar ook ter wereld. Je behoorde de anarchistische principes te verdedigen en (na 1890) de martelaren te wreken.[10] Bij alle gelijktijdigheid vielen dus ook de organisatie, het netwerk, de beweging en de individuele anarchist samen.
De kameraden konden in groepen samenkomen, soms maakten ze deel uit van meerdere groepen. Ze konden ook buiten groepen blijven, maar dat wil niet zeggen dat deze individualistische anarchisten buiten alle netwerken vielen of zelf geen netwerken onderhielden. De groepen waren vaak gebaseerd op lokaliteit: het dorp of een wijk in de stad. Amsterdam kende bijvoorbeeld rond de eeuwwisseling een tijdlang de propagandagroep 'Buurt YY', Johan Lodewijk zat erin, die de Pijp (buurt YY) bewerkte. Woonplaats droeg dus de groepen en niet zozeer werk, zoals in het Caraïbisch gebied, waar het anarchisme zich uitbreidde naarmate Amerikaanse macht en grote ondernemingen zich in nieuwe gebieden (zoals Panama) vertoonden. Ik kan me voorstellen, dat de beweging in Europa door haar basis in woonplaats een stabielere structuur had dan bewegingen die gebaseerd waren op mobiele arbeiders.
Hoe groot waren de netwerken? Dat hing af van de leden. Netwerken steunden op personen, niet op groepen ook al waren die personen lid van een groep. Zodoende kon een groep verbindingen hebben met verschillende netwerken en kon de netwerkstructuur verbindingen leggen over de hele wereld. Beschikten personen in de netwerken zelf niet over die verbindingen, dan stonden ze wel in contact met anderen die dergelijke verbindingen onderhielden. Toen de Rotterdamse anarchist Piet Honig in 1894 naar Alexander Cohen in Parijs ging, had hij diens adres òf uit *Recht voor Allen* òf van Domela Nieuwenhuis.[11] Uit de herinneringen van Honig blijkt echter ook, dat in de anarchistische wereld de netwerken al naar gelang klasse langs elkaar heen schoven. Honig wilde naar de arbeiders in Belleville, maar Cohen had met arbeiders geen verbinding. Wèl kende Cohen als journalist Jean Grave, redacteur van *Le Révolté*, *La Révolte* en *Les Temps Nouveaux* en Grave had weer contact met arbeiders in Belleville. Redacteuren van anarchistische bladen waren dus knooppunten van netwerken en verbonden kringen die normaliter niet met elkaar in contact kwamen en nochtans de anarchistische beweging vormden.

Doorgaans waren de netwerken heel open. In Brussel ontmoette Honig op één mei Nederlandse anarchisten die daar woonden en geraakte op die manier in de Brusselse anarchistische beweging. In Parijs kwam hij overal binnen, doordat hij aanbevelingsbrieven uit Nederland had meegenomen. Slechts in tijden van stevige repressie sloten groepen en netwerken zich en werd het moeilijker contact te maken. Dan werd de betrouwbaarheid van de kameraad uitvoeriger getoetst. Dat gold natuurlijk ook voor het ondergrondse werk.
Toen Hubertus van Bloppoel en Honig pamfletten naar Duitsland zouden smokkelen, kwam de in Londen wonende Duitse anarchist Otto Rincke eerst kijken of zij wel te vertrouwen waren en deugden voor die taak. Daarna was echter alle geheimhouding weg, de ontvanger van de brochures liet zelfs zijn geheime bergplaats zien en gaf Honig *Revolutionäre Kriegswissenschaft* mee van Johann Most, het 'anarchist cookbook' uit die tijd.[12] Dat wil niet zeggen, dat iedere anarchist geen geheimen kende voor kameraden. Velen die hem kenden, waren verbaasd toen Emile Henry in 1894 zijn aanslag op het Parijse restaurant *Terminus* pleegde.

CONTACTEN

Hoe werden de contacten in en tussen de netwerken in stand gehouden? Veel ging per brief. Op die manier kwamen redacteuren aan hun kopij, die vervolgens als krant weer terugging naar de plaats van afzending, maar ook aan allerlei informatie die niet meteen voor de krant bestemd was. Brieven konden in groepsvergaderingen voorgelezen worden, zodat de groep op de hoogte werd gebracht.
Vivien Bouhey beschrijft bijvoorbeeld hoe de groep 'Les Libertaires' in mei 1899 door een brief van Sebastien Faure leerde over een alternatieve conferentie die in Den Haag gehouden zou worden tegen de grote, plechtige vredesconferentie van Europese vorsten.[13] Die conferentie is overigens niet doorgegaan, *Vredes-stemmen* van Domela Nieuwenhuis zal mede met het oog op die alternatieve conferentie geschreven zijn.[14]
Het belang van brieven maakte de netwerken echter gevoelig voor staatsveiligheidsdiensten. Het is bekend dat de Italiaanse *mouchard* (verklikker) Carlo Terzaghi vanuit Zwitserland briefcontact opnam met allerlei anarchisten in Frankrijk en kennis uit hun antwoorden doorspeelde naar de Italiaanse overheid.[15]
Een veiliger manier om het contact tussen netwerken te onderhouden was daarom de rondtrekkende anarchist. Propagandisten en colporteurs konden brieven meenemen en doorgaans verspreidden zij ook allerlei interne kennis over de beweging. In Nederland was zo'n colporteur de gewezen Amsterdamse metaalbewerker P.C. Bos, die vanaf de jaren 1890 het hele land doortrok. De rol van colporteurs in de beweging zou nog eens onderzocht moeten worden.
Het onderhouden van de netwerken diende allerlei doelen. Netwerken konden gemobiliseerd worden om grote meetings te organiseren of vergaderingen voor te bereiden waar een beroemdheid zou komen spreken. Die functie vervulden ze ook op internationale schaal. De voorbereidingen voor een anti-autoritair congres in Londen 1896 om de sociaaldemocratische Tweede Internationale te bekritiseren en betere eigen contacten op te bouwen, liepen via allerlei internationale netwerken.[16]

Netwerken dienden ook als circuits van informatie, niet in de laatste plaats informatie over de grenzen heen. Op die manier konden anarchisten thuis op de hoogte komen van ontwikkelingen in verre landen, waar kameraden zich hadden gevestigd. Die uitgevlogen anarchisten fungeerden vaak als correspondent van bladen. Anderzijds werden via de netwerken allerlei nieuwe inzichten overgedragen. Constance Bantman heeft in een recent artikel betoogd dat het revolutionaire syndicalisme in Engeland kwam via netwerken van Franse ballingen.[17]

Het belangrijkste waren de anarchistische netwerken als webben van onderlinge hulp. Daarom werd van de kameraden verwacht dat ze elkaar hielpen. Honig en Van Bloppoel hielpen de Duitse anarchisten in Londen materiaal naar Duitsland te transporteren. Eenmaal gevestigd in Mechelen zou Honig echter ook hulp bieden aan onder meer Joseph Thioulouse, een verkommerde anarchist die een tijdlang in de gevangenis van Montjuich bij Barcelona had gezeten. Thioulouse was naar hem toegestuurd door Brusselse kameraden en Honig zou vervolgens Thioulouse verder helpen naar Nederland. In diverse archieven is aardig te volgen bij wie Thioulouse in Nederland zoal verbleef, voordat hij weer terugging naar Frankrijk.[18] Die hulpvaardigheid is altijd een onderdeel van de anarchistische netwerken gebleven, of het nu tijdens het interbellum ging om het onderbrengen van Italiaanse, Duitse en later Spaanse anarchisten, tijdens de Tweede Wereldoorlog om kameraden in nood of na die oorlog om Spaanse anarchisten.

De internationale netwerken zijn één van de oorzaken waardoor repressie er nooit in geslaagd is de anarchistische beweging definitief te onderdrukken en waardoor die beweging repressie van korte duur gemakkelijk overleefde. Davide Turcato heeft onlangs prachtig laten zien hoe belangrijk Italiaanse anarchisten in de Verenigde Staten waren voor de financiering van bladen en de opvang van ballingen. In Italië mocht de beweging zich misschien niet roeren, zozeer dat autoriteiten en latere historici dachten dat ze verdwenen was, in het buitenland was ze onverminderd levendig.[19]

Zo vertellen de netwerken ons wat het voor anarchisten betekende in het buitenland te verkeren. De band met degenen die achtergebleven waren, bleef vaak lang belangrijk voor hen. De Vlissingse vormer J.J. Paasse vertrok in 1911 naar de Verenigde Staten, maar het contact met oude kameraden als Willem Angenent die hij uit Vlissingen kende en met wie hij vervolgens op een aantal plaatsen in Nederland en Duitsland had gewerkt (ze speelden beiden ook een rol in de Landelijke Federatie van Metaalbewerkers), bleef in tact. Nog in 1930 maakte hij aan Willem Angenent geld over voor het Domela Nieuwenhuis monument.[20]

Op gelijke wijze steunde het comité Rochester het Domela Nieuwenhuis Fonds. Hulpvaardigheid sprak hier uit, maar de band met het oude Europa, kon ook een hindernis zijn. Jacy Alves de Seixas heeft beschreven hoezeer Italiaanse anarchisten in Brazilië door nostalgie geremd werden om onder autochtonen een levendige anarchistische beweging te doen ontstaan. Het 'daar' ('bij ons') trok zozeer, dat ze aanvankelijk in het in hun ogen onderontwikkelde 'hier' nogal passief bleven.[21]

In het algemeen is het kenmerkend voor anarchistische emigranten dat ze moeite hadden buiten hun eigen groep contact te maken. De Fransen die in de jaren 1890 in Londen bivakkeerden bouwden in Soho een heel eigen infrastructuur op, compleet met Franse kruidenierszaken, maar kwamen met Engelsen of andere nationaliteiten maar spaarzaam in contact. Ze zagen hen vooral tijdens herdenkingsbijeenkomsten.[22]

Die nostalgie versterkte de behoefte om vanuit de emigratie contact te houden met de thuisgeblevenen en hen zoveel mogelijk te helpen, ook ondergronds. De Franse politie vermoedde dat geldsommen die anarchisten rond 1900 verdienden met valsemunterij, flessentrekkerij en bankovervallen naar een klein comité in Londen werden doorgesluisd, vanwaaruit bladen en acties in Frankrijk zouden worden gefinancierd. Nu zag en ziet de politie toen en nu wel vaker grote vertakkingen van wat misschien toch maar een zeer beperkte aangelegenheid kan zijn geweest (je vraagt je af of lieden als Malatesta en Malato bij al hun activiteit ook nog het beheren van ondergrondse fondsen konden hebben), maar het is natuurlijk altijd mogelijk.[23]

In het geval van de aanslag van Bresci op de Italiaanse koning Umberto I in 1901 is de voorbereiding in de Verenigde Staten maar al te goed gedocumenteerd.[24]

De goede werking van de internationale netwerken op het punt van communicatie, informatie en van hulp en de algemeen gedeelde wens in de beweging om deze zo dicht mogelijk bij de individuele anarchist te houden verklaren waarschijnlijk waardoor een internationale anarchistische organisatie amper van de grond kwam. Hoezeer lieden als Alexander Shapiro en Christiaan Cornelissen vóór 1914 hier ook aan sleurden, het lukte maar niet. Daarbij gold niet alleen de opvatting, zoals onder anderen uitgedragen door Domela Nieuwenhuis, dat anarchisten zich als anarchisten niet moesten organiseren, maar ook het feit dat veel anarchisten er het nut niet erg van in zagen. Praktiseerden ze het internationalisme nu al niet? Was alle hulp aan vreemdelingen gegeven of aan bewegingen en bladen in het buitenland niet voldoende internationalisme in praktijk? En inderdaad: als je doel is het veranderen van de individuele mens en als internationale contacten en bladen je voldoende van de anarchistische wereld buiten je eigen plaats op de hoogte brengen, wat voor nut kan een internationale organisatie dan nog stichten?

CULTUREEL

Hielpen de netwerken de anarchistische bewegingen repressie te overleven, ze waren niet de enige factor. Het anarchisme mag een politieke beweging wezen, ze kan zich ook anders dan politiek uiten. Werken aan de vrijheid kun je op vele manieren doen. Naast politiek is de anarchistische beweging niet voor niets altijd heel cultureel geweest. Onderwijs en opvoeding kregen veel aandacht van anarchisten. Vrijdenkerij, geheelonthouding en naturisme waren andere uitingen van anarchistische cultuur. In de vorm van zangclubs, muziek- en toneelverenigingen hadden de anarchisten ook een kunstzinnige uitingsmogelijkheid. Op die manier konden ze anarchistisch leven alsof de revolutie al achter de rug was. Toekomst en tegenwoordige tijd vielen dan voor hen samen en als anderen de anarchisten weinig rationeel achtten, dan lag de oorzaak van die schijnbare irrationaliteit hier.

Dat is echter niet het enige belang van het streven anarchistische principes nu

al zoveel mogelijk in praktijk te brengen. Het betekende ook dat de anarchisten politiek niet nodig hadden om zich te uiten en vooral in tijden van repressie kwam dat goed uit. Je kon op andere terreinen des levens het anarchisme blijven praktiseren en zo toch werken aan een nieuwe toekomst. Kunstenaars konden terugvallen op het fantastische of het allegorische. Niet voor niets was surrealisme populair in onderdrukkende regimes of konden algemeen bekende verhalen opnieuw verteld worden, zodanig dat het publiek hun betekenis als kritiek gemakkelijk doorgronden kon. Daar ligt de betekenis van Stefan Heyms *Der König David Bericht* of van de medewerking van de anarchistische schilder Alexander Tyshler aan een opvoering van Shakespeare's *King Lear* in het Moskou van 1936.[25]

Op deze wijze kon de anarchistische beweging ondanks politieke onderdrukking toch enigszins op de been blijven. Voor een langdurige onderdrukking, zoals onder Salazar in Portugal, onder de communisten in de Sovjet-Unie of onder Franco in Spanje, was dit zeker niet voldoende, maar niemand zal ervan opkijken dat in die omstandigheden ook anarchisten moeite hadden te overleven. Hoe dan ook, met de vertakkingen van de beweging over de grenzen en met het feit dat werken in de bestaande politieke kaders maar één uitingsmogelijkheid voor anarchisten is, hebben we belangrijke verklarende oorzaken voor de veerkracht van anarchisten in de kortere conjunctuur van repressie en tolerantie.

Het anarchisme kent echter ook een trager verlopende conjunctuur die tevens een andere vorm van veerkracht toont. De Franse socioloog en filosoof Daniel Colson heeft de geschiedenis van het anarchisme in drie periodes ingedeeld: de jaren 1840-1864 als de jaren waarin het anarchisme vooral een zaak van intellectuelen van burgerlijke en aristocratische afkomst was. Het was een tijd meer van ideeënvorming dan van beweging. Van 1864-1945 was het anarchisme vooral arbeidersbeweging, want het baseerde zich vooral op de arbeidende klasse. Het revolutionaire syndicalisme was de sterkste uiting van deze veranderde basis van de beweging. Na 1945 maakte het anarchisme eerst een tijd van crisis door, maar vanaf de jaren zestig ging het weer bergopwaarts en baseerde de beweging zich op nieuwe groepen: jongeren, studenten en kunstenaars. Net als in de eerste periode ging het weer sterker om nieuwe ideeën en nieuwe vormen.[26]

Op de precieze merites van deze driedeling ga ik hier niet in, Colson laat echter wel zien dat het anarchisme ook een lange conjunctuurbeweging kent. Daarbij is het onmiskenbaar dat de klassieke jaren van hoogtij vóór 1914 lagen, het interbellum is al met al een periode van stagnatie en verzwakking van het anarchisme (althans in Europa en Noord-Amerika) en na 1945 heeft de beweging grote moeite zich te hervinden.

Onder deze lange conjunctuurgolven ligt een geheel van diepere oorzaken. Aan de ene kant is er het sociologische verschijnsel van de vergrijzing. De dragende generatie uit de gouden jaren wordt ouder en ouder. Vivien Bouhey laat zien dat dit al vóór 1914 aan de gang was. Ik denk dat dit voor Nederland ook geldt. Na 1918 wordt die vergrijzing echter duidelijk. Een jongere generatie komt naar voren, maar een deel daarvan gaat over naar de communistische beweging (in Nederland Daan Goulooze en Jan Postma bijvoorbeeld), die in de Sovjet Unie iets positiefs lijkt op te bouwen in plaats van het anarchistische negatieve kritiseren.

Dat laatste was op het grote internationale anarchistencongres in 1907 in Amsterdam al te horen geweest in de bijdragen van Pierre Monatte en Amédée Dunois over de positieve kanten van het syndicalisme. Een ander deel van de jongere generatie zet zich heftig af tegen de ouderen en roert zich vooral op het culturele en antimilitaristische vlak. Heel scherp komt dat bijvoorbeeld naar voren in een artikel in *Alarm* waarin Anton Constandse Chris Lebeau bij het oud vuil zet.[27] Eenzelfde vergrijzingsproces vindt plaats na de Tweede Wereldoorlog. Provo betekent ook qua generatie een vernieuwing.

Bij die vergrijzing hoort als het ware een verstijving van de theorie. Terwijl de staat van gedaante veranderde, hield de anarchistische theorie geen gelijke tred. De toenemende rol van de staat in het individuele leven van de mensen (naast dienstplicht in Nederland na 1901 ook leerplicht en na 1918 stemplicht; naast een klein pensioen in Nederland in 1913 ook allerlei subsidies na 1914 en werkloosheidsuitkeringen) werd bijvoorbeeld onvoldoende in de anarchistische opvattingen verwerkt. Terwijl de werkelijkheid zich steeds verder van het anarchistisch ideaal begaf, werd dit theoretisch niet opgepakt. Daarmee verloor het anarchisme aan kracht, vooral aantrekkingskracht. Het is voor anarchisten natuurlijk ook niet makkelijk. Omdat middelen en doelen overeen moeten stemmen, kun je geen blauwdrukken van een nieuwe samenleving opleggen. Omdat voor een anarchistische samenleving zoveel afhangt van de wil en verantwoordelijkheid van het individu, moet je in de weg daarnaar toe het individu de volle ruimte geven. Dat betekent dat een beweging alle kanten uit kan gaan en in praktijk ook ging. Het anarchisme heeft geen middelen daar paal en perk aan te stellen, moet die ook niet willen hebben, maar dient daardoor wel regelmatig op de blaren te zitten. Lange tijd was het niet goed opgewassen tegen communistische concurrentie, totdat de communisten zo goed waren te tonen dat ook bij hen de keizer geen kleren had. In dat failliet schuilt een deel van de toenemende populariteit van het anarchisme na 1980.

THEORIEËN

Wie het anarchisme als sociale beweging wil onderzoeken en met behulp daarvan factoren voor haar succes of het gebrek daaraan op het spoor wil komen, kan kijken naar sociale bewegingstheorieën. De meest voor de hand liggende zijn *resource mobilisation theory* in alle breedheid en vormen zoals voorgesteld door een hele groep schrijvers. Daarnaast heb je de *collective action theory* van historisch socioloog Charles Tilly.[28] Makkelijk toepasbaar zijn die theorieën echter niet. Dat komt niet alleen doordat ze op een aantal onderdelen meer verzamelingen van aandachtspunten zijn dan echte theorieën, maar ook doordat ze nogal politiek gericht zijn en zich doorgaans beperken tot bewegingen die in nationale of lokale politieke kaders werken. Een beweging als de anarchistische die zich daartegen verzet en zich daaraan tracht te onttrekken, is alleen al daarom niet zo makkelijk in deze benaderingen in te passen.

Veel van deze theorieën gaan bovendien uit van formele organisaties als dragers van sociale bewegingen en investeren een belangrijk deel van hun denkwerk

juist daarin. Goed georganiseerde gehelen zijn volgens hen nodig voor succes, maar de anarchistische beweging kenmerkt zich nu juist door zwakke organisatie. Terwijl sociale bewegingstheorieen op het al dan niet behalen van succes zijn gericht, is dit criterium in het geval van anarchisme penibel. Een nieuwe anarchistische samenleving zonder onderdrukkende staat is nog niet tot stand gebracht en hoe meet je succes als het om veranderen van individuen gaat? Hoe belangrijk zijn sterke, goed georganiseerde en rijke organisaties dan?

Kortom ik ben een beetje sceptisch over de zin van dergelijke theorieën. Elementen eruit kunnen nut hebben, ik heb het laten zien voor wat betreft het achterblijven van de anarchistische analyse van de maatschappij bij de ontwikkeling van die maatschappij. Zeer veel past echter gewoon niet. Het nut van sociale bewegingstheorieën wordt waarschijnlijk groter, wanneer we specifieke anarchistische campagnes met een beperkter reikwijdte en horizon willen onderzoeken. We kunnen dan bijvoorbeeld met vrucht Tilly's idee van *repertoires of collective action* toepassen, waarin hij erop wijst dat in een serie conflicten met dezelfde partijen doorgaans een leerproces plaatsvindt, waarbij in een nieuwe ronde de een de ander tracht te verrassen met een nieuwe aanpak.

In het geval van Provo kun je bij die visie baat hebben, niet zozeer als een geheel van hypotheses die een en ander zouden kunnen verklaren, maar vooral als aanwijzing dat verschillende partijen een rol spelen in het actievoeren en dat hun onderlinge uitwisselingen in het verleden belangrijk zijn.

Niet zelden wordt het anarchisme onderzocht alsof het in een vacuüm opereerde, maar het is zoals de historicus Theo van Tijn eens gezegd heeft: net zo goed als je niet over een voetbalwedstrijd kunt schrijven door naar slechts één partij te kijken, zo kun je dat ook niet in het maatschappelijk leven. De anarchistische beweging moet altijd in de totaliteit van de samenleving, in het geval van het anarchisme ook van de wereldsamenleving, en van verleden, heden en toekomst gezien worden.

Onderzoekers van het anarchisme als sociale beweging kunnen hun voordeel doen met netwerkanalyse, maar meer als beginstadium van de analyse dan als eind daarvan. Het denkwerk dat daarvoor nodig is zullen ze zelf moeten doen in overeenstemming met de principes van het anarchisme en de anarchisten.

NOTEN

(1) James Joll, *The anarchists* (London 19792); George Woodcock, *Anarchism. A history of libertarian ideas and movements* (Harmondsworth 19713); Peter Marshall, *Demanding the impossible. A history of anarchism* (Hammersmith 1992). Er is een nieuwe druk uit van Marshall, waarin ook primitivisten als Zerzan en post-anarchisten besproken worden. – (2) Eric Hobsbawm, *Primitive rebels. Studies in archaic forms of social movement in the 19th and 20th centu-ries.* (Manchester 19785); zie ook: E.J. Hobsbawm, *The age of capital, 1848-1875* (New York 1975), 161. – (3) Jean Maitron, *Histoire du mouvement anarchiste en France (1880-1914)* (Paris 19552) [Maitron, Histoire] ; id., 'La personnalité du militant ouvrier français dans la seconde moitié du XIXme siècle', *Le Mouvement Social* 33-4 (1960-61), 63-87 [Maitron, 'personnalité'] ; id., "Un 'anar', qu'est-ce qui c'est ?", Le Mouvement Social 83 (avril-juin 1973), 23-45 [Maitron, 'anar']. – (4) Vorig jaar was dit de dominante toon in een discussie op het Anarchist Studies Network. – (5) Carl Levy, 'Anarchism, internationalism and nationalism in Europe, 1860-1939', *Austrialian journal of politics and history* 50 (2004), 330-342, 331-332. – (6) Peter Kropotkin, 'Anarchism', *The encyclopaedia britannica : a dictionary of arts, sciences, literature and general information* (New York etc. 19105) [mijn cursivering]. Bijna dezelfde definitie werd al eerder in 1907 door 'compagnon' Fauny in Le Havre naar voren gebracht: 'L'anarchie à l'encontre de la définition des dictionnaires bourgeois, c'est l'harmonie entre les individus à l'abri de toute autorité. C'est le communisme libre dans lequel personne ne souffrira de faim.' [s.n.], Histoire méconnue et oubliée du syndicalisme Havrais, 1907-1939 I (Le Havre 1996-7)[s.n., *Le Havre*], 30. – (7) Zie zijn toespraak op het Internationale anarchistische congres te Amsterdam in 1907: [s.n.], *Congrès anarchiste tenu à Amsterdam. Août 1907. Compte-rendu analytique des seances et résumé des rapports sur l'état du mouvement dans le monde entier* [Paris 1908] [*Congrès Amsterdam*], 80-85. – (8) 'À la dissolution de l'individu dans le groupe, mais au contraire à l'extraction de l'individu du groupe anonyme': Jacques Julliard, *Fernand Pelloutier et les origines du syndicalisme d'action directe* (Parijs 19852), 13. – (9) James Joll, 'Anarchism between Communism and Individualism' in: *Anarchici e anarchia nel mondo temporaneo. Atti del convegno promosso della Fondazione Luigi Einaudi* (Turin 1971) [*Anarchici*], 269-285 [Joll, 'Anarchism'], 274 citeert Bakoenin: 'How can you expect an egalitarian and free society to emerge from an authoritarian organization?' – (10) Vivien Bouhey, *Les anarchistes contre la République de 1880 à 1914. Radiographie du mouvement anarchiste français. Contribution à l'histoire des réseaux sous la Troisième République* (Thèse de doctorat Paris X-Nanterre 2006) [Bouhey, anarchistes],163-155, 396-400. – (11) Zie: Piet Honig, *Herinneringen van een Rotterdams revolutionair*, bezorgd door Bert Altena (Utrecht 2005), 224. – (12) Honig, *Herinneringen*, 161-175. – (13) Bouhey, *Anarchistes*, 564. – (14) F. Domela Nieuwenhuis, *Vredes-stemmen. Kant, Laveleye, Tolstoï, Letourneau, Novicow, Guy de Maupassant e.a.* (Amsterdam 1899) – (15) Marc Vuilleumier, 'La police politique à Genève, un aperçu de ses activités (1880-1903)', *Bulletin de la Société d'Histoire et d'Archéologie de Genève* 23 (1993), 91-111, 102. Zie voor Terzaghi: P.O. R. van der Mark, Revolutie en reactie. De repressie van de Italiaanse anarchisten 1870-1900 (Dissertatie Universiteit van Groningen 1997 [http://dissertations.ub.rug.nl/faculties/arts/1997/p.o.r.van.der.mark/]), 42-54, 221-226, 235-247. – (16) Zie daarvoor kort: Bert Altena en Homme Wedman (red.), *Tussen anarchisme en sociaaldemocratie. 'Het Revolutionaire Kommunisme' van Christiaan Cornelissen* (1864-1943) (Bergen 1985), LXVII-LXX. – (17) Constance Bantman, 'Internationalism without an international? Cross-Channel anarchist networks, 1880-1914', in: Magaly Rodríguez García, *Labour Internationalism. Different times, different faces (=Revue belge de philology et de l'histoire / Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis* 84/4 (2006)), 961-981 [Bantman, 'internationalism']. – (18) Honig, *Herinneringen*, 289-292. – (19) Davide Turcato, 'Italian anarchism as a transnational movement, 1885-1915', *International Review of Social History* 52 (2007), 407-444 [Turcato, 'transnational']. – (20) *Syndicalist*, 12/5/30 – (21) Jacy Alves de Seixas, *Mémoire et oubli. Anarchisme et syndicalisme révolutionnaire au Brésil* (Paris 1992), 5-39. – (22) Bantman, 'internationalism'. – (23) Bouhey, *anarchistes*, 494, 500, 739-742; Bantman, 'internationalism', 970. – (24) Zie de meer dan uitvoerige documentatie in het volumineuze: *Giuseppe Galzerano, Gaetano Bresci : vita, attentato, processo, carcere e morte dell'anarchico che giustiziò Umberto I.* (Casalvelino Scalo 2001) – (25) Deze ontwerpen waren te zien op de tentoonstelling 'Moderne meesterwerken uit Moskou: Russisch-joodse kunstenaars, 1910-1940' in het Joods Historisch Museum. Helaas was de inhoudelijke begeleiding bij deze tentoonstelling nogal knullig. Zo was het de samenstellers ontgaan dat Tyshler in 1927 meer deed dan zich conformeren aan het officiële Sovjetstandpunt, toen hij een groot schilderij over Sacco en Vanzetti schilderde. Met eenzelfde knullige onkunde werd commentaar gegeven bij zijn tekeningen (1931!) van makhnovtsy (waarbij van een anarchistische staat werd gesproken). Wat zou een toneelgezelschap in 1936 met *King Lear* bedoeld kunnen hebben? Zeker meer dan een stuk spelen, dat volgens de Sovjetcanon (om even een onaangename kant van de huidige Nederlandse fascinatie voor canons te benadrukken) heel wel mocht. – (26) Daniel Colson, 'Introduction' in : id., *Trois essais de philosophie anarchiste : Islam, histoire, monadologie* (Paris 2004), 9-36. – (27) *Alarm*, augustus 1924, 143-144. – (28) Een goed overzicht van de meest recente literatuur is Donatella della Porta and Mario Diani, *Social movements. An introduction* (Malden etc. 2006[2]). Resource mobilisation: Doug McAdam c.s., 'Social Movements' in: Neil J. Smelser (ed.), *Handbook of sociology* (Newbury Park etc. 1988), 695-738; id., *Comparative perspectives on social movements. Political opportunities, mobilizing structures, and cultural framings* (Cambridge 19993). Collective action: Charles Tilly, *Social Movements* 1768-2004 (Boulder/London 2004).

GLOBALISERING AVANT LA LETTRE*

Anarchisme en antikoloniale bewegingen

Willy Verhoysen

Radicale Filippijnse en Cubaanse nationalisten werden aan het einde van de negentiende eeuw meer beïnvloed door het anarchisme dan door het marxisme. In tegenstelling tot het marxisme keek het anarchisme niet neer op boeren en landarbeiders in een tijdvak dat het opkomend industrieel proletariaat vooral nog een Westeuropees gegeven was. Bovendien stond de anarchistische beweging, in naam van de individuele vrijheid, open voor 'burgerlijke' schrijvers en artiesten terwijl het institutionele marxisme veeleer afkerig tegenover deze groepen stond. Dat stelt Benedict Anderson in zijn laatste boek Under three flags, anarchism and the anti-colonial imagination. *Benedict Anderson is vooral bekend van* Imagined Communities *waarin hij onderzocht hoe mensen zich begonnen te beschouwen als lid van een natie in wording.*[1]

In zijn laatste boek onderzoekt hij de complexe relatie tussen radicale jonge Filippijnse nationalisten, en zijdelings ook van Cubaanse nationalisten, en het Europees anarchisme, als product van het Verlichtingsdenken. Evenals het marxisme was het anarchisme tegen het imperialisme gericht, maar in tegenstelling tot de marxisten hadden de anarchisten geen theoretische vooroordelen tegenover 'kleine' en 'ahistorische' nationalistische bewegingen, ook niet die in de koloniën. Anarchisten zoals Malatesta speelden, volgens Anderson, bovendien sneller in op de transatlantische migraties om hun ideeën te verspreiden. Malatesta verbleef een aantal jaren in Argentinië terwijl Marx en Engels nooit buiten West-Europa zijn geweest. Zo herinnert de één-mei-viering nog altijd aan de nagedachtenis van de anarchistische migranten die in 1886 in de Verenigde Staten ter dood werden gebracht.[2]

Het Spaanse koloniale rijk was aan het einde van de negentiende eeuw al flink ingekrompen nadat de Latijns-Amerikaanse landen zich eerder van het moederland hadden losgemaakt. In 1898 stortte de rest van het vermolmde imperium in elkaar en verloor Spanje in een klap de Filippijnen, Cuba en Puerto Rico. Weliswaar deelden de Verenigde Staten de doodsklap uit, maar het waren de nationalistische bewegingen van de Filippijnen en Cuba die eerder al de poten onder het Spaanse koloniale rijk hadden weggezaagd.

De Spaanse conservatieve regering had zich echter zich echter niet zonder slag of stoot gewonnen gegeven aan de opkomende nationalistische bewegingen. Na de omvangrijke nationalistische Filippijnse opstand in 1896 werd de grote politieke romanschrijver José Rizal geëxecuteerd. Rizal, bekend van *El Filibusterismo*, dat in 1891 voor de eerste keer in Gent werd gepubliceerd, werd ter dood gebracht als morele verantwoordelijke voor gepleegde bomaanslagen waarmee de Filippijnse nationalisten de koloniale elite in een klap wilden wegblazen.

In zijn opvattingen blijkt José Rizal in sterke mate beïnvloed te zijn door de avantgarde van de Europese literatuur en radicale politieke opvattingen. In zekere zin kunnen we Rizal typeren als de eerste Filippijn, maar hij leefde wel in 'drie werelden'. In de eerste plaats werden zijn denkbeelden bepaald door de nationale staatsopvattingen die eind negentiende eeuw vooral in Europa opgeld deden. Daarnaast toonde hij onmiskenbaar belangstelling voor radicaal-links in het algemeen en het anarchisme in bijzonder. Het staat niet helemaal vast dat Rizal tijdens zijn aanwezigheid in Europa omging met anarchisten, maar Anderson vindt het wel aannemelijk. Rizal zag in het anarchisme het middel bij uitstek om het kapitalisme te bestrijden. Tot slot leefde Rizal ook nog in het corrupte Spaanse imperium.

José Rizal stond aan de wieg van La Liga Filipina, dat als de wegbereider beschouwd mag worden van de later ontstane radicale nationalistische Katipunan (KKK). De executie van Rizal in 1896 maakte hem tot een martelaar van de nationale Filippijnse revolutie. Zijn sterfdag wordt op de Filippijnen nog altijd gevierd als een nationale feestdag, de Rizal Day.

Een belangrijke Filippijnse tijdgenoot van Rizal was de journalist Isabelo de los Reyes. Hij was een minstens zo kleurrijk figuur en ging meer dan Rizal op in het radicale Filippijnse verzet tegen de Spaanse overheersers. Na de nationalistische opstand van 1896 belandde Isabelo de los Reyes in de kerker, maar werd later vanuit Manilla overgebracht naar de Montjuich gevangenis in Barcelona waar hij de cel deelde met Catalaanse anarchisten.

Toen Isabelo de los Reyes terugkeerde naar de Filippijnen vormde hij de eerste radicale vakbond, de Unión Obrero Democrática Filipina, die duidelijk geïnspireerd was door de ideeën van Bakoenin en Malatesta. Hoewel Isabelo de los Reyes het nationalistische discours van Rizal te gematigd vond, had hij volgens Anderson wel degelijk bewondering voor hem. Dat blijkt volgens Anderson onder meer uit het feit dat Isabelo de los Reyes meewerkte aan een vertaling van *Noli me tangere*, de eerste roman van José Rizal.

Isabelo de los Reyes stond in 1902 ook mee aan de basis van de onafhankelijke Filippijnse kerk, die gericht was tegen de door het Vaticaan overheerste katholieke kerk. In 1923 werd hij als senator verkozen. Na deze periode wijdde hij zich tot aan zijn dood in 1938 volledig aan de onafhankelijke Filippijnse kerk en religieuze geschriften.

De focus in *Under three flags* is vooral op de Filipijnen gericht, maar Anderson betrekt in zijn boek ook de nationalistische Cubaanse opstand van José Martí in 1895.[3] Daarbij wijst hij vooral op de gelijktijdigheid van de opstanden in Cuba en de Filippijnen. Volgens Anderson bestonden op persoonlijk niveau cruciale banden tussen de bewegingen van beide landen en coördineerden ze in zekere mate hun acties. Het was dankzij de nieuwe communicatietechnieken, onder andere de telegrafie, dat de eerste keer in de geschiedenis zo'n globale coördinatie mogelijk was.

MAX HAVELAAR

Anderson hangt het onderzoek in zijn

*Bespreking van Benedict Anderson, *Under three flags. Anarchism and the anti-colonial imagination*; Verso, London/New York 2005.

boek op aan enkele sleutelfiguren van radicale anti-koloniale bewegingen aan het einde van de negentiende eeuw in de Filippijnen en in mindere mate die van Cuba. Hij legt verbanden tussen deze bewegingen en de politiek, de kunst en de avantgarde literatuur. Wat het laatste punt betreft schrijft hij een grote betekenis toe aan het boek van Eduard Douwes Dekker, *Max Havelaar*.
Volgens Anderson worden in Max Havelaar immers twee centrale processen blootgelegd: de interculturele vermenging die veroorzaakt wordt door de Westeuropese zoektocht naar grondstoffen (onder meer kruiden en thee) en de emancipatorische educatieve mogelijkheden die tegelijk werden geboden aan de onderworpen kolonies. Dat Anderson zoveel belang hecht aan het onderzoek naar de invloed van avantgarde literatuur en vooral Max Havelaar[4] op de nationalistische beweging van de Filippijnen is niet zo verwonderlijk. Immers in *Imagined Communities* betoogt Anderson dat de eerste Europese natiestaten gevormd zijn nadat het door de moderne boekdrukkunst mogelijk was geworden om een soort eenheidstaal te verspreiden en te onderwijzen.[5]
De geschriften en boeken van José Rizal en Isabelo de los Reyes die Anderson in zijn boek tegen het licht houdt, zijn voor hem van essentieel belang om de wortels van het radicale Filippijnse nationalisme bloot te leggen. Scherper nog dan in Imagined communities stelt Anderson in zijn laatste werk dat het moderne antikoloniale nationalisme zijn basis had in de koloniën zelf en niet in de

Westerse metropolen.
Anderson beschouwt zijn laatste boek zelf als een experiment in potentiële astronomie. Zijn bedoeling met Under three flags is de invloed van het anarchisme in kaart te brengen die radicale nationalistische bewegingen aan weerszijden van de planeet hebben ondergaan. De verbanden die Anderson hierbij legt zijn niet altijd vanzelfsprekend, maar dat weerhoudt hem er niet van luidop na te denken over mogelijke relaties.
Hij biedt de lezer een zicht achter het gordijn van het culturele imperialisme en de koloniale exploitatie en laat zodoende de mogelijkheden zien van een wereld waar we mobieler dan ooit zijn, beter geïnformeerd zijn en de mogelijkheid hebben ideeën uit te wisselen en over de grenzen heen samen te werken. Je kunt kortom stellen dat Anderson ons met dit boek helpt de globalisering te begrijpen
Tot slot kun je dit boek ook lezen als een klaagzang over de teloorgang van de twee politieke krachten: het anarchisme en het radicale (antikoloniale) nationalisme. Maar met zichtbaar genoegen stelt Anderson in zijn postscriptum vast dat ze nog niet zijn afgeschreven. Hij verwijst daarbij naar een lezing die hij in januari 2004 gaf aan de radicaal nationalistische universiteit van de Filippijnen, die onder sterke invloed staat van de maoïsten. Voor het begin van zijn lezing kreeg hij een anarchistisch pamflet in zijn handen dat hij vervolgens voorlas. Tot zijn verbazing stelde hij vast dat velen van zijn gehoor zeer geïnteresseerd waren en een kopie van het pamflet vroegen!

NOTEN

(1) Anderson beschouwt een natie als een verbeelde politieke gemeenschap die ingebeeld is en tegelijk als zodanig beperkt en souverein. Een natie is ingebeeld, zo meent Anderson, omdat zelfs in een kleine natie de leden elkaar niet allemaal daadwerkelijk kennen en dat slechts in hun verbeelding de gemeenschap leeft. Maar die ingebeelde gemeenschap is wel het fundament voor het diepgaande gevoel van broederschap. En het is die broederschap waar de laatste tweehonderd jaar zoveel mensen het leven voor hebben gelaten. Evenals bij zijn broer Perry werden Benedict Andersons ideeën aanvankelijk ook in sterke mate geïnspireerd door het marxistische gedachtegoed. Toch waren de ideeën die hij in *Imagined Communities* te berde bracht over het nationalisme voor een progressief denker zonder meer ongewoon.– (2) Op 1 mei l886 legden in Chicago 25.000 mensen het werk neer. Op 3 mei werden de stakers opgewacht door de politie en vielen er zes doden. De arbeiders werden opgeroepen hiertegen te protesteren op de Haymarket op 4 mei. Terwijl 15.000 mensen stonden te luisteren explodeerde een bom waarbij acht agenten werden gedood Acht anarchistische leiders werden hiervoor verantwoordelijk gesteld en na een schijnproces werden vier van hen op 11 november 1887 opgehangen. Een ander had eerder al zelfmoord gepleegd en de overige drie kregen lange gevangenisstraffen. In 1893 werd het vonnis herroepen en kregen de overgebleven gevangenen gratie. De martelaren van Chicago bleven het symbool van de eerste mei. – (3) Ook de Cubaanse nationalistische beweging werd volgens Anderson beïnvloed door anarchistische denkbeelden. Een markante Cubaanse anarchist was de creool Tárrida del Mármol. Twee maanden voor het uitbreken van de Filippijnse opstand werd de Cubaan in Barcelona gevangen gezet na een bloedige bomaanslag in de Catalaanse hoofdstad. Na zijn vrijlating startte Tárrida del Mármol in Parijs het avantgarde tijdschrift *Le Revue Blanche*. In verschillende artikelen legde hij verbanden tussen de repressie in Cuba, Puerto Rico, de Filippijnen en Barcelona. Zijn opiniestukken vonden niet alleen in anarchistische bladen veel bijval maar ook in veel andere progressieve bladen in en buiten Europa. – (4) De aandacht voor *Max Havelaar* is bij Benedict Anderson mede ingegeven door zijn onderzoek in Indonesië naar de omverwerping van het bewind van Sukarno door Suharto. Omwille van dit onderzoek heeft Suharto hem indertijd het land uitgezet. – (5) Dat is volgens Anderson ook de reden waarom naties begrensd zijn, zelfs al zijn de grenzen flexibel. Achter die grenzen liggen immers weer andere naties.

EEN GEBED ZONDER EINDE

Armoede in Nederland

André Bons

In de beweging tegen armoede heerst een groot onbehagen over het politieke beleid en zijn instrumenten. Vooral de manier waarop armoede in cijfers wordt gepresenteerd, roept verzet op. De nadruk op aantallen, op extrapolaties en prognoses raakt niet de essentie van het maatschappelijke probleem van de armoede. Cijfers vertellen geen verhalen. Het is minder van belang precies te weten hoeveel armen er zijn in Nederland dan te weten wat je kunt doen om het probleem te bestrijden en te voorkomen.
De beweging vindt inspiratie in de ervaringen van de armen. De coalitie van het woord, het morele appèl, het verhaal van het lijden stelt zich op tegenover de macht van het getal, het overzicht, de berekeningen en de plannen. Aan welke kant men zich ook schaart, zowel degenen die bouwen op de cijfers als zij voor wie er niets boven een goed verhaal gaat, komen aan hun trekken in enkele recent verschenen publicaties over armoede in Nederland.

Eind vorig jaar, vlak voor de jaarwisseling, is de *Armoedemonitor 2007* gepubliceerd. Het tweejaarlijkse overzicht van de armoede in Nederland kreeg een goede pers, werd echter al snel door ander nieuws uit de publiciteit verdrongen. Zijn het 600.000 of 700.000 arme gezinnen? Leven er 250.000 kinderen in armoede of 300.000? Hoe vaak per week missen die kinderen een warme maaltijd? Wonen armen op een kluitje in de grote steden, zitten ze ook op het platteland, of vind je er overal wel een aantal? De monitor geeft op al die vragen een antwoord en voorziet daarom in een behoefte.
De Armoedemonitor 2007 werkt met de meest recente cijfers over armoede. Die hebben betrekking op de situatie van enkele jaren geleden. Dat is altijd zo: dergelijke macrogegevens zijn eenvoudigweg niet eerder beschikbaar. Ze vertellen dat de armoede in Nederland in de periode 2004-2005 is toegenomen. Toch draagt de monitor bij aan het beeld dat de armoede daalt. Ze wijst er op dat de armoede onder ouderen minder wordt, dankzij een aantal gerichte overheidsmaatregelen die ervoor hebben gezorgd dat bejaarden meer te besteden hebben. En ze steekt de natte vinger de lucht in, stelt vast dat het met de economie vandaag de dag goed gaat, en voorspelt dat later de cijfers over 2007 zullen uitwijzen dat de armoede op dit moment afneemt.
De lezer – de beleidsmaker, de opinieleider, de burger – vindt in de monitor ruimte om het armoedevraagstuk van een optimistische kant te bekijken. Een nieuwe armoedegrens reduceert het aantal armen. Er zijn minder armen in de risicogroep van de ouderen, dankzij gericht beleid, dat moet dus bij andere groepen ook haalbaar zijn. De media pakten de positieve boodschap van het rapport op. Ze lazen maar al te graag dat het aantal armen daalt, ook al is dat niet precies wat de Armoedemonitor zegt. Evengoed is in de drie maanden die zijn verstreken sinds het verschijnen van de monitor de armoede weer een

aantal keer in het nieuws geweest. Nu eens gaat het over de precaire situatie van zelfstandigen, dan weer over de kinderen die opgroeien in armoedige omstandigheden, en de keer daarop zijn het de schulden waarover de alarmbel wordt geluid. De cijfers die daarbij werden gebruikt, komen veelal voort uit de CBS/SCP studie.
Die cijfers zijn dus belangrijk. Alleen daarom is de Armoedemonitor 2007 onmisbaar. Maar ook vanwege stukjes theorievorming, eigenlijk niet haar sterkste kant. Zo ontmaskert het nieuwe rapport de mythe van de armoedeval. De gangbare opvatting daarover is als volgt: De overheid beschouwt het vinden van een baan als de koninklijke weg uit de armoede. Een baan geeft een redelijk inkomen, en voorkomt een beroep op een uitkering. De vrees is altijd dat mensen met een uitkering geen moeite doen om aan het werk te komen en liever profiteren van de voordelen van de uitkering. Ze gaan er vaak weinig op vooruit als ze werk aanvaarden. Armen zoeken dus niet fanatiek naar werk, dat is althans de gedachte.
De Armoedemonitor 2007 toont aan dat de armoedeval geen rol speelt bij het gedrag van armen. Ze zoeken gewoon naar werk, en hebben daarbij blijkbaar geen last van de gedachte dat het financieel allemaal weinig zoden aan de dijk zet. Weer een deuk in het beeld van de calculerende uitkeringstrekker, en een punt voor de beweging tegen armoede die altijd al uitging van een ongebroken arbeidsethos bij mensen met een uitkering.

GESCHIEDENIS

De staat, en zeker ook de verzorgingsstaat, heeft het rapporteren over maatschappelijke problemen in termen van politieke statistieken, trends en prognoses tot een vanzelfsprekendheid gemaakt. Maar er is ook een lange traditie van biografische verslagen van het leven in armoede. Dat die andere werkelijkheid van de armoede op veel verschillende manieren kan worden benaderd, laten drie boeken zien die onlangs verschenen. Ze behandelen het sociale vraagstuk van de armoede vanuit de ervaringen en de beleving van de armen.
De journalist Suzanna Jansen reconstrueerde de manier waarop haar familie de afgelopen anderhalve eeuw verbonden is geweest met de geschiedenis van de bestrijding van armoede en onmaatschappelijkheid. Het resultaat is een fraai gedocumenteerde kroniek van sappelen, lijdzaam ondergaan, voorzichtig initiatief nemen, ontsnappen aan de armoede en er weer in terugvallen. Van de man die gehoor geeft aan de lokroep van de vrijheid die het zwerven biedt. Van de vrouw die het gezin bij elkaar weet te houden. Het sociale beleid en de institutionele veranderingen beïnvloeden en bepalen de levens van de voorvaderen van Jansen, buiten hun macht om. De één krijgt een baan als bewaker van paupers. De ander wordt door de sterke arm van de wet gehospitaliseerd in de heropvoeding. En weer een ander grijpt haar kans en verovert een woning in het nieuwe tuindorp.
Het Pauperparadijs combineert de geschiedenis van een familie met de grote ontwikkelingen in het sociale beleid, en met name de manier waarop het probleem van pauperisme en landloperij is aangepakt. Een hoofdrol in het verhaal is er voor de kolonie Veenhuizen, opgericht door de Maatschappij van Weldadigheid: eerst een vrije kolonie, later een Rijkswerkinrichting, en

weer later een strafinrichting. De geschiedenis van de locatie is even dramatisch als die van de afzonderlijke families en individuen die er een deel van hun leven doorbrachten.
De wellicht idealistische oorspronkelijke opzet van Veenhuizen mislukte. Ook de latere koerswijzigingen – repressief, liberaal, humanistisch – boden niet de beoogde definitieve oplossing voor de maatschappelijke vraagstukken. De negentiende-eeuwse geschiedenis van de familie van Jansen staat in het teken van Veenhuizen, de twintigste eeuw wordt bepaald door de tuindorpen van Amsterdam en de uitbouw van de verzorgingsstaat. Pas na de Tweede wereldoorlog weet de familie zich werkelijk te ontworstelen aan de armoede die haar zo tekende. Binnen de familie vervaagt de herinnering aan de tijd dat ze paupers waren heel snel. De leden geven elkaar een verhaal door over een onduidelijke maar goede komaf en een misgelopen erfenis. Pas na veel inspanning slaagt Jansen erin het ware verhaal boven water te krijgen, en een verklaring te vinden voor de ongerijmdheden die haar stimuleerden tot haar onderzoek.
De armoedeketen is uiteindelijk doorbroken, zo schrijft ze op het einde van haar boek: de laatste generaties hebben goed onderwijs genoten en hebben goede levenspartners gevonden. Maar het verhaal van de armoede en de manier waarop de samenleving daarmee omgaat is nog niet ten einde.

RAMP

Alle goede boeken over armoede zijn een illustratie van wat je kan overkomen in de risicomaatschappij. Onder de titel *Van miljonair tot krantenjongen* is een boek verschenen dat laat zien hoe je, ook wanneer je denkt dat je je schaapjes op het droge hebt, pijlsnel de val naar de bodem van het bestaan kunt maken. De auteur Sander de Kramer, eindredacteur van de Rotterdamse *Straatkrant*, schetst in enkele tientallen korte en langere portretten varianten van het drama van de neergang, de ondergang en in sommige gevallen de wonderbaarlijke wederopstanding uit de ellende.
We maken kennis met sporters die aan de bedelstaf geraken, ondernemers die een bitter faillissement te boven moeten komen, een acteur die in zijn jeugd op straat blijkt te hebben geleefd. Plus talloze variaties op het thema dat niets in het leven zeker is en alles mis kan gaan. Dodelijke ongelukken, verminking van lichaam en geest, seksueel misbruik, ziekte, economische tegenslag, oorlog, Nederlandse daklozen hebben allemaal hun eigen verhaal over hoe ze in de goot belandden. Bijna altijd spelen drank en drugs daarbij een rol. Op het moment waarop iemand, door tegenslagen geplaagd, naar de fles of de spuit grijpt, heeft hij vaak een beslissende stap gezet op weg naar de ondergang. Financiële problemen worden definitief onbeheersbaar, de gezondheid holt achteruit, sociale netwerken functioneren niet meer.
De aanpak van De Kramer is sterk anekdotisch. Alle nadruk ligt op het individu, op het persoonlijke drama en de individuele worsteling om er weer boven op te komen. De voorzieningen van de verzorgingsstaat, en met name de opvang voor daklozen, zijn noodzakelijk, maar belangrijker nog voor het overwinnen van de persoonlijke malheur is de eigen inspanning, de eigen ondernemende instelling, de eigen verantwoordelijkheid. De maatschappelijke omstandigheden zijn slechts een decor voor de aangrijpende menselijke dra-

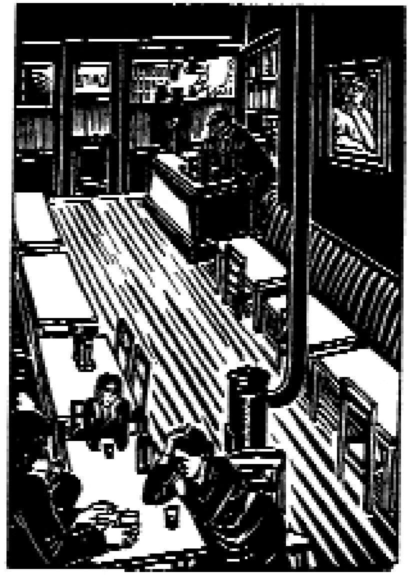

ma's. Maar is er niet in elk persoonlijk drama een sociale kant? En zijn er uiteindelijk slechts twee mogelijkheden: je slaagt in het leven, of je mislukt?
Ieder mens is één stap verwijderd van dakloosheid, aldus De Kramer. Dat is geen goede samenvatting van wat de mensen in zijn boek overkomt. Juist de opstapeling van pech, domheid, de werking van het kwaad en het falen van maatschappelijke voorzieningen en instellingen laat zien dat er heel wat mis moet gaan wil je daadwerkelijk in de goot belanden. Maar de levensverhalen die hij heeft verzameld – onder het motto dat achter iedere dakloze een verhaal schuilgaat – laten wel zien dat het ongeluk inderdaad genadeloos kan toeslaan.
Het boek met 'bizarre levensverhalen van de straat' is in korte tijd een bestseller geworden. Het is inmiddels toe aan de derde druk. Dat succes zal niet alleen maar te maken hebben met een aasgierige belangstelling voor hoe ook de rijken hun portie ellende geserveerd krijgen. Het boek is goed geschreven, maar het beantwoordt ook aan de morbide behoefte om succesvolle mensen ten onder te zien gaan.

GENERATIES

De eigen verantwoordelijkheid is zeker een thema in het derde boek, dat wat mij betreft de beste studie naar het probleem van de hedendaagse armoede is die ik in jaren heb gelezen. Het boek van Mirjam Pool biedt de lezer een realistisch en dus somber verhaal over armoede in Nederland. Leent de Armoedemonitor 2007 zich nog voor enig optimisme dat het de goede kant uitgaat, hier kan van hoop nauwelijks sprake zijn. Voor *Alle dagen schuld* is

ruim een jaar lang een groep mensen in Almelo gevolgd. Voor een belangrijk deel familie van elkaar.
Niet alleen verkeerden ze zelf in armoede, hun ouders ook al; en de perspectieven voor hun kinderen zijn niet rooskleurig. Armoede is hier een kwestie van schulden maken en zich steeds dieper in de nesten werken. Voor een deel is het eigen schuld. Maar ook is het een gevolg van falende hulpverlening, slechte sociale voorzieningen en cynische functionarissen van de verzorgingsstaat. Tot de weinige lichtpunten hoort de spontane hulp die vanuit de samenleving, de burgers en maatschappelijke organisaties, aan de armen wordt geboden. De georganiseerde liefdadigheid blijkt essentieel te zijn om het leven nog enigszins dragelijk te houden.
De armen lijken in een wurgende armoedecultuur gevangen te zijn. Ze maken vaker dan goed voor hen is foute keuzes. Ze laten dingen op hun beloop, soms vanuit een rationele inschatting van hun kans op succes. Ze ontkennen de situatie waarin ze zich bevinden, omdat ze toch niet weten hoe ze zaken moeten oplossen, ze zijn onzeker of onmachtig. En soms ook maken ze misbruik van de situatie. Deze mensen raken in de problemen door pech, onkunde, ziekte, stommiteiten, regelgeving, fouten van instanties of een combinatie van factoren.
Het is de wereld van de *white trash*, het leven à la de Tokkies. De armoede is hier vanzelfsprekend en erfelijk. Pool is binnengelaten in deze wereld van de generatie-armoede. Iedereen is er arm. Slechts af en toe slaagt er iemand in er aan te ontsnappen, en dan vaak is dat tijdelijk. De verhalen zijn voornamelijk in Almelo opgetekend, maar ze spelen zich in elke andere Nederlandse stad af.
Alle dagen schuld is daarmee een onthullende en verontrustende studie naar de realiteit van de armoede in Nederland. Pool slaagt er niet alleen in de ellende van het dagelijks bestaan weer te geven, maar geeft tegelijkertijd veel informatie over armoedebeleid en sociale zekerheid, debatten, regelingen, instrumenten, geschiedenis, ontwikkelingen en perspectieven. Het is een complete schets van de harde realiteit van de armoede in Nederland, zonder een oplossing van het probleem. Een duidelijke les uit het boek is wel dat een fatsoenlijke verzorgingsstaat het leven van armen een stuk dragelijker zou kunnen maken.
Deze publicaties zijn in een kort tijdsbestek verschenen. Ze bedienen een tamelijk groot publiek dat is geïnteresseerd in de problematiek van achterstelling, armoede, dakloosheid en de geschiedenis van het sociaal beleid. De boeken verkopen opmerkelijk goed: in korte tijd heeft Kramer een derde druk gekregen, en Jansen een tweede. Het is verleidelijk daarin een teken te zien dat de tijd rijp is om weer op een niet-cynische, humane manier naar de problemen van armoede en de onderklasse te kijken. Dat zou winst zijn. Maar helemaal zeker ben ik daar niet van. Daarvoor is er al te veel en te lang over armoede geschreven.

LITERATUUR
Suzanna Jansen, *Het Pauperparadijs. Een familiegeschiedenis*; Amsterdam; Balans, 2008. – Sander de Kramer, *Van miljonair tot krantenjongen. Bizarre levensverhalen van de straat*; Schelluinen; House of Knowledge, 2008. – Mirjam Pool, *Alle dagen schuld. Praktijkverhalen over armoede*; Amsterdam/ Antwerpen, 2007. – CBS/SCP, *Armoedemonitor 2007*; www.scp.nl

RECHTSSTAAT EN DEMOCRATIE TUSSEN LIBERTAIRE KRITIEK EN DYNAMIEK

Thom Holterman

1

De rechtsstaat is geen onderwerp waarover anarchisten zich in positieve zin druk maken. Als ze zich ermee inlaten, is dat om er kritiek op uit te oefenen. Nu hoef je geen anarchist te zijn om kritiek op de werking van de rechtsstaat te hebben.
De advocate Britta Böhler deed er een boekje over open.[1] *Half mei 2007 werd die vervolgens in De Balie (Amsterdam) bediscussieerd, naar aanleiding van het boek van de hoogleraar migratierecht, Thomas Spijkerboer.*[2] *De aandacht voor de rechtsstaat kan zelfs nog heel anders zijn gericht. Hij is ook als exportartikel te zien. De versterking en bevordering van de rechtsstaat op nationaal niveau blijkt namelijk in de loop van de tijd uitgegroeid te zijn tot een miljardenindustrie, weet Ronald Jonge te melden.*[3]
Eind 2007 deed de bestuurskundige Roel in 't Veld er een schepje bovenop waar het de democratie aangaat. Ook die werkt niet, de politiek verkeert in een kramp en het wordt tijd voor nieuwe vormen van democratie, aldus In 't Veld. [4]

Gelet op de soort kritiek meen ik dat ook anarchisten zich meer met de problematiek van de rechtsstaat zouden kunnen inlaten, bijvoorbeeld door zich met de *dynamiek* van de permanente kritiek bezig te houden. Daarbij past een bepaald soort anarchisme, te weten het *pragmatisch anarchisme*. Afgelegd is in dat geval de idee dat de bestaande maatschappij in één klap fundamenteel is te veranderen in een libertaire maatschappij. Het wordt dus niet een wachten op de 'grand soir', zoals ze dat in Frankrijk wel noemen.[5] Onveranderd geldt als uitgangspunt van de kritiek op de bestaande maatschappij de idee van een anti-etatistische samenleving als toetssteen. Dat betreft een samenleving waarin dominantie structureel is 'opgelost' en waarin geproduceerd wordt op grond van gemeenschappelijk bezit van de productiemiddelen.
De weg om een dergelijke libertaire samenleving te realiseren is een op actie gebaseerde verandering. Die 'actie' wordt als veelvormig begrepen en kan een veelsoortige 'vertaling' krijgen. In dat licht is ook de uitdrukking 'de dynamiek van de permanente kritiek' te begrijpen. De kritiek moet duidelijk maken naar welke dynamiek wordt verwezen. Deze gedachte is overigens verre van nieuw. Bakoenin huldigde hem al in zijn jonge jaren.
Hij introduceerde bijvoorbeeld een dynamische voorwaarde in wat hij het democratisch beginsel noemde, door dat beginsel te definiëren als 'gelijkheid van mensen die zich in vrijheid verwerkelijkt'. Daarmee postuleerde hij de noodzaak van een *effectieve* realisatie van de gelijkheid in de vrijheid. Op die manier zou het idee *emancipatie* niet louter theorie kunnen blijven.[6]
Hier neem ik over dat de kritiek moet duidelijk maken naar welke dynamiek wordt verwezen. Dit om niet uitsluitend in de kritiek te blijven hangen.

2

Wat de rechtsstaat betreft spreekt men over de formele en de materiële rechtsstaat. Bij de formele rechtsstaat gaat het met name om de wijze van totstandkoming ervan. Die constructie staat ten dienste van de materiële rechtsstaat. Het gaat in dat geval vooral om de inhoud van het recht. De materiële rechtsstaat is tevens drager van waarden. Dat zijn geen vrij zwevende waarden, maar gekozen waarden. De vraag die hier van belang is, luidt dan: wiens waarden? Wie of wat domineert bij het *invullen* van de waarden en van het ermee corresponderende recht? Er wordt geen geheim verklapt als men oppert dat de beantwoording van die vragen direct samenhangt met het in die maatschappij dominante economische systeem.

Het economische systeem wordt als subsysteem gezien, naast het politieke subsysteem. Het politieke systeem wordt als democratische rechtsstaat gekenschetst. Over dat subsysteem gaat het hier. De vraag die met name aan de orde komt, luidt: wat is er *democratisch* aan 'democratische rechtsstaat'?

De democratie heet de meest gunstige kansen in te houden op een voor *allen* aanvaardbaar bestuur. Is dat wel zo? Wie zijn dan die *allen*? Het gehele volk van een bepaald land? Evenwel, in de ons bekende 'democratie' is de gang van zaken in hoge mate afhankelijk van het pacteren tot coalities van politieke 'elites'. Uit dat wisselende pact vloeien wisselende compromissen voort met betrekking tot wetgeving en bestuur. Dit leidt in de praktijk tot een minimalistische aanpak van problemen, waarvan dan enkelen beter worden en velen niet wijzer. Het gebruik van het woordje *allen* heeft dus vooral ideologische betekenis om het bedoelde pacteren een quasi fundament te geven. Komt dit alles overeen met wat democratisch is aan een rechtsstaat?[7]

In zijn meest uitgeklede vorm gaat het om een staatsidee, waarbij de macht van de staat door het recht aan banden is gelegd. Natuurlijk roept dit meteen de vraag op: wie bepaalt welk recht er geldt? Het is het recht dat door de grondwet mogelijk wordt gemaakt en dat binnen die grondwet moet vallen, zal men als antwoord vernemen. Dat is dan de vraag verleggen: wie stelt de grondwet op en bepaalt de inhoud ervan?[8] Voor het beantwoorden van zulke vragen wordt weer verwezen naar 'democratie'. Alsof dan niet opnieuw de vraag verschijnt wie onder de *demos* vallen en onder welke procedurele maatregelen die *demos* zich kan of mag manifesteren? Gebruikelijk is nu naar de werking van het parlementaire stelsel te verwijzen als het beste van alle *bestaande* stelsels. Maar dat houdt nog niet in dat het ook het beste van alle *mogelijke* stelsels is.

Het stelsel waarmee men in Westerse landen gewend is te werken, is het *parlementarisme*. De aartsvader van het Nederlandse anarchisme, Domela Nieuwenhuis, heeft eens aangegeven dat dit woord is afgeleid uit het Italiaans en wel van de werkwoorden *parlara* (praten) en *mentiri* (liegen)[9], omdat praten en liegen het kenmerk uitmaken van wat er in het parlement gebeurt.[10] Of hij het met zijn afleiding bij het rechte eind heeft, doet niet zo ter zake. Waar het om gaat is aan te geven dat de kritiek op 'de democratie' zoals wij die kennen al van oude datum is.

Dat geldt ook voor enkele onlangs geventileerde observaties omtrent het falen van 'de democratie', door de hierboven genoemde In 't Veld. Hij wijst er terecht op dat de uitkomsten van collectieve besluitvorming vaak niet de wens van de meerderheid weerspiegelen. Het lijkt erop alsof dit voor het eerst wordt opgemerkt. Maar enkele vooraanstaande wetenschappers uit de achttiende (de Fransman Condorcet) en negentiende (de Rus Ostrogorski) eeuw hebben al aangetoond dat dit het geval is. De nieuwe vormen van democratie waarmee In 't Veld nu aan komt, hadden dus al heel lang geleden geïntroduceerd kunnen worden. Een aantal van die andere vormen zijn ook al zo lang door anarchisten gepropageerd.

Met andere woorden, al lang geleden werd eveneens doorzien dat het met *parlementaire* democratie er vooral om te doen is de bevolking een illusie te verschaffen. Door het houden van periodieke verkiezingen wordt de illusie geactiveerd dat de *demos* zichzelf regeert. In feite gaat het om een systeem dat de *demos* verleidt ('kan je je tijd aan andere zaken besteden') en aanpraat zich van zelfbestuur te onthouden ('besturen moet je aan specialisten overlaten').[11]

Met het bestaande stelsel tracht men zo de mensen af te houden van het uitproberen van een mogelijk ander stelsel.

Het andere stelsel waaraan hier wordt gedacht, is gestoeld op principes van zelforganisatie en het doet een beroep op het zelforganiserend vermogen van mensen. Dit vond op een heftige wijze bijvoorbeeld plaats tijdens de sociale revolutie in Catalonië 1936. Daar werden collectivisaties doorgevoerd door boeren, die geen 'economische wetten' of wat voor 'wetenschappelijke theorieen' kenden, maar wel onmiddellijk begrepen hoe je het sociaal-economische leven moest in richten en draaiend houden, zo merkt Arthur Lehning op.[12]

Er zijn ook voorbeelden te vinden die minder ingrijpend van aard zijn dan een sociale revolutie. Het gaat in dat geval om voorbeelden van een veel beperktere schaal. Zo zijn er in het verleden enkele succesvolle plaatselijke uitwerkingen van de economische opvattingen van Silvio Gesell (1862-1930) aangaande zijn 'Freigeld'-idee te vinden, bijvoorbeeld in het Oostenrijkse stadje Wörgl.

Het gemeentelijke initiatief aldaar, om daadwerkelijk uitwerking aan Gesells ideeën te geven, leidde tot het verminderen van de werkloosheid en een opbloei van de middenstand. De Oostenrijkse centrale bank wist door middel van een juridische procedure het experiment een voortijdig eind te bezorgen: haar monopolie van de uitgifte van bankbiljetten werd immers aangetast. Dat is het punt: een geslaagd initiatief vanuit de bevolking zou wel eens kunnen aantonen, dat die bevolking het beter weet dan de zittende, centrale macht.[13]

In het geval van de sociale revolutie in Spanje en ook in de genoemde voorbeelden rond de introductie van een eigen monetair systeem op lokaal niveau was het dus de *demos* die van zich deed spreken. Echter, de verdedigers van het parlementaire stelsel zien de *demos* liever één keer in de zoveel jaren naar de stembus gaan en verlangen vervolgens dat die zich verder, in de vorm van 'rechtsgenoten', koest houdt en dat men niet in concurrentie treedt met het bestaande machtssysteem.

Terminologisch draait men nu rond. Men kan bijvoorbeeld opmerken dat slechts onder medewerking van de rechtsgenoten de rechtsorde in het leven wordt geroepen. Die rechtsorde vormt dan de rechtsstaat. Hoe ziet die 'medewerking' er uit? Wie worden als 'rechts-

genoten' gezien of erkend? Bij het opstellen van de Amerikaanse Constitution (1787) bijvoorbeeld zijn de slaven zeker niet als 'rechtsgenoten' geraadpleegd…[14]
Het statelijke stelsel, waarin het parlementaire stelsel verpakt zit, is opgezet om te voorkomen dat de *demos* zich in zelforganisatie en zelfinstitutionalisering uitdrukt. Het statelijk stelsel is namelijk gebaseerd op heteronomie. Het constitueert de continuering van de macht, het is gebaseerd op het paradigma van de overheersing. Daarin past wel het parlementarisme, als voorwendsel om tendensen die in de richting van een 'sociale revolutie' gaan, te dempen. En als het parlementarisme daar al niet in zou slagen, dan staan fascisten en andere antilibertaire krachten klaar om die tendensen te fnuiken, zoals in Spanje tijdens de sociale revolutie en in de andere gegeven voorbeelden al duidelijk werd.

3

Het parlementarisme heet de meest vergaande vorm van toelaatbare bemoeienis van 'het volk' met de staatszaken binnen het *politieke* subsysteem te leveren. In het *economisch* subsysteem is 'democratie' al helemaal niet aan de orde. Economische machthebbers, de bedrijfsleiding van industriële ondernemingen en bankinstellingen, verwerven hun zetels nooit door middel van verkiezingen in een parlementair systeem.
Is het wat dat aangaat niet veelzeggend dat het in de privaatrechtelijke sfeer wel om een imperatief mandaat gaat bij 'vertegenwoordiging' en in de publieke sfeer van de kiezers een *blank* mandaat wordt gevraagd? De publiekrechtelijke vertegenwoordiging die de kiezer toestaat, is evenwel oneindig ingrijpender dan de vertegenwoordiging in het privaatrecht. Dat zou er aanleiding voor moeten zijn de publiekrechtelijke vertegenwoordiging streng en strikt te clausuleren, op zijn minst gelijk aan die in het privaatrecht. Dat is niet het geval en zo blijkt er van alles mis te zijn met het 'democratische' van en in de rechtsstaat. Dat wordt niet voor het eerst gezegd. Het is een repeterend verhaal.
Zo liet de anarchist Anton Constandse[15] zich een halve eeuw geleden al kritisch uit over 'onze' democratie. Hij verwoordt die kritiek mede vanuit wat Proudhon weer een eeuw daarvoor debiteerde. Deze nam als standpunt in dat, zolang grond, werkplaatsen, mijnen, etcetera in private eigendom zijn, de basis van de maatschappij ondemocratisch is. Op die basis kunnen zich niets anders dan eveneens ondemocratische structuren verheffen. De kunst wordt nu om dit tóch als 'democratisch' te afficheren en om (bepaalde) besluiten van het (gecentraliseerde) bestuursapparaat als aanvaardbaar te laten verschijnen.
De kritiek van Constandse richt zich overigens niet op het beginsel, dat bij stemmingen de meerderheid de doorslag geeft. Waar het om gaat, is dat burgers geen democratische heerschappij hebben over de productie, de handel en andere belangrijke kenmerken van het menselijke bestaan. Het bestaande parlementaire stelsel houdt ze af van een burgerschap waarbij zij deelnemen aan fundamentele beslissingen omtrent de omstandigheden waarin zij leven.
Sommigen zullen er overigens niet aan moeten denken dat al die verschillende mensen en groepen ook mee zouden gaan beslissen.[16] Dan zou de democratie echt in crisis geraken. Het functioneren van het politieke democratische

systeem berust in die visie namelijk mede op de apathie en non-participatie van een deel van de bevolking. Deze marginalisatie van bepaalde, in aantallen vaak aanzienlijk grote groepen mensen is zeker antidemocratisch, zo wordt erkend. Het heeft er wel toe bijgedragen dat de democratie effectief werkte. Die groepen, zoals de zwarte bevolking in de Verenigde Staten, nemen nu wel deel aan het politieke systeem. Het gevaar is daardoor dat het politieke systeem wordt overbelast met eisen van die groepen. Het systeem wordt daardoor kwetsbaar en dreigt vast te lopen. We moeten namelijk niet vergeten dat de democratie is opgezet voor en door de bourgeoisie…, aldus de Trilateral Commission in 1975.[17]

4

De verdedigers van Westerse maatschappijen spreken met enige ophef over de verworvenheden van de democratische rechtsstaat. Een van die verworvenheden is dat het overheidshandelen onder het toetsingsrecht van de onafhankelijke rechter valt. Die rechterlijke controle levert tevens een belangrijk punt op binnen de pogingen van het politieke stelsel om de effecten die haar besluiten produceren aanvaardbaar te maken ('je kunt altijd nog naar de rechter stappen…').
Als een cluster van criteria van het voornoemde toetsingsrecht wordt dan, naast 'de wet', een geheel van grond- of mensenrechten aangewezen. We vinden daaronder de 'klassieke' grondrechten, vrijheidsrechten, en enkele 'sociale' grondrechten. Door dit laatste is de democratische rechtsstaat pardoes ook een *sociale* rechtsstaat. Het heet dan een 'moderne' rechtsstaat. Het is dus niet vreemd als onze aandacht naar die verschillende 'rechten' uitgaat.
In allerlei toonaarden wordt bezongen: de moderne rechtsstaat levert een systeem van beschermingsinstellingen en zekerheidsgaranties. Modern? Al sinds de oudheid gaat het om een systeem waar recht als de maat van macht, als de maat voor staatshandelen geldt.[18] Wat heet dus modern? Ik ontken niet het belang van al die zaken. Waar het echter om gaat is dat al dit recht evenwel nog niet het paradigma van de overheersing wegneemt. Dat geeft anarchisten in om bij 'staat' onmiddellijk te denken aan een hiërarchische, institutionele constructie die over de maatschappij ligt. Een dergelijke constructie wordt door hen afgewezen.
Het woord 'staat' hoeft echter niet per definitie de vorenbedoelde hiërarchische connotatie te hebben. In meer algemene zin verwijst het woord 'staat' immers naar *verhoudingen*. Die kunnen onder/bovenschikkend, maar ook nevenschikkend zijn. Onbetwistbaar is dat, wat zich als 'moderne staat' feitelijk voordoet, een hiërarchische constructie kent.
Het gaat nog verder. Hetgeen als 'rechtsstaat' wordt voorgeschoteld, is slechts de schil van wat daarbinnen huist: *machtsstaat*. In bepaalde onderdelen van wetgeving zit ook expliciet de mogelijkheid voor een *conversie*, een omdraaien van rechtsstaat in machtsstaat. De machtsstaat is dus *optisch* weg, maar kan zo te voorschijn worden geroepen.[19]
Het is overigens niet nodig om anarchist te zijn, om kritisch tegenover de implicaties van het machtsstatelijke denken te staan. In zijn *Methodologie van staatsrechtelijke rechtsvergelijking* heeft de toenmalige hoogleraar staatsrecht, de liberaal M.C. Burkens, al in 1975 geponeerd:

'Statelijkheid dient te waarborgen tegen onderdrukking'. Vervolgens vult hij aan met 'staatkundig dient niet de weg te worden afgesloten voor wat Camus "l'homme révolté" noemde, wie hij ook moge zijn.'[20] Ik vind dit nog steeds een vruchtbare gedachte, omdat die er andermaal op wijst dat staatkundige constructies mensenwerk zijn en dat geldt dus ook voor de 'staat'.

De staat als hiërarchische constructie is een menselijke instelling. Zijn bestaan is een empirisch gegeven. Als een door mensen gemaakte instelling zou hij ook anders geconstrueerd kunnen zijn. Dit betekent dat hij er niet noodzakelijk ook zo uit moet zien zoals wij hem nu kennen. Het ligt geheel in de hand van degenen die deze constructie instellen, dan wel ingesteld (weten te) houden. Iedereen is vrij de staat veeleer als een gemeenschap van vrije en gelijke mensen te zien, die elkaar in een roterend systeem met een imperatief mandaat in bestuursfuncties aflossen. Het recht beschrijft daarbij de nevenschikkende posities die mensen innemen, ten behoeve van de nodige of gewenste coördinatie bij handelend optreden ten behoeve van de gemeenschap. Men vindt dit ondermeer in het anarchosyndicalisme nader uitgewerkt.

Het is mogelijk ook deze nevenschikkende constructie 'staat' te noemen. In het verleden heb ik voorgesteld daarvoor in de plaats de meer neutrale terminologie van *politieke organisatie* te gebruiken. Ik sloot daarvoor aan bij de terminologie die al bijvoorbeeld bij Arthur Lehning is te vinden.[21]

In de afgelopen jaren zijn we evenwel vertrouwd geraakt met de tweedeling 'nette staten' en 'schurkenstaten'. Het hebben van een grondwet wordt dan vaak als scheidslijn tussen beide staatstypen aangemerkt.

Het verlangen om tot de 'nette' staten te worden gerekend, geeft in om een grondwet op te stellen en deze als uitgangspunt van de betreffende staatsorde te maken. Het Chili onder de dictatuur van Pinochet is daar een naoorlogs voorbeeld van. Daarbij is het meer dan wrang als al lang niet meer wordt ontkend, dat de Verenigde Staten nauw betrokken waren bij de gewelddadige omverwerping van de democratisch gekozen regering van Allende, door welke omverwerping Pinochet aan de macht kwam. Ook de Verenigde Staten hebben een grondwet en pretenderen een rechtsstaat te zijn. Het zijn de VS die evenwel overduidelijk de uitgangspunten aan hun laars lappen als het hen uitkomt. De Verenigde Staten leveren wat dat aangaat benauwende voorbeelden van conversie van de rechtsstaat in machtsstaat.

Controle van een onafhankelijke rechter ten aanzien van overheidshandelen? De gevangenen die de VS in de kooien van Guantánamo Bay hebben vastgezet, zitten daar zonder juridische titel en zonder een rechter te kunnen vinden (schending van een oud grondbeginsel). Verder zijn er de geheime gevangenissen van de CIA, waarvan de Amerikaanse regering heeft erkend dat ze bestaan.[22] Daarnaast worden door de VS bij herhaling het in een internationaal verdrag neergelegde verbod tegen martelen geschonden. Een juridisch geldig excuus valt daarvoor niet te bedenken, omdat het om een zogenaamd absoluut verbod gaat.[23]

Overigens geldt voor vele grond- en mensenrechten dat allerlei clausuleringen tot verregaande inperking van de werking van zulke rechten aanleiding kan zijn (en vaak feitelijk is) en dat niet alleen in de VS. Gaat het in dat soort gevallen om de wil van de *demos* of is het de *demon* van een regering? Met de *demos* heeft dit in ieder geval weinig te maken. Toch wordt het allemaal aanvaard…

6

Een van de politieke problemen is het machtssysteem aanvaardbaar te houden en om te voorkomen dat de machtsstaat al te duidelijk tevoorschijn komt. Dit leidt tot de vraag: hoe dat te bereiken? Daarvoor heeft elke 'cultuurkring' zo zijn eigen middelen om die aanvaardbaarheid te laten ontstaan en voortduren. Wat de Nederlandse situatie betreft, levert de calvinistische cultuurkring een sprekend voorbeeld, omdat met het gebruik van de term 'zwaardmacht'[24] in die kring een pracht van een metafoor is gegeven.

Een gezaghebbende vertolker van de bedoelde cultuurkring, de leerling van de ook in het buitenland niet onbekend gebleven Dooieweerd[25], merkt op dat zijn opvatting over de rechtsstaat wordt beheerst door een 'religieus grondmotief als Archimedes' punt'. Dat religieuze grondmotief als vooronderstelling maakt het hem mogelijk af te zien van het ter discussie stellen van de herkomst van het monopolie van de zwaardmacht van de staat.[26]

Wat mij in het gebruik van de term 'zwaardmacht' interesseert, is het feit, dat daarmee de staat aan *zijn rechtsorde* zo nodig met fysieke dwangmiddelen *zijn wil* kan opleggen. Natuurlijk zijn aan dat opleggen grenzen te stellen. Die grenzen worden gevonden in de *morele waarden*, die door de rechtsstaat worden belichaamd, heet het in die kring. Alsof we na die lezing niet terug bij af zijn. Want *wiens* morele waarden dan? Door wie gedomineerd?

Brengen we deze vragen in verband met de omschrijving van de zwaardmacht, dan ligt de herleiding voor de hand dat *de wil van de staat* een uitdrukking is van *wie overheerst*. De vorm van de dominantie zal gestalte krijgen in de bijpassende ('zijn') *rechtsorde*. Zo zal wat betreft de vorm ervan in calvinistische kring worden gepleit voor 'soevereiniteit in eigen kring'. Daarmee wordt tegelijk de relatieve onafhankelijkheid (als 'particularisme') van het economische niveau in de bestaande maatschappij en de 'vrije markt' gered.

Onafhankelijk omdat de idee van het 'particulier initiatief' (van het bedrijfsleven) niet fundamenteel wordt aangetast – wat ook niet de bedoeling was. *Relatief* onafhankelijk omdat beperkende maatregelen aan het particulier initiatief kunnen worden opgelegd. In ons tijdperk van neoliberalisme zien we ook dat laatste bestreden en afgebroken worden.

De calvinistische visie in relatie tot 'zwaardmacht' diende hierboven slechts als een voorbeeld van een veel breder gedragen antilibertair sentiment. Ook liberalen en sociaal-democraten verschaffen namelijk ieder op hun wijze in principe soortgelijke aanvaardbaarheidsbetogen als het om staatsmacht en om het vrije-markt-denken gaat. Alleen over het soort overheidsingrijpen verschillen ze wellicht van mening met elkaar.[27]

De mogelijkheden om van overheidswege in te grijpen in het economisch leven, hebben niet tot doel het particulier initiatief terug te dringen. De ingrepen beogen juist zo regulerend te werken, dat het nastreven van korte-termijn-belangen door de ondernemers, niet tot ontbinding leidt van dat bedrijfsleven op de lange termijn. Het gaat

erom de destructieve kracht te halen uit het alleen najagen van het eigen belang. In het nu heersende neoliberale tijdperk is dat voorbij.

Zo gezien is ook de 'sociale staat' een zoveelste illusie. De pretentie ervan wordt niet waar gemaakt. De pretentie van de 'sociale staat' is de fricties in de maatschappij bestrijden of uitbannen, fricties die worden veroorzaakt door een kapitalistische economie. Dat bestrijden of uitbannen zou dan door middel van staatsinterventie in die economie moeten geschieden. Het merkwaardige is dat men nog steeds hoopt dat dit met behulp van een 'parlementaire democratie' kan worden bereikt. Tegen beter weten in, zo is al lang bekend. Een Nederlandse voorman van de toenmalige sociaal-democratie, P.J. Troelstra, koesterde in 1921 al die hoop niet meer, toen hij opmerkte: 'Niet in het parlement zetelt de geweldige macht van het grootkapitaal, doch daar buiten in de grote banken, de trusts, de centra van het bedrijfsleven'.[28]

6

De parlementaire democratie, de sociale, materiële rechtsstaat, al deze juridisch-politieke constructies moeten ons doen vergeten dat uiteindelijk het maatschappelijk primaat bij de economische macht ligt. Die 'macht' wordt beheerst vanuit een sterk autocratisch systeem. Het idee van het primaat van de politiek is dan ook een leugen en het parlementaire stelsel vormt de façade om die leugen te verbloemen. Wat daaraan te doen? Een van de mogelijkheden is om de strijd aan te gaan de uiteenlopende pretenties, zoals we die zijn tegengekomen, permanent te toetsen aan de uitvoering. De toets zal moeten uitmaken of de uitvoering in de richting van de verwerkelijking van de pretenties wijst, of juist niet. In dat geval is het mogelijk de vorm van democratie zoals men die in Westerse landen kent tot uitgangspunt van dynamisering te nemen, dat wil zeggen in beweging brengen ten behoeve van verandering ervan. In dat geval moet ook een oriëntatiepunt worden gekozen om de richting van de beweging aan te geven en daarmee de inhoud van de verandering. Het oriëntatiepunt ligt hier in het anarchisme.

Als wordt beseft dat de parlementaire democratie *onmachtig* is de samenleving principieel te veranderen, dan zou die zo herzien moeten worden dat dit wel het geval kan zijn. Zij die zich daar tegen verzetten roepen dan dat de 'democratie' wordt bedreigd. Dat is hen eigenlijk een zorg. Wat zij vrezen, en niet ten onrechte, is dat er door de principiële verandering op een anti-kapitalistisch bestel wordt gekoerst.

Is die verwijzing naar de bedreiging van de democratie serieus te nemen? Dat lijkt me niet wanneer het gaat om het koersen in de richting van wat aan Bart de Ligt[29] kan worden ontleend aangaande 'maatschappelijke democratie'. Deze vorm van democratie, zegt hij, betreft: 'een maatschappelijk stelsel, waar alle van buiten opgelegde dwang en regering is opgeheven, omdat het volk zichzelf regeert, dat wil zeggen uit vrije economische, sociale en culturele verenigingen en verbonden van zich zelf regerende persoonlijkheden bestaat, die in bewust beheerste zelfmededeling tezamen een "gemeenschap" vormen.'

De Ligt heeft het hier over een type democratie, dat tenslotte anarchisme blijkt te zijn. Democratie is in die opvatting een maatschappelijk-cultureel begrip. Hij zet daar tegenover de politieke democratie, die samenhangt met staatsmacht.[30] Het is deze politieke democratie die in dit geval aan kritiek wordt onderworpen.

Hier zal dus niet worden gekritiseerd dat onder democratie ook de strijd om vrijheden valt en hetgeen op dit punt in de loop van vele eeuwen is bereikt. De waarde wordt erkend van de beginselen van *isonomie* (gelijkheid van burgers; gelijke rechten voor mannen en vrouwen in de parlementaire democratie), evenals van gewetensvrijheid, meningsvrijheid, vrijheid van vereniging, sociale rechten, universele verklaring van de rechten van de mens. De kritiek geldt het feit dat op deze rechten vaak zulke clausuleringen van toepassing worden verklaard, dat ze niet of niet volledig kunnen worden uitgeoefend en dat ze regelmatig worden geschonden.

Opmerkelijk is dat door De Ligt op een zelfde wijze wordt gesproken over democratie, als we bij H. Kelsen (1881-1973), de vermaarde Weense staatsrechtsgeleerde kunnen lezen. Democratie is het je onderwerpen aan hetgeen je met elkaar hebt afgesproken, zegt Kelsen. Daarmee verzet hij zich tegen autocratie, waarin men onderworpen is aan een wil die van buitenaf komt. Het is door het gebruik van zelfbestemming door het individu dat deze, samen met anderen, deelneemt aan de creatie van de sociale orde. Het individu is daarvoor autonoom. Het beginsel van de autonomie is het eerste beginsel van de democratie.[31] Dit is een libertair standpunt te noemen.

Gelet op dit uitgangspunt merkt Kelsen vervolgens op dat er geen beter middel is om de democratie te laten leven en de weg naar autocratie te blokkeren, dan de bevolking te laten deelnemen aan het bestuur.[32] Kelsen spreekt hier over 'ideale' en 'directe' democratie. Ik vind dit een honorabele oriëntatie voor een libertaire gezichtshoek en voor het dynamiseren van de parlementaire democratie. Kelsen zelf doet evenwel een stap terug en pleit uiteindelijk voor een parlementaire democratie. Het parlementarisme is voor hem echter geen onwrikbare zaak. Ook bij hem is er discussie of er bijvoorbeeld in het kader van hervorming van het stelsel niet eveneens met een *imperatief* mandaat zou moet worden gewerkt om politiek afgevaardigden in het spoor te houden.[33]

De centrale vraag wordt nu: hoe krijg je beweging in de stand van zaken? Die vraag levert een 'strategisch probleem' op. Vervolgens is er ook een 'inhoudelijk probleem': op welke politieke organisatie zal die beweging zijn georiënteerd? Kortom, het gaat om de strategische en inhoudelijke kant van het dynamiseren.

7

Voor de oplossing van het strategische probleem kan men verschillende kanten op die evenwel steeds een facet zijn van twee verschillende opties: een revolutionaire en een hervormingsgezinde optie. De revolutionaire optie betreft een sociale revolutie. De voorwaarden voor het slagen daarvan zijn in Westerse maatschappijen niet aanwezig. Sterker nog. Constandse kon jaren geleden al stellen dat het ideaal van het anarchisme wel zeer revolutionair is, maar dat het de vraag is of het door een revolutie verwerkelijkt kan worden.[34] Dan de hervormingsgezinde optie. Wie daarvoor pleit, zal het volgende voor de voeten krijgen.

De hervormingsgezinde optie voor veranderingsactiviteiten maakt de acceptatie van een systeem noodzakelijk, dat in zijn grondvesten gebaseerd is op onge-

lijkheid. Hoe is het mogelijk zo'n systeem om te vormen of te corrigeren, als de uitgangspunten van dat systeem moeten worden aanvaard?[35] Het is de anarchistische kritiek op de sociaaldemocratische instelling: je kan niet zowel revolutionair-socialist zijn als *parlementair*. Die opstelling houdt namelijk een tegenspraak in, want ze maakt dat die houding leidt tot een hervormingspartij binnen het kader van een burgerlijk-democratisch staatsbestel. Rudolf de Jong, aan wie ik dit ontleen, wijst er daarbij op dat bijvoorbeeld Landauer daarom niet wilde dat zijn *revolutionaire regering* (die van de radenrepubliek München, 1919) het socialisme zou brengen of zou geven, maar dat die ruimte zou scheppen voor de sociale krachten in de maatschappij.[36] De vraag is dan of er een hervormingsgezinde optie bestaanbaar is, zonder in parlementarisme te vervallen.

Indertijd heeft Anton Constandse als volgt op die problematiek gereageerd. Het is mogelijk in een voortdurende protesthouding tegenover de maatschappij te blijven staan. Dat alleen zal onvruchtbaar blijken. Ook is het mogelijk het anarchisme inspirerende drijfveren te laten opleveren in allerlei bewegingen waarvan de doeleinden ethisch respectabel en sociaal bevrijdend zijn. Uitgaande van het ideaal van een staatloos socialisme (anarchisme) spreekt Constandse zich uit voor een reformistisch gebruik van de theorie. Het anarchisme is in zo'n geval werkzaam in vele bewegingen, maar zonder zelf een autonome politieke kracht van betekenis te (kunnen) zijn.[37]

Ten behoeve van verandering zal men voor libertaire ideeën dus steun moeten zien te verwerven binnen die bewegingen. Dat betekent onder meer dat de kritiek die men op het functioneren van de stand van zaken heeft, verspreid moet worden. Vervolgens moet die door zovelen worden gedeeld, dat er een voldoende oppositie met een libertaire oriëntatie ontstaat. Dit kan worden ondersteund door allerlei zelfhulp- en doe-het-zelf activiteiten.[38]

Hetgeen Constandse 'reformistisch' anarchisme noemt, heb ik in een bewerking daarvan als *pragmatisch* anarchisme gekarakteriseerd.[39] Het is een typering die ik handhaaf voor wat ook hier aan de orde wordt gesteld.

In de sfeer van de politieke filosofie geldt de term 'pragmatisme' als een verwijzing naar wat door iemand als de Amerikaanse pragmaticus John Dewey (1859-1952) aan denkbeelden over individu en maatschappij is verwoord. Het zijn vervolgens teksten van de Amerikaanse anarchist Paul Goodman, waarin regelmatig naar Dewey wordt verwezen, die mij er toe hebben aangezet aandacht voor het pragmatisme te hebben.[40]

Het pragmatisme baseert zich op een handelingstheoretische benadering van het menselijk bestaan. De mens 'is' dus niet (geen essentialisme), hij is in de 'handeling'. Men wil dus zo dicht mogelijk bij het concrete (de actie, de handeling) zitten. Hier verschijnt de relevantie voor de anarchisme-opvatting waarover ik het heb. In het opzetten van bijvoorbeeld een productie-associatie, gaan autonome individuen met elkaar samenwerken in een vorm van gemeenschappelijk bezit. Direct en heel concreet wordt aan handelen een anarchistische uitdrukking gegeven en zo zijn er vele vormen van handelingsgerichte activiteiten te bedenken, die libertaire 'verandering' in de maatschappelijke werkelijkheid kunnen bewerkstelligen.

Het resultaat moet zijn dat door de totaliteit van activiteiten 'gisting' in de maatschappij ontstaat die uiteindelijk ook de parlementaire sfeer niet onberoerd zal laten. Deze manier van benaderen van het 'strategische' probleem, waarbij men binnen de gegeven sociale orde blijft en er daardoor niet aan ontkomt hervormingsacties te ondernemen, kan uiteindelijk toch verstrekkende gevolgen hebben voor het politieke systeem. Daarmee zijn we gekomen bij het 'inhoudelijke' probleem, te weten de vraag: over welk ander systeem van politieke organisatie spreken we?

8

Om daarop in te gaan wordt teruggegrepen naar wat reeds over politieke organisatie is gezegd, namelijk dat we met een door mensen gemaakte instelling van doen hebben. In een rechtstheoretische strijd over die vooronderstelling spreekt men wel over een immanente zienswijze met betrekking tot staat en recht. In zo'n geval ontkomt men er niet aan als uitgangspunt te nemen, dat er geen macht bestaat buiten de mens om. Hiermee wordt bijvoorbeeld bedoeld dat er geen macht buiten ons is die het recht komt aanreiken. Wat er als recht geldt, is door mensen gemaakt. Vervolgens wordt gehuldigd, dat de staat niet aan het recht vooraf gaat. Het is een menselijke constructie ten behoeve van de uitvoering van wat met het recht is gegeven. Met deze opvatting is ook verzet te mobiliseren tegen het idee dat recht en staat transcendente figuren zijn.[41] Met reden, want die transcendentie maakt dat de positie van die figuren onaantastbaar is. In dat geval zou een dynamisering onmogelijk zijn. Want wat zou je willen doen tegen hetgeen dat van buiten ons komt?

Als de bestaande politieke organisatie mensenwerk is, wat let ons mee te helpen aan de instelling van een andere politieke organisatie dan bestaande? Hoe zou die andere organisatie in een ruwe schets er uitzien?

Die andere organisatie betreft een gemeenschap van vrije en gelijke mensen, die elkaar in een roterend systeem met een imperatief mandaat in bestuursfuncties aflossen. Het recht beschrijft daarbij de nevenschikkende posities die mensen innemen, ten behoeve van de nodige of gewenste coördinatie bij handelend optreden ten behoeve van de gemeenschap. Vanzelfsprekend vereist dit een op menselijke maat brengen van de woon-, leef- en productieomstandigheden.[42] Het vereist een uitwerking van wat Bookchin sociale ecologie noemt[43] en een regionaal georiënteerde economie met een op duurzaamheid gerichte productie van goederen.

Een aantal elementen van die andere organisatie is nu al uit te werken. Daarbij valt onder meer te denken aan het functioneel autonoom maken van groepen mensen in het proces van ruimtelijk ordenen (bewonersparticipatie) en andere vormen van burgerinitiatief. Zo is het ook nu al mogelijk om gemeentelijke diensten in opdracht van wijkraden te laten functioneren. Het zijn zaken die ingesteld kunnen worden, net zo goed als de sturingsinstrumenten 'recall' en 'roulatie van positiebekleding'. Het zijn elementen die tot de participatieve democratie[44] zijn te rekenen en waar dus zonder problemen te dynamiseren is.

9

Mensen die voor het instellen van de genoemde sturingsinstrumenten zijn,

zullen geneigd zijn in termen van een nevenschikkend bestuursmodel te denken, dit als uitdrukking van de gelijkwaardigheid van sociale posities. Mensen die de toepassing van het recht van recall verwerpen en ferm het vrije mandaat van publieke vertegenwoordiging verdedigen, zullen geneigd zijn in een onder/bovenschikkend bestuursmodel te denken. Het is de uitdrukking van de idee van ongelijkwaardigheid van sociale posities.

Het verschil in modelkeuze correspondeert met een bepaalde kijk op mensen. Het nevenschikkingsmodel voor het bestuur correspondeert met een mondigheidsmodel als het om mensen gaat. Het onder/bovenschikkingsmodel correspondeert in dat geval met een infantiliseringsmodel.

In het mondigheidsmodel wordt ervan uitgegaan dat de ander principieel tot gelijke prestaties in staat is, dit in tegenstelling tot het infantiliseringsmodel. Dat model richt zich erop mensen zoveel mogelijk op hun plaats te houden en inactief te maken, bijvoorbeeld door het aanbieden van 'vermaak', met name televisievermaak. 'Het doel van de televisie is de consument te formatteren', merkt E. Grandvuinet op.[45] Hij verwerkt hier een uitspraak van de directeur van de Franse zender TF1, die opmerkt: 'Wat wij aan Coca Cola verkopen is de tijd van beschikbare hersens. Aan ons is het ze beschikbaar te houden.' Een plastischer manier om uitdrukking te geven aan het hanteren van, in dit geval, het infantiliseringsmodel is nauwelijks te verzinnen.

10

Met behulp van de vorengenoemde 'modellen' kunnen de pretenties in en de werkelijkheid van de bestaande maatschappelijke verhoudingen worden onderzocht en gekritiseerd. Bovendien kan door koppeling van het nevenschikkingsmodel (sociologisch niveau) en het mondigheidsmodel (psychologisch niveau) een schema worden ontwikkeld ten behoeve van de socialistische radendemocratie. Dit betreft een concept uit het pluriform anarchisme[46] dat, in de vorm van 'constanten', een aantal structuurelementen kent zoals:

• de commune wordt als kleinste publieke, territoriale eenheid gezien;

• de maatschappelijke structuur ontwikkelt zich door federatie(s) van autonome communes;

• de productie wordt georganiseerd op basis van vrije associaties van werkenden;

• niet *regeren* maar *beheren* heeft de nadruk.

Het eerste genoemde element drukt uit, dat de politieke wil van de communebevolking het economische niveau bepaalt. Anders gezegd, de communebevolking geeft antwoord op de vraag *wat* er wordt geproduceerd. Naarmate het om productie van zaken gaat, die de macht van de enkele commune overstijgt, is het rationeel dat die vraag beantwoord wordt in een samenwerkingsverband van de communes, de federatie(s) van communes. De productie zelf kan in volledig arbeiderszelfbestuur worden ondernomen, per bedrijf, bedrijfstak en overkoepelende verbanden.

Het economisch niveau groepeert zich daarvoor in de libertaire optiek in raden en waar nodig groeperen die zich tot (regionale) congressen van raden (functionele verbanden). Aldus vormt zich een democratisch radensocialisme waarvoor Bertrand Russell zich lang geleden als woordvoerder opwierp en wat nadien Noam Chomsky van hem overnam.[47] Dezelfde gedachte vindt men verdedigd bijvoorbeeld door Arthur Lehning. Hij gebruikt hier ook de term 'anarcho-syndicalisme'.[48]

De gebezigde terminologie mag wellicht verouderd aan doen. Moderner is het een beschrijving van het maatschappelijk bestuur te geven in termen van een 'netwerkbenadering' en om van concepten uit de cybernetica gebruik te maken. Dat is ook beproefd. Het blijkt dat de 'oude' gedachte wonderwel een beschrijving in een modern jargon toelaat. Dat is niet vreemd, als men de grondslagen in termen van 'constanten' vat.[49]

De terminologie heet mede verouderd omdat volgens menigeen er geen 'proletariaat' meer bestaat, zodat een begrip als *arbeiderszelfbestuur* niet meer zinvol te hanteren zou zijn. Getalsmatig is daar in West-Europese landen inderdaad niet veel meer van over. Bovendien geldt in een neoliberale economische optiek personeel als 'bedrijfsinventaris', waarmee bijvoorbeeld bij bedrijfssplitsing en bedrijfsovernames gesold kan worden. De horizon van het 'personeel' is daarmee duister, de toekomst onzeker. Wat dat betreft heeft zich inmiddels een *précariaat* (van 'précaire', onzeker) ontwikkeld.

Dat laatste wil zeggen, dat er een leger is ontstaan van in onzekerheid verkerende werkers en 'flexwerkers', van mensen met tijdelijke banen, die om toerbeurten vacante plaatsen bezetten, van jongeren die als 'inwisselbare waar' worden behandeld, etc.[50] In Frankrijk is men wat dat betreft gaan spreken over 'emploi précaire' (onzekere tewerkstelling) en over 'précarité' (onzekerheid) in alles wat samenhangt met werk, met huisvesting en kunnen voorzien in de eerste levensbehoeften. De onzekerheid is gegeneraliseerd, is tot systeem gemaakt. Wie de kranten erop naslaat weet dat in andere Westerse landen de situatie niet anders is. Als de bovenbedoelde terminologie al verouderd aan doet, de leefsituatie is niet minder onzeker dan voorheen. Die is voor velen principieel onveranderd.

Maar er is nog iets anders onveranderd uit de negentiende en twintigste eeuw overgenomen, te weten het 'Führerprinzip'. Dit betreft het leiderschapsbeginsel dat zijn herintroductie heeft meegemaakt met name in de private en geprivatiseerde productie- en dienstverlenende bedrijven en organisaties, waaronder ook universiteiten, in de decennia na de democratiseringsgolf van de jaren zeventig van de vorige eeuw. De hoge hoeden van de leiders van voorheen[51] gingen wel de kast in, maar hun dictatoriale instelling is er niet minder om geworden, zo bleek nadat het effect van die golf was weggeëbd.[52] Dat kan ook moeilijk anders omdat die instelling functioneel past bij het bestuurs- en organisatiemodel, waarin zij als leiders opereren.

De relatie waarin het overgrote deel van de mensen in dat model tot hen (de leiding van het betreffende bedrijf of de organisatie) verkeren, wordt als vanouds gekenmerkt als een *gezagsverhouding*: je moet doen wat de baas zegt. Er is dus veel veranderd, maar het fundamenteel anti-democratische karakter van het economisch subsysteem is ongewijzigd gebleven. Zolang dat niet principieel is veranderd, is het concept van de socialistische radendemocratie niet verouderd.

Dit betekent dat dit concept een organisatiemodel levert tegenover het gekritiseerde autocratische organisatiemodel.

In een wereld waarin 'dominantie' maatschappelijke verhoudingen bepaalt – ook in de eenentwintigste eeuw – blijft bijvoorbeeld het zelfbestuur een wenkend perspectief. Het is op allerlei plaatsen en niveaus te installeren om zo een 'dynamique transformatrice'[53] van de anarcho-politieke gedachte te vormen. Om dat transformatieproces gaat het. Ik hecht er aan dit om de volgende reden te benadrukken.

11

Het proces is interessant omdat het mogelijk maakt dat te analyseren in termen van *topreductie* en *basisreductie*, bijvoorbeeld waar het gaat om de ontwikkeling van vormen van participatiedemocratie. Topreductie zegt namelijk iets over de graad van toepassing van het nevenschikkings- en mondigheidsmodel; basisreductie zegt iets over de graad van toepassing van het onder/ bovenschikkings- en infantiliseringsmodel.
Empirisch is vast te stellen dat een kapitalistisch bepaalde maatschappijstructuur zich vooral in termen van basisreductie voordoet, waarbij ik het niet voor onmogelijk houd, dat zich contradictoire vormen ontwikkelen. Een socialistisch bepaalde maatschappijstructuur biedt daarentegen gunstiger voorwaarden om zich in termen van topreductie te ontwikkelen. Dit tezamen brengt mij ertoe te denken in termen van *verdediging* van zaken, die van belang zijn bij de realisatie van het komende (verandering). Hiermee zijn verdediging en verandering gekoppeld. Langs deze weg verschijnt de vraag, of het waard is onze democratische rechtsstaat te verdedigen, als een die ondergeschikt is aan de vraag: hoe geraken we in een socialistische radendemocratie, *waarin de als belangwekkend geachte verworvenheden van de democratische rechtsstaat zijn opgenomen*.
Een socialistische radendemocratie zal namelijk ook hebben te voldoen aan rechtsstatelijke vereisten. Het handelen binnen het kader van de commune of federatie van communes zal overeenkomstig de gemaakte afspraken (of ze nu mondeling of schriftelijk zijn overeengekomen) moeten plaatsvinden (vergelijk het optreden 'binnen het kader van de wet'). Een *recall* bijvoorbeeld zou niet goed uit te oefenen zijn zonder de idee dat men zich houdt aan wat is afgesproken.[54] Die afspraak (mondeling; op schrift gesteld) vormt het referentiepunt, vormt het toetsingskader.
Het rechtsstatelijk vereiste, dat er een onafhankelijke instantie moet zijn voor het toetsen van overheidshandelingen, past hier eveneens. Want niemand gaat mij vertellen dat een anarchistische samenleving er een is zonder problemen, zonder discussie, zonder conflicten. Daarbij staat het vrij het zoeken naar oplossingen voor geschillen te laten plaatsvinden via arbitrage, via mediatie.[55]
In het zelfde stramien is op te merken dat de *magna charta* (1225) indertijd mag zijn afgedwongen door edelen van de monarch en dat het eeuwenoude *habeas corpus* beginsel een beginsel is dat in een maatschappij past, waar gevangenneming meer dan gebruikelijk is, maar dat alles betekent nog niet dat die grondbeginselen niet als toetsteen hun waarde kunnen bewijzen. In de eerste plaats argumentatief om vandaaruit het overheidshandelen in de bestaande maatschappij te kritiseren, in de tweede plaats om de uitgangspunten ervan bij voorbaat voor een ontwerp van een andere maatschappij op te nemen. Die andere maatschappij laat nog even op zich wachten. De kritiek blijft en ze zal niet aflatend zijn.

12

De kritiek geldt niet de grond- en mensenrechten zelf, maar het feit dat ze geschonden of niet (adequaat) tot gelding worden gemaakt of te maken zijn. Daar ligt de relatie tussen kritiek en dynamiek. Het is op te merken dat ze worden geschonden of niet worden uitgevoerd. Dat is de eerste stap. De uitdaging aangaan om de nakoming te eisen is de volgende stap. In de drang tot nakoming zit de dynamisering. Bestaat er een 'recht op leven'? Maak het maar waar, onder meer door *mondiaal* het 'recht op schone lucht', het 'recht op schoon drinkwater' te verwezenlijken. Het eisen dat rechten worden nagekomen is direct relevant binnen de beweging die zich inzet voor duurzame productie, voor de andersglobalisten bijvoorbeeld, die een anti-kapitalistische koers varen…
Een soortgelijk betoog is te houden als we spreken over *vrijheid van meningsuiting*. Die vrijheid trekt een grote concentrische cirkel waar bijvoorbeeld binnen vallen 'recht op vergadering', 'recht op uitwisseling van het geschreven en gesproken woord'. Het is een *open* recht. In de ene orde zal dat aan banden worden gelegd waar de bestaande macht vreest voor het 'vrije woord'. Het recht is ook te dynamiseren door middelen ten behoeve van het vrije woord ter beschikking te houden, door de wegen waarlangs het wordt uitgeoefend *open* te houden, immers in die orde geldt: *discussie helpt ons verder*.
Hier knoop ik een gedachte aan vast, die bij de Franse filosoof Claude Lefort is te vinden. Hij wijst erop dat er, als de rechten van de mens eenmaal gesteld zijn, dan sociale beweging ontstaat naar verschillende kanten. Het realiseren van mensenrechten is namelijk als een missie te zien. Daar waar een recht in discussie raakt (over zijn toepassing in beperkende of uitbreidende zin), daar raakt tegelijk de gevestigde orde in discussie. Over welke middelen de gevestigde macht ook beschikt, ze wordt geconfronteerd met een *recht van verzet*. De rechten van de mens genereren, aldus Lefort, het recht op verzet als het bestuur van de bestaande orde de missie verraadt.[56] Die argumentatie is overigens niet nieuw, want soortgelijk al bij de 'monarchomachen' rond 1600 aan te treffen.[57] Het 'verhaal' is dus nooit af, zo blijkt.

13

Als bijvoorbeeld de reeds hierboven geciteerde Burkens in 1996 over de meerwaarde van de nationale grondrechten schrijft, is dat in tijd genomen ver verwijderd van het tijdstip waarop die grondrechten werden geïntroduceerd. Toch meent hij, dat het noodzakelijk is de aandacht te vestigen op de problematiek van de optimalisering van de rechtswerking van die grondrechten.
Burkens noemt de nationale grondrechten dragers van een nationale traditie. Ze staan ergens voor, al vanaf 'onze' gouden eeuw en ze worden gekenmerkt door werkelijke liberaliteit. Continuering van die invulling mag van de Nederlandse wetgever worden verwacht, scherpt Burkens aan het eind van zijn betoog in, kennelijk niet gerust op wat hij zoal om zich heen ziet voltrekken.[58]
Inmiddels zijn we weer ruim tien jaar verder sinds Burkens zijn opstel schreef.

Wat de mensen- en grondrechten toepassing betreft is het er niet beter op geworden. Buiten Nederland is het al niet anders. Zo geeft het te denken dat het nodig is om een Europees *Agence des droits fondamentaux* in te stellen (per 1 maart 2007; gevestigd in Wenen) met een ruimere opdracht dan het orgaan had, dat door deze instelling wordt vervangen. Het vervangen orgaan volgde de problematiek rond racisme en vreemdelingenhaat. De taak van het nieuwe orgaan is verruimd tot alle vormen van discriminatie. De bevoegdheid van het betreffende orgaan strekt zich uit over de in het Europese verdrag tot bescherming van de rechten van de mens opgesomde rechten. Zonder uitzondering? Neen, natuurlijk niet, want uitgezonderd is dat wat verdragsrechtelijk wordt gerekend tot de 'derde pijler', te weten: justitie en veiligheid. Daar ligt evenwel de pijn als het gaat om overheidshandelen en politieke evaluatie van bepaalde als dreigend geachte situaties. Bij de reeds genoemde Britta Böhler en Thomas Spijkerboer valt daarover met betrekking tot de Nederlandse situatie meer te lezen.

In Frankrijk lijkt de situatie al niet anders. Daar is het kennelijk nodig om verzet aan te tekenen tegen een bepaald type wettelijke inflatie, die sinds vijf jaar aan de gang is. Het gaat om de ernstige aantasting van de fundamenten van de strafrechtsfilosofie. Die aantasting heeft een afglijden teweeggebracht van een strafrechtelijk denken, dat zich centreert rond de verschijnselen *uitsluiting* en *opsluiting*. Een groep juristen (docenten, advocaten, magistraten) roept daarom op tot waakzaamheid.

Ze wijst op de rijke Franse traditie van de *Déclaration des droits de l'homme et du citoyen*. Ze herinnert er aan dat die rechten gelden voor eenieder die zich op Franse bodem bevindt.[59] Is het ook hier niet veelzeggend, dat men daar aan herinnerd moet worden? Zeker, de gouden eeuw waar Burkens voor de fundamenten van de grondrechten naar verwijst, ligt verder in tijd terug dan de *Déclaration*. Het aandachtpunt, *les menaces sur l'Etat de droit*,[60] is er niet anders om: de voordurende aantasting van die fundamenten en de voortdurende noodzaak om de rug te rechten als het om die aantasting gaat.

De aandacht die daarvoor nodig is, vereist een 'Never ending tour' om de woorden van de Amerikaanse zanger en *songwriter*, Bob Dylan, te gebruiken. Anders dan andere artiesten die hun 'tours' steeds een andere naam geven, lijkt Dylan te denken: het houdt nooit op. Tegelijk houdt dat je 'Forever young', aldus een van zijn songs.

14

Een Griekse dichter ging Dylan voor. Het is de dichter die door Arthur Lehning wordt geciteerd in zijn dankrede ter gelegenheid van zijn erepromotie in Amsterdam, in 1976. Beiden, de Griekse dichter en Bob Dylan, spreken over een tocht, een 'tour' die wel ergens zal eindigen. Wat de Griekse dichter betreft is dat het Griekse eiland *Ithaka*. Maar het doel is niet zozeer die plek te bereiken, als wel de tocht zelf. Het doel is dus het leveren van de krachtsinspanning om de tocht te maken. *Moedig zijn*, zingt Dylan, het houdt je 'forever young'; het rechten van de rug, het openhouden van de weg, ook voor de *homme révolté*, zoals de constitutionele jurist Burkens adviseert.

Het gaat om de strijd voor een maatschappij die op gerechtigheid is gebaseerd (inderdaad: wiens gerechtigheid dan?) en een gezicht vertoont, waarin iedereen een optimisme kan zien oplichten (inderdaad: iedereen en niet alleen een bepaalde groep of 'klasse'). Die strijd is historisch te duiden. Tegelijk kent ze een alomtegenwoordige actualiteit. Neem bijvoorbeeld de afgelopen eeuw, de eeuw van Arthur Lehning (1899-2000), zal ik hem maar noemen. Al jong houdt deze zich organisatorisch met het anarcho-syndicalisme bezig. Zijn activiteiten vallen in tijd samen met het uitkomen van enkele publicaties van Bertrand Russell over hetzelfde onderwerp.[61]

Men komt in de publicaties van Russell de verwijzing tegen naar anarchisme als het uiterste ideaal voor de richting die de maatschappij zou moeten gaan. Door hem wordt bijvoorbeeld ook opgemerkt dat er geen echte vrijheid of democratie kan bestaan, totdat de mensen die het werk in een bedrijf doen ook het bestuur ervan beheren.

Noam Chomsky, de taalwetenschapper en maatschappijcriticus, hervindt het verloren gewaande pad van Bertrand Russell. Hij brengt diens libertaire gedachtegoed begin jaren zeventig van de vorige eeuw weer onder de aandacht.[62] In dat gedachtegoed speelt de Russische, negentiende-eeuwse revolutionair en denker, Michael Bakoenin een toonaangevende rol. Deze is in die jaren zeventig weer 'back in town', lezen we op de achterflap van het boek over hem in die tijd door Arthur Lehning bezorgd.[63]

Het oude verhaal wordt opnieuw verteld als een 'never ending story' in een karavaan die rondreist in de vorm van een 'never ending tour'. Het blijken stuk voor stuk mensen die tegendruk geven tegen hen, die het met de rechtsstaat en diens uitgangspunten niet nauw nemen als het gaat om verdediging van gevestigde, economische, belangen. Het zijn de mensen die de 'waarden' achter het rechtsstatelijke denken niet verkwanseld willen zien worden. Het zijn mensen die zich wijden aan de afbraak van het leiderschap, het uitdagen van de macht en het ontmaskeren en ontkennen van de gevestigde instituten. Zij tarten de structuur van de macht. En zij niet alleen natuurlijk.

Waar het in deze instantie vooral om gaat, is de druk van de permanente kritiek opvoeren. Tegelijk moeten de pretenties worden uitgedaagd vanuit het idee van de directe democratie, vanuit de verwerping van gehiërarchiseerde instituties, vanuit een aanname van de sociale en economische gelijkheid van mensen, vanuit een delen van kennis, vanuit transparantie van politieke beslissingen, vanuit zelfbestuur in collectieve besluitvorming. Hiermee zijn maar enkele elementen genoemd, die om dynamisering vragen. Kortom, er is werk aan de winkel.

NOTEN

(1) Britta Böhler, *Crisis in de rechtsstaat, Spraakmakende zaken, verborgen processen*, Amsterdam, 2004. – (2) Thomas Spijkerboer, *Zeker weten, Inburgering en de fundamenten van het Nederlandse politieke bestel*, Den Haag, 2007. – (3) Ronald Jonge, Export van de rechtsstaat, in: *Rechtsfilosofie en Rechtstheorie*, 36ste jaargang, 2007, nr. 2, p. 3-8. – (4) Zie het interview met hem in *NRC-Handelsblad* van 24/25 november 2007. – (5) Vergelijk Alain Bihr, *Du 'Grand soir' à 'L'alternative', Le mouvement ouvrier européen en crise*, Paris, 1991. – (6) Dat laatste is wat we in een burgerlijke maatschappij tegen komen: rechten die theoretisch erkend worden, terwijl hun effectieve uitvoering achterwege blijft. Het is wat vele malen ook door anderen wordt geconstateerd: er bestaat dan misschien een perfecte burgerlijke vrijheid, maar die rust wel op een aantal discriminaties, privileges en 'onge-

lijke voorwaarden… Zie J.-C. Angaut, *Bakounine jeune hégélien, La philosophie et son dehors*, Lyon, 2007, p. 81-82. – (7) Het 'gist' van alle kanten, in ieder geval in Frankrijk, wanneer het over democratie' gaat en als men gezaghebbende auteurs mag geloven, onder wie: J. Rancière, *La Haine de la démocratie*, (La Fabrique, 2005); G. Hermet, *L'Hiver de la démocratie ou le nouveau régime*, (Armand Colin, 2007); P. Michon, Les Rythmes du politique Démocratie et capitalisme, (Les Prairies ordinaires, 2007). – (8) Is de grondwet geen ongezonde lectuur, kan men zich afvragen…; zie H.Krabbe, *Ongezonde lectuur*, Groningen, 1913. – (9) Domela Nieuwenhuis, *Het parlementarisme in zijn wezen en toepassing* (1907), Amsterdam (zj), p. 66. – (10) Onmiskenbaar is dat men elkaar zelfs expliciet voor 'leugenaar' uitmaakt, maar men trekt dat ook weer met het zelfde gemak in (zelf te veel boter op het hoofd?). Vergelijk de rel die oud-minister J. Pronk (PvdA) veroorzaakte door minister-president J.P. Balkenende (CDA) hardop een leugenaar te noemen. De aanleiding daartoe was de wijze waarop zijn regering Nederland op 'een schandelijke manier' de Irak-oorlog in zou hebben 'gerommeld' (aldus Pronk) (*De Volkskrant* van 4 september 200t; Internetversie). Het afwijzen door de PvdA-fractie van het referendum over het nieuwe Europese verdrag levert een zoveelste voorbeeld van parlementair gedraai (*De Volkskrant* van 26 september 2007), waarop de uitgangspunten van 'argumentatieve willekeur' uitstekend passen (zie mijn *Argumentatieve willekeur en de beoefening van de staatsrechtwetenschap*, Zwolle, 1988). Toen de EU-leiders elkaar gingen treffen in Lissabon om hun fiat te geven aan de juridische uitwerking van het nieuwe Europese verdrag, sprak premier Balkenende de hoop uit dat het debat daarover in Lissabon 'nergens over zou gaan' en maar praten dus… (*De Volkskrant* van 17 oktober 2007; Internet versie). – (11) Deze opvatting vindt men ook heden verdedigd en wel binnen het kader van een staatsrechtsbeoefening die als legitimatiewetenschap wordt ingezet. De Maastrichtse hoogleraar staats- en bestuursrecht L. Verhey vertolkte dit in een interview met hem in *Vrij Nederland* van 26 mei 2007 (nr. 21). – (12) Arthur Lehning in zijn *Spaans dagboek en Aantekeningen over de revolutie in Spanje* (1996), Amsterdam, 2006 (tweede druk). – (13) In Frankrijk speelde zich iets soortgelijks af, rond een zelfde soort experiment. Ook daar, in het plaatsje Lignières (departement Indre), werd in de jaren vijftig op basis van de ideeën van Gesell door plaatselijk initiatief met succes het sociaal-economisch leven weer op gang gebracht. De introductie van het 'Freigeld', overeenkomstig Gesells idee, vond plaats door 'la commune libre' van Lignières. De centrale overheid greep in en brak het initiatief. Het functioneerde te goed en de Franse regering was bang dat het experiment in andere plaatsen zou worden overgenomen, aldus een van initiatiefnemers uit die jaren (1956). Zie voor een uitleg omtrent de opvattingen van Silvio Gesell en het Oostenrijkse voorbeeld, H. Visser, 'Silvio Gesell, Een geniale 'monetary crank', in: *Economische Statistische Berichten*, 27 april 1983, p. 370-372. Het Franse voorbeeld vindt men besproken in: Bioscope, nr. 4, januari 1979, onder de titel 'L'expérience de Lignières en Berry'. Zie over Gesell ook *De AS* 152/153/154 (Twaalfde Jaarboek Anarchisme) 2006 – (14) Het buiten de kring van rechtsgenoten houden van zwarten is het werk van blanken, zoals kooplieden, grootgrondbezitters en planters geweest. Andere blanken leverden de intellectuele en juridische rechtvaardiging voor het handelen van de 'kooplieden', eeuwenlang. De grondslag ervoor werd gevonden in een dominantie denken, waarvan de Westerse samenlevingen nog steeds doordrenkt zijn. Natuurlijk, er is ook verzet geweest tegen het slavernijsysteem en het is uiteindelijk afgeschaft. Maar de oerwoudkreten die ook heden nog ten gehore worden gebracht, wanneer tijdens een voetbalwedstrijd een zwarte speler aan de bal is, leert dat het ideologische systeem dat de slavernij dekte nog steeds reflexen oproept. 'Noir=sous-homme'. Het is de *zwarte* Franse sterspeler van het nationale elftal, Lilian Thuram, die dit heel pregnant analyseert in zijn verhelderend betoog 'Pourquoi ces cris de singe?', gepubliceerd in: *Le Monde*, 11 mei 2007. – (15) Anton Constandse(1899-1985) was al vroeg bij de, vooroorlogse, anarchistische beweging betrokken. De Spaanse burgeroorlog vormde het grote keerpunt in zijn leven. Toen bleek het nodig de staatloze idealen van het anarchisme op te offeren aan het verzet tegen het fascisme. 'Daarmee brak ik met de grondslag van mijn eerste anarchistentijd, die gebaseerd was op het principe: "céder un peu, c'est capituler beaucoup". Toch is, alles bij elkaar, mijn benaderingswijze van de problemen van onze samenleving dezelfde gebleven', zo schrijft hij in het opstel 'Iedereen verandert' (in: Anton Constandse, *De bron waaruit ik gedronken heb, Herinneringen*, Amsterdam, 1985). Over Anton Constandse, zie: Bert Gasenbeek, Rudolf de Jong, Pieter Edelman, *Anton Constandse, Leven tegen de stroom in*, Breda, 1999. – (16) Die gedachte wordt gehuldigd door de politieke partijen die tezamen de meerderheid vormen in het parlement, inclusief de PvdA. Zo werd het niet nodig geacht dat de bevolking zich in een referendum uitspreekt voor of tegen de herziene tekst

van het nieuwe Europese Verdrag (*De Volkskrant* van 26 september 2007). In de Franse pers wordt daarover gesproken in termen van 'des référendums à haut risque', dat wil zeggen dat de regering een referendum af wijst, als ze het risico loopt, dat de uitslag ervan haar onwelgevallig is. – (17) *The Crisis of Democracy, Report on the Governability of Democracies to the Trilateral Commission*, New York University Press, 1975. Dit rapport is opgesteld door de directeuren van een groot aantal internationale bedrijven en banken uit de USA, Europa en Japan, aangevuld met journalisten en wetenschappers, die samen de Trilateral Commission vormden, opgericht in 1973. Het rapport vindt men besproken door Claude Julien, 'Quand la démocratie menaçait le capitalisme'. Het is opgenomen in het themanummer ' Les droites au pouvoir' van *Le Monde diplomatique*, Manière de voir, Bimestriel, nr. 95, oktober-november 2007, (p. 16-18). De bedoelde groep bestaat nog steeds, zie hun site: www.trilateral.org – (18) Men vindt het allemaal terug bij R. Marcic, *Geschichte der Rechtsphilosophie, Schwerpunkte-Kontrapunkte*, Freinurg, 1971; zie p. 220 waar hij naar een romeins edict verwijst dat leert: het is groter onder de wet dan boven de wet te staan. – (19) Wie over die conversie in machtsstaat meer wil weten, leze: G.Agamben, *État d'exception*, Homo sacer, II, 1, Paris, 2003 – (20) Het betreft hier een preadvies uitgebracht voor de Nederlandse Vereniging voor Rechtsvergelijking, nr. 19, Kluwer, Deventer, 1975, p.8. – (21) Arthur Lehning, *Anarcho-syndicalisme*, tekst van een op 17 november 1926 gehouden inleiding; in herdruk verschenen in de brochure: Arthur Lehning en Anton Constandse, *Anarcho-syndikalisme*, Schiedam, 1971. – (22) Berichtgeving naar aanleiding van een rapport van de Human Right Watch, in: *De Volkskrant* van 27 februari 2007 (Internet-uitgave). – (23) In een decreet heeft president Bush het gebruik van marteling op van terrorisme verdachte gevangenen in de geheime CIA gevangenissen verboden. Men zal zich daar voortaan hebben te houden aan art. 3 van het Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden. Het decreet houdt desondanks de deur open voor bepaalde 'méthodes d'interrogatoire 'musclées', toegestaan in het militaire handvest van de VS (*Le Figaro*, nr. BIS 19646, oktober 2007). – (24) Denk bijvoorbeeld aan Romeinen 13, vers 4: 'de overheid draagt het zwaard niet te vergeefs'. – (25) Het betreft de Nederlandse, calvinistische rechtsfilosoof en hoogleraar aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, H. Dooyeweerd (1894-1977) wiens hoofdwerk in het Engels is vertaald (*A New Crtique of Theoretical Thought*, 1953). Merk op dat de Franse wetenschapper J. Ellul een bijdrage levert aan een gedenkboek voor Dooyeweerd bij diens zeventigste verjaardag. – (26) H.J. van Eikema Hommes is de bedoelde leerling van Dooyeweerd; ik gebruik van hem onder meer zijn *Methode der encyclopedie en hoofdlijnen van de geschiedenis der rechts- en staatsfilosofie*, Zwolle, 1975. – (27) In de Nederlandse politieke situatie is het dus niet vreemd regeringscoalities te vinden, waarvan telkens wel CDA/VVD/PvdA in wisselende samenstelling deel uitmaken, aangevuld met kleinere partijen ter linker- of rechterzijde van het politieke spectrum. – (28) P.J. Troelstra, *De sociaaldemokratie na de oorlog*, Berlikum, 1921 – (29) Bart de Ligt (1883-1938), van origine theoloog, antimilitarist, fijnbesnaarde anarchist, bedenker van de 'wetenschap van de vrede', pleitbezorger van het individueel ontwikkelen van *geestelijke weerbaarheid*. Over hem en zijn denkbeelden, zie het proefschrift van Herman Noordegraaf, *Niet met de wapenen der barbaren: het christen-anarchisme van Bart de Ligt*, Baarn, 1994. – (30) B. De Ligt, Maatschappelijke democratie, in: *Bevrijding*, mei 1933, opgenomen in de bundel *Naar een vrije orde, bloemlezing uit de werken van Bart de Ligt*, Arnhem, 1951, p, 196-202. – (31) H. Kelsen geciteerd bij S. Baume, *Kelsen, Plaider la démocratie*, Paris, 2007, p. 43-44. – (32) H. Kelsen geciteerd bij S. Baume, *Kelsen, Plaider la démocratie*, Paris, 2007, p. 36. – (33) H. Kelsen geciteerd bij S, Baume, *Kelsen, Plaider la démocratie*, Paris, 2007, p. 66-69. – (34) A.L. Constandse, De verschijningsvormen van het anarchisme, in: *De Gids*, 1974, nr. 4, p.246. – (35) L. Janover, *La Démocratie comme science-fiction de la politique*, Arles, 2007, maakt daar een punt van zonder evenwel een afdoende antwoord te geven op vragen, die zich dan opdringen. – (36) Rudolf de Jong, Vanaf de mestvaalt der geschiedenis, De anarchistische kritiek, in: B.W. Schaper, R. De Jong, G. Verrips, e.a., *Het verbleekte ideaal, De linkse kritiek op de sociaal-democratie in Nederland*, Amsterdam, 1982, p.29-41. – (37) A.L. Constandse, De verschijningsvormen van het anarchisme, in: *De Gids*, 1974, nr. 4, p. 245. – (38) Een voorbeeld betreft de beweging *Longo maï*, gesticht in 1973. Deze beweging mikt op sociale verandering door het opzetten van agrarische coöperaties en andere productieassociaties in landelijke omgevingen. Caroline Meijers bespreekt een aantal vraagstukken omtrent deze vorm van anti-kapitalisme en 'agro-ecologie' onder de titel Logo maï, un projet écologique?, in: *Réfractions*, nr. 18, voorjaar 2007 p. 23-40; zie ook de site: http://www.omslag.nl/longomai/ – (39) Thom Holterman, Naar een pragmatisch anarchisme, in: *De Gids*, nr. 9/10, december 1985, p. 725-734. – (40) Uitgebreid over hem en zijn denkbeelden,

zie: Louis Logister, *Creatieve democratie, John Deweys pragmatisme als grondslag voor een democratische samenleving*, Budel, 2004. – (41) Over deze 'immanente' opvatting vindt men Kelsen veelvuldig geciteerd bij S, Baume, *Kelsen, Plaider la démocratie*, Paris, 2007, p. 19, 22, 34-35, 92. – (42) Vergelijk K. Sale, *Human scale*, New York, 1980. – (43) M. Bookchin (1921-2006) is de Amerikaanse libertaire denker die zich voor deze problematiek heeft sterk gemaakt. Zijn werk wordt voortgezet door de groep die zich rond hem heeft gevormd. Zie hun site: *http://www.social-ecology.org/* – (44) Ik heb het hier natuurlijk niet over het stemmenlokkende geluid van de sociaal-democratische presidentskandidate bij de Franse presidentsverkiezingen van 2007. Waar ik het over heb voert terug op bijvoorbeeld M.P. Follet, *The New State, Group organisation the solution of popular government*, New York, 1918; C. Pateman, *Participation and democratic theorie*, Cambridge, 1970; C.G. Benello and D. Roussopoulos, *The case for participatory democracy, some prospects for a radical society*, New York, 1974. – (45) E. Grandvuinet, *Qui veut détruire la Classe Moyenne?*, Nantes, 2005, p. 67. – (46) Ik spreek hier van 'pluriform anarchisme' omdat ik niet het idee deel, dat er één anarchisme zou bestaan. – (47) Zie wat de laatste daarover in zijn opstel 'Veranderen van de wereld' zegt; Noam Chomsky, *Over het interpreteren en veranderen van de wereld*, Amsterdam, 1972. Wat het hier behandelde onderwerp betreft is ook het interview relevant tussen Chomsky en Eva Golinger (Venezuela) van september 2007, zie: http://www. chavezcode.com/2007/09/conversations-with-chomsky.html – (48) Zie diens *De arbeid vrij*, Amsterdam, 1970 (bevat overdrukken van artikelen uit rond 1930). Wat Arthur Lehning (1899-2000) aan anarcho-politieke gedachte neerlegde in *Radendemocratie of staatscommunisme: Marxisme en anarchisme in de Russische Revolutie* (1929/1930), Amsterdam, 1972, heeft hij zijn hele leven uitgedragen. Een herdruk met als titel *Lenin en de revolutie* verscheen in 1994 (Amsterdam) – (49) Ik verwerkte die moderne terminologie in een van de bestudeerde bestuurswijzen in het slothoofdstuk van mijn *Constanten in het publiekrecht: met het oog op besturen*, Zwolle, 1995. – (50) Ondermeer geregeld in de Wet Flexibiliteit en Zekerheid. In de vorm van een bezweringsformule heeft men in de naam van de wet het woord 'zekerheid' (met hoofdletter) opgenomen. – (51) Vergelijk A. den Doolaard, *Hooge hoeden en pantserplaten*, Amsterdam,1934 (manifest). – (52) Een verpersoonlijking van het bedoelde leiderschap is te vinden in de persoon van voormalige *topman* J. Timmer, onder meer bekend van het opgang brengen van de operatie-Centurion bij Philips. In een interview met hem merkt hij op dat leiderschap in je zit. 'Ik werd er op aangesproken dat ik een dictatoriale kijk op leiding geven had. Maar het was nodig om de Jan Saliementaliteit te doorbreken. Daarom werd een soort oertype van management toegepast: "Getting things done through other people". Bij Centurion hebben we in alle lagen van het bedrijf gesneden.' Uit een interview met André de Vos, in: *Management Team*, 24 februari 2006. – (53) Term is afkomstig uit het artikel 'Autogestion, En route pour l'espoir', in: *Le Monde libertaire*, hors série nr. 32, zomer 2007, p. 30. – (54) Zelfs de Franse individueel anarchist E. Armand vindt dit de normaalste zaak van de wereld. Zie diens artikel 'La parole donnée', in: *L'Unique*, nr. 5, november 1945. – (55) In mijn verblijfplaats, een gemeente van 120.000 inwoners, heb ik gedurende een aantal jaren meer dan eens als onafhankelijke derde mij met geschillenoplossing tussen het gemeentebestuur en burgers beziggehouden. Steeds heb ik daar bij getracht de conflicterende partijen elkaar te laten uitleggen wat nu in de kern hun geschilpunt was om daarna elkaar te laten vertellen wat in hun ogen een redelijke oplossing voor het probleem was om hen vervolgens zelf een conclusie te laten trekken, zij het in de vorm van een compromis, zij het in de erkenning of aanvaarding van hetgeen uiteindelijk als besluit uit de beraadslaging volgde. Een van de dingen die ik namelijk al heel snel had ervaren was, dat het conflict kon ontstaan omdat men niet naar elkaar luisterde. Tijdens de zitting voor de geschillenbeslechting bleek mij dan dat dit voor het eerst echt gebeurde… – (56) Claude Lefort, 'La pensée politique devant les droits de l'homme', (een bijdrage aan een conferentie in 1980), opgenomen in: Claude Lefort, *Le temps présent*, Écrits 1945-2005, Paris, 2007, p. 405-421. – (57) De monarchomachen ontwikkelden de leer van het rechtmatige verzet van onderdanen tegen hun vorst, als deze het verdrag dat tussen hen geldt, met de voeten treedt. Het 'ius resistendi' (recht van verzet) is dan ook de eerste verschijningsvorm van de garantie van de nakoming van grondrechten. Vergelijk R. Marcic, *Geschichte der Rechtsphilosophie, Schwerpunkte – Kontrapunkte*, Freiburg, 1971, p. 70, 239-240. – (58) M.C. Burkens, De meerwaarde van nationale grondrechten, p. 11-25, in: C.H. Brants, C. Kelk, M. Moerings, *Is er meer, Opstellen over mensenrechten in internationale en nationaal perspectief*, Deventer, 1996. – (59) A. Vallini en anderen, *Pour une justice au service des citoyens*, in: *Le Monde, 27 a*pril 2007. – (60) G. Sevrin, voorzitter van de Franse afdeling van Amnesty International, in: *Le Monde* van 24 mei 2007 – (61) Vergelijk diens *Principles of Social Reconstruction*, (London, 1916), *Proposed Roads to Freedom – Anarchy, Socialism and Syndicalism*, (New York, 1919). – (62) N. Chomsky, *Problems of Knowledge and Freedom*, (New York, 1971); een paar jaar later gevolgd door zijn Johan Huizinga lezing in december 1977. Verschenen onder de titel *De intellectuelen en de staat*, (Baarn, 1978). – (63) Arthur Lehning, *Michael Bakoenin over anarchisme, staat en dictatuur*, (Den Haag, 1970).

DE ANARCHISTISCHE SYMPATHIEËN VAN GEORGE ORWELL (2 EN SLOT)*

Roger Jacobs

5

Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog bevond de radicale, anti-stalinistische linkerzijde zich in een wanhopige politieke situatie. De Spaanse hoop was de grond ingeslagen. Het Hitleriaanse Duitsland straalde van zelfverzekerdheid. De eens revolutionaire communisten liepen aan de leiband van de rode dictator in het Kremlin. De burgerlijke democratie kraakte onder de voorbereidingen van een nieuw imperialistisch wereldconflict. Voor de pacifistische radicale socialisten leek er niets anders op te zitten dan zich terug te trekken in het 'gouden land', een beeld dat regelmatig opduikt in de romans van George Orwell. Hijzelf vestigde zich daadwerkelijk in een landelijke omgeving waar hij zowel de pen als de spade hanteerde in afwachting van betere tijden.

Het niet-aanvalspact tussen nazi-Duitsland en de Sovjet-Unie van 27 augustus 1939, enkele dagen later gevolgd door de inval in Polen, luidde een nieuw keerpunt in in Orwells politieke visie. De toenadering tussen de 'bruine' en 'rode' dictatuur maakte de veronderstelling plausibel dat hun onderlinge overeenkomsten belangrijker waren dan hun verschillen en dat ze beiden als 'totalitair' gekarakteriseerd konden worden. Vanuit dat perspectief wordt het ook begrijpelijker dat hij zijn vroegere pacifisme (gebaseerd op de overtuiging dat Engeland en Duitsland beide imperialistische mogendheden waren, de laatste alleen nog wat afkeurenswaardiger dan de eerste) inruilde voor een 'revolutionair patriottisme'.

Hij meende dat het Britse volk geheel terecht een bijna instinctieve loyaliteit tentoonspreidde ten aanzien van de positieve producten van de Britse politieke en culturele traditie die door een triomferend fascisme zeker vernietigd zouden worden. Hij wilde deze loyaliteit tegenover 'King and Country' een progressief fundament verschaffen door de defensieve actie tegen het fascisme (waarin hij een belangrijke rol zag weggelegd voor arbeidersmilities) te combineren met een 'socialisering' van de Britse samenleving (waarvoor hij een politiek programma opstelde).

Net zoals in Spanje meende hij dat het volk in staat moest gesteld worden mee te vechten voor de 'goede zaak' (vrijwilligersmilities) maar dat ze daartoe ook gemotiveerd moesten worden door van die 'zaak' een echte volkszaak te maken. Hij schreef daarover het volgende: 'We kunnen de oorlog niet winnen zonder het socialisme in te voeren, maar evenmin kan het socialisme opgebouwd worden als we de oorlog niet winnen' (*Collected essays*, II, p. 117).

Ondanks het feit dat hij het door hem gepropageerde patriottisme scherp meent te kunnen afgrenzen van het nationalisme (gebaseerd op een veronderstelde superioriteit van de eigen natie), zal het niet verwonderen dat deze politieke ommekeer geen genade vond in de ogen van de radicale linkerzijde. Orwell stapte uit de Independent Labour Party en zou gedurende de oorlogsjaren het pacifisme van de anarchisten ongenadig aan de kaak stellen. Twee jaar lang, tussen 1941 en '43, was hij één van de verantwoordelijken voor de Indische uitzendingen van de BBC-radio. Het bleek in hoofdzaak om contrapropaganda te gaan (de fascistische mogendheden zetten de Britse kolonies immers op tegen het moederland) die echter nauwelijks impact had wegens het gebrek aan radiotoestellen in de kolonies, de beperkte actieradius van de uitzendingen en de ongeschikte uitzendtijden. Orwell kwam regelmatig in aanvaring met de BBC-bureaucratie, waarna hij tenslotte gedesillusioneerd ontslag nam.

Het was na dit radioavontuur dat Orwell in recordtempo zijn satirische parabel *Dierenboerderij* schreef, waarin het verhaal verteld wordt van uitgebuite dieren die tegen hun slechte behan-deling door de mensen in opstand komen en de boerderij in eigen beheer overnemen. Omdat het plan voor deze revolutie uitgedacht werd door de intelligente varkens verklaren deze zich bereid in het vervolg de hoofdarbeid voor hun rekening te nemen terwijl de uitvoerende arbeid toegeschoven wordt naar de andere dieren. Geleidelijk aan, maar later (nadat het leidende varken Napoleon-Stalin zijn rivaal Sneeuwbal-Trotski de laan heeft uitgestuurd) ook veel sneller, evolueren de varkens tot een nieuwe geprivilegieerde kaste die de oude mensengewoonten begint over te nemen. Het boek was natuurlijk een satire op de 'verraden revolutie' in de Sovjet-Unie en kenners van de revolutionaire geschiedenis hadden geen moeite in de dierenpersonages historische figuren te herkennen.

Toen het manuscript af was woedde de oorlog nog in volle hevigheid en Britse uitgevers waren niet geneigd de geallieerde bondgenoot Stalin voor het hoofd te stoten. Ten einde raad bood Orwell zijn jongste literair product aan aan George Woodcock van de anarchistische Freedom Press waar het echter afgewezen werd wegens de verwijten die de auteur in de voorafgaande jaren de pacifistische anarchisten naar het hoofd geslingerd had. Tenslotte waagde een kleine onafhankelijke linkse uitgever zijn kans en deed daarmee de gok van zijn leven. Toen *Dierenboerderij* een jaar later een Amerikaanse vermelding als 'boek van de maand' in de wacht sleepte, verwierf Orwell voor het eerst in zijn leven internationale literaire erkenning. In een minimum van tijd werden er een half miljoen exemplaren van verkocht.

Dit succes had alles te maken met het zich wijzigende politieke klimaat: de Koude Oorlog stond in haar kinderschoenen en Stalin werd van een respectabele bondgenoot omgedoopt tot een onbetrouwbare dictator. Natuurlijk probeerden conservatieve ideologen Orwell en z'n Dierenboerderij daarbij voor hun reactionaire karretje te spannen. Zij (en later ook wij die als scholieren verplicht werden het boek te lezen) verloren echter één essentieel onderdeel van het verhaal uit het oog: de auteur had wel het 'verraad' van de oorspronkelijke revolutie op de korrel genomen, maar nooit de legitimiteit van de revolutie zelf. Tot op de laatste bladzijde blijven de verraden dieren zich met hand en

*Dit is het tweede en laatste deel van een artikel, waarvan het eerste deel verscheen in het *Veertiende Jaarboek Anarchisme/De AS* 159/160.

tand verzetten tegen de terugkeer van de heerschappij van de mensen/kapitalisten!
De nederlaag van het fascisme in West-Europa leidde wel tot een sociaaldemocratisering van de samenleving (Labour behaalde in juli 1945 bijna dubbel zo veel stemmen als de conservatieven die nochtans Winston Churchill als populair boegbeeld hadden), wat Orwell echter afdeed als een fletse kopie van het echte socialisme. Dat socialisme herkende hij nauwelijks in de 'deal' die de superpragmatische Laboursocialisten afsloten met hun kapitalisten (een minimale herverdeling van rijkdom en macht in ruil voor ondersteuning van Het Systeem) waardoor hij opnieuw sympathie ging koesteren voor de 'onpraktische' ideeën van de anarchisten. Naar aanleiding van de arrestatie en veroordeling van enige redacteuren van het anarchistische tijdschrift *War Commentary* aanvaardde Orwell samen met Herbert Read het voorzitterschap van het Freedom Defence Comittee. Ook bleef hij regelmatig bijdragen schrijven voor radicale Amerikaanse tijdschriften, eerst voor het 'literair trotskistische' tijdschrift *Partisan Review* van Philip Rahv en William Phillips en later – nadat dat blad zich steeds apolitieker was gaan opstellen – voor het anarchopacifistische *Politics* van Dwight Macdonald, dat mede aan de basis lag van de Amerikaanse New Left in de zestiger jaren.
Ondertussen echter voorzag hij in zijn levensonderhoud als literaire eindredacteur van het weekblad *Tribune*, spreekbuis van de linkse stroming binnen de Labourpartij. Daar verdedigde hij zijn Orwelliaanse versie van het socialisme: egalitair, libertair, wantrouwig tegenover de regering en de partij, niet-theoretisch, 'realistisch', een eigenaardige *mix* van intellectuele en populistische argumenten. John Newsinger schrijft over deze periode: 'Hij liet zich beïnvloeden door de ideeën van revolutionair links, ook al verwierp hij hun organisatorische richtlijnen als sektarisch en dogmatisch. Hij heeft nooit serieus geloofd dat de Labour Party zou proberen het socialisme in te voeren; het is zonder meer interessant dat zijn naoorlogse pessimisme over de vooruitzichten van het socialisme samenviel met de eerste linkse meerderheidsregering in de Britse geschiedenis. Desondanks was de Labourregering het beste waarop hij kon hopen, het uiterste wat mogelijk was, en hij verleende haar zijn kritische ondersteuning.' (*Orwell's politics*, 10-11).

6

Ondanks zijn kwakkelende gezondheid begon Orwell in 1946 te werken aan een nieuw boek waarmee zijn naam voor altijd verbonden zal blijven: *1984*. 1984 (omkering van 1948, het jaar waarin het boek geschreven wordt) begint eigenlijk waar zijn vorig boek, Dierenboerderij, eindigde. De vroegere revolutionairen hebben zichzelf getransformeerd tot nieuwe heersende klasse en proberen hun machtspositie op alle mogelijke manieren te handhaven. In het eerste deel van het boek maken we kennis met de ambtenaar Winston Smith die in duidelijke onmin leeft met het totalitaire regime van ex-revolutionairen, gepersonifieerd door Big Brother, dat haar waarheid ('Engsoc' – Engels socialisme- in analogie met het stalinistische 'Diamat' – Dialectisch materialisme) als de enig zaligmakende aan de bevolking van Oceanië oplegt. Daartoe worden de burgers dag en nacht op hun gedragingen en uitlatingen gecontroleerd. Afwijkingen worden niet getolereerd en dissidenten geliquideerd ('gevaporiseerd'). Om deze permanente repressie te rechtvaardigen wordt er een dubbel vijandbeeld gecreëerd. Enerzijds is er de binnenlandse vijand aangevoerd door Emmanuel Goldstein (cfr. Trotski of het varken Sneeuwbal) en zijn 'Broederschap'. Anderzijds zijn er de legers van de twee concurrerende machtsblokken Eurazië en Oostazië.
Winston meent ondertussen bondgenoten gevonden te hebben in de personen van het meisje Julia en de energieke O' Brien waarvan hij vermoedt dat hij lid is van Goldsteins Broederschap. In het tweede deel van het boek gaat Winston tegen de richtlijnen van Engsoc in een liefdesrelatie aan met Julia. Daartoe huren ze een kamer in de minder gecontroleerde proletarische wijk van Londen. Ondanks tegenkanting van Julia uit Winston zich als dissident bij O' Brien die hen Goldsteins boek 'Theorie en praktijk van het oligarchisme' uitleent, waarin uitgelegd wordt hoe de heersende klasse de burgers manipuleert om aan de macht te kunnen blijven. Bij het lezen van het boek worden Winston en Julia echter op heterdaad betrapt door hun huisbaas die lid is van de 'Denkpolitie'. Het derde deel van het boek beschrijft de maandenlange internering, ondervraging en foltering van Winston door O'Brien die een 'agent provocateur' blijkt te zijn. O'Brien wil Winston breken en hij slaagt daarin ook als deze, door een onweerstaanbare angst bewogen, verraad pleegt aan zijn liefde voor Julia. Het laatste stukje menselijkheid in Winston wordt weggesneden: liefde voor Julia verandert in liefde voor Grote Broer die zelf echter enkel haat predikt!
Orwell had niet de bedoeling te voorspellen hoe de maatschappij van de (nabije) toekomst er uit zou zien, maar hij wilde wel waarschuwen voor wat er zou kunnen gebeuren als bepaalde maatschappelijke ontwikkelingen van de moderniteit zich onbelemmerd zouden kunnen doorzetten. 1984 zou kunnen opgevat worden als een anarchistische anti-utopie, gebaseerd op het (in Spanje verkregen) inzicht dat de bron van de wil-tot-macht gezocht moet worden in een diepgewortelde psychologische drijfveer die corrumperend en verslavend werkt.
Op de vraag 'Waarom zouden wij de macht begeren?' geeft O'Brien, de folteraar van Winston Smith, het volgende ontstellende antwoord: 'Nu zal ik je zeggen wat het antwoord is op mijn vraag. Dat is dit. De Partij streeft naar macht uitsluitend uit eigenbelang. Wij zijn niet geïnteresseerd in het welzijn van anderen; wij hebben alleen interesse bij macht. Niet bij rijkdom of weelde of een lang leven of geluk: alleen bij macht, zuivere macht. Wat zuivere macht betekent, zul je dadelijk leren begrijpen. Van alle oligarchieën uit het verleden verschillen wij hierin, dat wij weten wat wij doen. Alle anderen, zelfs zij die op ons geleken, waren lafaards en huichelaars. De Duitse nazi's en de Russische communisten kwamen ons heel nabij in hun methoden, maar zij bezaten nooit de moed om hun eigen beweegredenen te erkennen. Zij beweerden, en misschien geloofden zij zelfs, dat zij de macht hadden overgenomen tegen hun zin en voor beperkte tijd, en dat er vlak om de hoek een paradijs lag waar de mensen vrij zouden zijn en gelijk. Zo zijn wij niet. Wij weten dat niemand ooit naar de macht grijpt met de bedoeling haar weer prijs te geven. Macht is geen mid-

del, zij is een doel. Men vestigt geen dictatorschap om een revolutie veilig te stellen; men maakt de revolutie om het dictatorschap te vestigen. Het doel van vervolging is vervolging. Het doel van marteling is marteling. Begin je mij nu te begrijpen?' (*1984*, p. 220). Orwell beschouwde de Sovjet-Unie als een brutale tirannie vermomd als socialisme. Zijn kritiek nam de vorm aan van een virulent anti-communisme dat in de eerste plaats gebaseerd was op zijn Spaanse ervaringen. Hierin verschilde hij van het anti-communisme van bekeerde ex-communisten, zoals zijn vriend Arthur Koestler, die vanuit hun communistisch engagement tot de conclusie waren gekomen dat de God die zij eens dienden gefaald had en daarom ook geen enkel respect meer verdiende. Niet zelden zien we hen dan ook in een apolitieke of zelfs anti-socialistische zin evolueren.

Orwell daarentegen maakte onderscheid tussen het socialistische ideaal en de sovjet-Russische vertekening daarvan. Het doorprikken van de sovjetmythe was voor hem een noodzakelijke voorwaarde om de werkelijke betekenis van het socialisme te vrijwaren. In het voorwoord van de Oekraïense uitgave van Dierenboerderij (1947) schreef hij: 'Ik durf zelfs te stellen dat niets de oorspronkelijke socialistische idee zozeer heeft aangetast als de overtuiging dat Rusland een socialistisch land is en dat al wat zijn leiders doen, moet worden vergoelijkt of zelfs nagevolgd. Daarom ben ik sedert tien jaar de overtuiging toegedaan dat om de socialistische beweging nieuw leven te kunnen inblazen, de vernietiging van de Sovjetmythe een eerste vereiste is' (*Dierenboerderij*, 187).

1984 was niet bedoeld als Orwells testament. 'Not his last will and testament', heeft zijn bekendste biograaf Bernard Crick ooit gezegd, 'but the last book the poor fellow happened to write before the poor fellow happened to die'. Tegen vrienden verklaarde hij nog wel een paar boeken in petto had. Zijn lichaam liet het echter steeds meer afweten. In het najaar van 1949 kreeg hij opnieuw een erge klap van zijn ziekte te verwerken. Enkele maanden later, in januari 1950, begaven zijn longen het. George Orwell stierf op 46-jarige leeftijd aan tbc.

7

De grote aantrekkingskracht van Orwell ligt, voor mij, in zijn aanhoudend streven om vast te houden aan de wezenlijke inhoud van het socialisme en in zijn vermogen om het te ontdoen van alle dogma's en franjes die dikwijls enkel de verborgen machtswil van ideologen, politici en bestuurders moeten maskeren. Zijn socialisme is een politiek systeem dat alle mensen in staat moet stellen 'waardig' te leven. Sinds zijn eerste shockerende ervaring met de 'grote leugen' van het Britse imperialisme was hij het wereldgebeuren gaan bekijken vanuit het standpunt van de verdrukten. Hij creëerde daar een prachtige term voor: 'the worm's eye view of life' (het 'wormenperspectief'). Toetssteen voor de beschavingsgraad van een samenleving is de mate waarin de waardigheid van de 'minste onder haar ingezetenen' gerespecteerd wordt. Alleen vanuit de onderkant van de maatschappelijke machtspiramide kan de waarheid over dat systeem onthuld worden.

De waardigheid respecteren veronderstelt natuurlijk de eliminatie van uitbuiting en onderdrukking maar ook de verwezenlijking van de maatschappelijke voorwaarden die de 'gewone menselijke gevoelens' (liefde, vriendschap, levens-vreugde, humor, nieuwsgierigheid, rechtschapenheid, doorzettings-vermo-gen, trouw, enzovoorts) volledig tot hun recht kunnen laten komen. Die gevoelens vormen de onontbeerlijke basis voor een wellevende sociale omgang, wederzijdse hulp en onderlinge solidariteit. Slechts een dusdanig ingevulde socialistische omwenteling zal méér zijn dan een loutere machtswisseling en een structurele bijdrage leveren tot een 'beter' leven. Het goede leven zal wel nooit tot stand gebracht worden.

In een essay uit 1944 schreef hij: 'Misschien is een zekere mate van lijden wel onlosmakelijk verbonden met het menselijke leven, misschien is de menselijke keuze wel altijd een keuze tussen verschillende vormen van kwaad, misschien zelfs is het doel van het socialisme wel niet om de wereld perfect te maken, maar enkel om haar wat beter te maken. Alle revoluties zijn mislukkingen, maar ze zijn niet allemaal dezelfde mislukking.'

In zijn zoektocht naar waarheid pretendeerde hij niet over onfeilbare richtsnoeren te beschikken en liet hij zich evenmin afschrikken door de heilige huisjes van de linkerzijde. Hij was geen 'meesterdenker' op zoek naar een theorie die hem in staat zou stellen de geheimen van het menselijk samenleven te doorgronden. Hij was een empirist en 'realist' die zich niet om de tuin liet leiden door hoogdravende formuleringen en filosofische modetrends (Sartre deed hij af als een 'windbuil').

Soms ging hij daarin te ver en soms was hij niet genuanceerd genoeg. Zijn antistalinisme is daar een typisch voorbeeld

van. Het was niet gebaseerd op een gedegen theoretische analyse van het sovjet-communisme zoals Trotski en andere dissidente tijdgenoten (Boris Souvarine, Victor Serge, Dwight Macdonald) die hadden gepresenteerd. Wél had hij in Spanje aan den lijve ondervonden hoe het stalinisme in de praktijk een anti-revolutionaire politiek doordrukte terwijl hij tevens terecht vreesde dat de stalinistische dictatuur het socialisme dusdanig compromitteerde dat de gewone mens er zich vol walging van zou afkeren. Anderzijds had hij nauwelijks oog voor de bewonderenswaardige inzet van duizenden geëngageerde communistische basismilitanten in de binnenlandse sociale strijd.

Orwells hardnekkige politieke zoektocht moet ons tot model strekken, niet de (tijd- en persoonsgebonden) resultaten ervan. Evenmin moet Orwells persoon geïdealiseerd worden, wel zijn niet aflatende strijd om de persoon te worden die hij wilde zijn.

Hij was een reflexieve persoonlijkheid met talent voor het objectiveren van zijn eigen maatschappelijke positie. Hij besefte dat zijn klasse-achtergrond hem levenslang vooroordelen deed koesteren die hij slechts met veel moeite kwijt raakte: zijn houding tegenover vrouwen en joden was niet steeds correct, over homosexualiteit kon hij enkel met afschuw schrijven. Anderzijds was hij dan weer zeer consequent als het ging om het vertalen van zijn politieke idealen naar zijn persoonlijk leven toe. Reeds in de jaren dertig van de vorige eeuw was hij 'anders gaan leven' en zijn biografieën puilen uit van anekdotes over zijn eenvoudig leven.

Zo probeerde hij eens één van zijn vrienden, V.S. Pritchett, te overtuigen van de aantrekkelijkheid van het houden van geiten omdat… er geen winst mee te behalen viel. En Pritchett gaf als commentaar: 'He was an expert in living on the bare necessities of life and a keen hand at making them barer.' Dat leverde hem wel eens de titel van 'Holy George' op. Maar Orwell zelf had niet veel op met de verering van helden of heiligen. De echte helden waren in zijn ogen de Spaanse militieman of de doodgewone Londense burger die weigerde te buigen voor de moorddadige bombardementen van Görings luchtvloot. Helden waren anonieme mensen die zich vanuit een sociaal verantwoordelijkheidsbesef heldhaftig gedroegen en daarvoor niet wensten gehuldigd te worden. Met geromantiseerde officiële helden (Gandhi bijvoorbeeld) had hij niet veel op: die ontbeerden te veel de ware menselijkheid. De ware mens is een dubbelzinnig wezen die een nooit aflatende strijd moet voeren om de mens te worden die hij wil zijn.

In een essay uit 1941 stelt hij zijn lezers de vraag om na te gaan wie ze, in hun geest, zijn: de idealist Don Quichotte of de overlevingsspecialist Sancho Panza. En Orwell beantwoordde de vraag als volgt: 'Bijna zeker bent u het alle twee. Er is een kant in u, die de held of de heilige wil zijn, maar een andere kant in u is de kleine, dikke man, die zeer duidelijk het voordeel inziet van het er heelhuids van af te brengen. Hij is uw onofficiële ik, de stem van de maag die in opstand komt tegen de ziel. Zijn voorkeur gaat uit naar veiligheid, zachte bedden, lui niks doen, pinten bier en vrouwen met weelderige vormen. Hij is het, die uw fijne manieren doorprikt en u aanzet om te verlangen naar het winnende lottonummer, het belazeren van uw vrouw, het ontlopen van uw schulden, enzovoort, enzovoort. Of u zichzelf toestaat door hem meegesleept te worden is een andere zaak' (*Collected essays*, II, p. 192).

Orwell is zijn hele leven een wereldverbeteraar gebleven, niet met zijn neus in de ijle boekenlucht maar de geur opsnuivend van het leven onderaan in de samenleving. Hij accepteerde de kleine, dikke man in zichzelf maar werkte er voortdurend aan om zich niet door hem op sleeptouw te laten nemen.

BIBLIOGRAFIE

Boeken van George Orwell (met weglating van een drietal minder belangrijke romans):
De jaren in Birma, Meulenhoff, Amsterdam, 1983;
Aan de grond in Londen en Parijs, Atlas, Amsterdam 1999;
De weg naar Wigan, Arbeiderspers, Amsterdam, 1973
Saluut aan Catalonië, Atlas, Amsterdam, 2000;
Dierenboerderij, Arbeiderspers, Amsterdam, 1996 (met belangrijk voorwoord);
1984, Arbeiderspers, Amsterdam, 1976;
Een olifant omleggen, Arbeiderspers (Privé – Domein 23), Amsterdam;
The collected essays, journalism and letters (4 volumes), Penguin, London, 1970.

Boeken over de politieke ideeën van George Orwell:
Crick, B., *George Orwell, une vie, Seuil*; Paris, 1984 (standaardbiografie, oorspronkelijk in het Engels (1980), heruitgave in 1992). – Crossman, R., (ed.), *The god that failed*; Bantam Books, London, 1950 (interessant tijdsdocument met getuigenissen van 'bekeerde' communisten, verscheen in de maand van Orwells dood). – *George Orwell at home (and among the anarchists)*, Freedom Press, London, 1998 (getuigenis van o.m. Vernon Richards, de redacteur van *War Commentary* die in 1945 negen maanden achter de tralies vloog en dankzij Orwells Freedom Defence Comittee vrijgelaten werd. Richards werd trouwens de huisfotograaf van Orwell). – Hooning, Th. J., *George Orwell in zijn tijd*; Boom en Zoon, Meppel, 1968 (één van de weinige Nederlandstalige werken gewijd aan Orwell, geeft een sociologische situering van Orwells werk, goed gedocumenteerd). – Leys, S., *Orwell ou l'horreur de la politique*; Hermann, Paris, 1984 (de grote ontmaskeraar van roerganger Mao schrijft met sympathie over Orwell als één van zijn politieke inspiratiebronnen en legt verbanden met twee andere libertaire Franse denkers: Albert Camus en Simone Weil (die ook graag 'aan de grond' leefde met de verworpenen der aarde, met de anarchisten meevocht in Spanje (maar er niet opgetogen over was) en graag 'eenvoudig' leefde met de dood tot gevolg)). – Margalit, A., *De fatsoenlijke samenleving*; Van Gennep, Amsterdam, 2001 (erkent in de inleiding Orwell als grote inspiratiebron voor de idee van een fatsoenlijke samenleving, maar ik weet niet of de uitwerking ervan diens goedkeuring zou kunnen wegdragen). – Michea, J.-C., *Orwell, anarchiste Tory*; Climats, Castelnaule-Nez, 1995 gevolgd door twee andere boeken bij dezelfde uitgever: *Impasse Adam Smith* (2002) en *Orwell éducateur* (2003) waarbij hij het politieke gedachtegoed van Orwell wil gebruiken om het 'socialisme' opnieuw aantrekkelijk te maken voor gewone mensen (arbeiders, migranten). – Newsinger, J., *Orwell's politics*; Palgrave, Hampshire, 2001 (de auteur noemt Orwell graag een 'literaire trotskist' en benadrukt diens relaties met de revolutionaire linkerzijde, compenseert de meer sociaaldemocratische portrettering van Orwell door B. Crick). – Woodcock,G., *The crystal spirit. A study of George Orwell*, J. Cape, London, 1966 (deze naar Canada uitgeweken en in 1995 overleden anarchistische vriend van Orwell, literair criticus, historicus van het anarchisme en Kropotkin-uitgever, schreef een klassiek werk over de literaire en politieke ideeën van Orwell). – Woodcock, G., *Orwell's message. 1984 and the present*; Harbour Publishing, Madeira Park, 1984, (relevantie van Orwell's politieke opstelling voor de hedendaagse tijd).

PRAKTISCH-IDEALISME TOEN EN NU

André de Raaij

Nederland kent het opmerkelijke fenomeen van een politieke partij die de belangen van dieren zegt te behartigen en deze belangen zelfs prioriteit geeft. Het is de partijpolitieke uitdrukking van een streven dat in allerlei vormen over meer dan 125 jaar te volgen is wat Nederland betreft: van de anti-vivisectiebeweging via de vegetariërsbond, de vogelbescherming en de dierenbescherming in het algemeen tot de dierenbevrijdingsbewegingen van deze tijd. Bij al deze bewegingen waren en zijn anarchisten betrokken, maar het streven is nooit speciaal of exclusief anarchistisch geworden – anders zou er waarschijnlijk ook geen politieke Partij voor de Dieren geweest zijn.

Op een website waarop alle honderdvijftig Nederlandse Tweede-Kamerleden zich voorstellen geven de twee PvdD-vertegenwoordigsters als hun politieke ideologie op: *Praktisch idealisme*. Als filosofen noemen zij respectievelijk Peter Singer en Paul Cliteur, die politiek nogal uiteenlopen, maar vermoedelijk worden hier toch in de eerste plaats de diervriendelijke filosofen bedoeld.
Het hedendaagse praktisch idealisme in Nederland heeft een goedverkopend manifest in de vorm van een gelijknamig boek van Natasja van den Berg en Sophie Koers. Dit boek veronderstelt een behoefte 'om iets te doen' bij de lezer, die zich wellicht overdonderd voelt door het Grote Wereldleed: oneerlijke verdeling van aardse goederen, opwarming van de aarde enzomeer. Niet kniezen over de problemen, maar iets doen.
Dit blijkt nogal eens uit anders – niet eens: minder – consumeren te bestaan: naar de papierbak en het papier gescheiden erin gooien, ecologisch wasmiddel gebruiken, spaarlampen indraaien, eerlijke kleding kopen. Kortom, praktisch idealisme is een levensstijl.
Zoals het Wikipedia-artikel het op het ogenblik dat dit geschreven wordt samenvatte: 'Het gaat er … vooral om dat men bewuster keuzes maakt en bedenkt dat [men] niet in alles zuiver idealistisch moet of kan handelen. Het gaat er ook om dat men verantwoordelijkheid neemt voor zijn acties en het effect ervan op de wereld om zich heen. Met daarbij dan de notie geen schuldgevoel te hebben als je iets niet-idealistisch doet, omdat dat schuldgevoel geen positief effect zal hebben op de wereld om je heen.
Een voorbeeld van een simpele praktisch-idealistische handeling is het uitzetten van de televisie in plaats van deze op standby te laten staan. Andere voorbeelden zijn: minder vlees te eten (partieel vegetarisme) of een keer gebruik maken van openbaar vervoer in plaats van de auto."

De onontkoombare conclusie is dat geheel vegetarisch leven en geen auto hebben dus niet praktisch idealistisch is, maar blijkbaar al wordt weggezet in de rubriek onpraktisch idealisme. Of bij het verzuurde-wereldverbeteraar-spelen.
Hoe klassebepaald dit idealisme verder is mag blijken uit deze citaten uit het hoofdstuk *Werk*, geciteerd naar de derde druk: 'Praktisch idealisten leven bewust, jagen het leven van hun dromen na in harmonie met hun omgeving. Die tweezijdige verantwoordelijkheid, voor jezelf en je omgeving, dichtbij en ver weg, geldt dus ook op het werk. (…) Het is van belang dat we ons realiseren dat iedereen die binnen een bepaalde organisatie werkt uiteindelijk belang heeft bij dezelfde doelen: een goedlopend bedrijf met gezonde, tevreden werknemers in een duurzame wereld.'[1]
Ik moet constateren dat het leven van mijn dromen en mijn interpretatie van belang toch geheel anders zijn dan wat hier als praktisch-idealistisch wordt aanbevolen. Met alle respect voor de Partij voor de Dieren moet ik dit toch een armoedige zoniet verwerpelijke politieke ideologie noemen.

Nederland heeft al eerder kennis mogen maken met het praktisch idealisme, zoals belichaamd in de Praktisch-Idealisten Associatie of PIA (1919-1931). Het streven van deze organisatie was tegelijkertijd nogal wat ruimer dan een keertje de tram nemen maar ook ongrijpbaarder. Praktisch-idealisme hield een streven naar geestelijke ommekeer in, een verandering die de wereld verder als het ware vanzelf ten goede zou komen. De politiek-geestelijke positie van de PIA valt het best te beschrijven aan de hand van het Nederlandse christen-anarchisme, dat er in georganiseerd verband aan voorafging.
Het christen-anarchisme zou men een combinatie van christendom en anarchisme kunnen noemen, maar dan van een hogere synthese dan wat men wellicht bij deze combinatie kan bedenken. Welnu, de PIA zou getypeerd kunnen worden als christen-anarchistisch, maar met aftrek van het anarchisme, zeker in de beginjaren. Het streven, dat zich op ijle hoogten lijkt te bevinden, krijgt daarmee zijn plaats. Jac. van Rees, een van de drijvende krachten van het Nederlandse christen-anarchisme rond de eeuwwisseling, vond hier tenslotte weer een organisatorisch verband.
De PIA is opgericht door de theosoof en jurist J.J. van der Leeuw, die ook af en aan Algemeen Leider is geweest. De PIA hechtte groot belang aan leiderschap, ook al was een leider zonder onderscheid des persoons aan te wijzen (niet: te kiezen) en desgewenst afzetbaar, vandaar de bovenstaande kwalificatie als niet-anarchistisch. De beginselverklaring:
'Inplaats van ons te laten meesleepen door de verkeerde sleur en te laten verlammen door gewoonte, willen wij onszelf blijven, waar we ons ook bevinden, en steeds blijven streven, naar de volgende idealen te leven:
Wij willen de menschheid dienen, in plaats van eigen eer en voordeel na te jagen.
Wij willen onze lagere natuur beheerschen, inplaats van haar onbeteugeld te laten.
Wij willen de innerlijke werkelijkheid der dingen onderscheiden van hun uiterlijken schijn.
Met alle gelijkgezinden willen wij in eenheid samenwerken om, bezield door deze idealen, een betere samenleving te vormen, en we zullen ons hierbij door geen uiterlijke verschillen laten verdeelen.'[2]

Het blad van de PIA, oorspronkelijk *Praktisch-idealisme* geheten, al spoedig hernoemd in *Regeneratie*, stelt zich ten doel: 'Het aanwijzen van den Nieuwen Geest, die over de menschheid aan het komen is, het wakker maken en verster-

ken van dien Geest, en het aangeven van den opbouw, dien de Nieuwe Geest tot stand zal moeten brengen. Kortom, mee te werken aan het regenereeren der samenleving op elk gebied.' Het ware idealisme is dienend. De PIA wilde idealistische kennis paren aan praktische kennis – Geloof en Rede zouden moeten samenvallen. Praktisch-idealisme hield tevens het onderschrijven van een religieuze gezindheid in die naar de termen van J.J. van der Leeuw erkenning van een Wereldlichaam inhield. Tot omstreeks 1925 kan gesteld worden dat de PIA theosofisch was, de kampen die tot dan georganiseerd worden lijken jongeren te recruteren voor de Theosophische Vereeniging.

Als de gedoodverfde Nieuwe Wereldmeester Krishnamurti uitdrukkelijk te kennen geeft niet de verwachte nieuwe Leraar te zijn wordt de band met de theosofie vanzelf losser. Een echte organisatie kan de PIA eigenlijk niet genoemd worden. Uit het tijdschrift kan begrepen worden dat er plaatselijke afdelingen waren, die een Leider hadden, maar van een organisatie die zich doeleinden stelt kan eigenlijk niet gesproken worden. Afdelingen worden geacht zich te scholen aan de hand van uitgebreide opgegeven literatuurlijsten – waar vanuit (christen)-anarchistisch oogpunt overigens niets mis mee is: Van Eeden, Ortt, Carpenter, Trine, de gebroeders Van den Bergh van Eysinga, Bölsche en meer namen die de boekenkast van toenmalige anarchisten met religieuze inslag gesierd hebben.

Dat er op deze wijze en op dit niveau aan scholing gedaan werd zegt iets over het publiek dat de PIA aantrok en bereikte. Dit kan nooit eenvoudig-proletarisch zijn geweest, ook al streefde de PIA naar doorbreking van de klassegrenzen.

Aangezien er geen formeel lidmaatschap met daaraan verbonden kosten was valt moeilijk te zeggen hoe groot de PIA was. Op grond van het te schatten aantal abonnees van het blad kunnen het er nooit meer dan enkele honderden zijn geweest, per afzonderlijk jaar. Maar ook hier kan men zeggen: kwantiteit zegt niets over kwaliteit. De betrokkenheid bij de PIA moet intens zijn geweest.

Middenin de zomer werden er kampen georganiseerd voor de praktisch-idealisten, waarvan het programma herinnert aan de cultuur van andere jeugdbewegingen als de geheelonthouders en ook de AJC. Volksdansen, literaire avonden, diepe gesprekken bij het kampvuur, inleidingen door belangwekkende ouderen: voor het kamp in Hellendoorn in 1928 kunnen Boeke en Methöfer, natuurgenezer Hettema, filosoof Schoenmaekers en dichter Beversluys (zo gespeld) gesignaleerd worden. Kees Boeke was een vaste gast op de kampen, voorzover ik kan nagaan. Zijn bijdragen werden dan ook zeer gewaardeerd.[3]

Een zekere verwantschap met een anarchistisch streven in het algemeen kan bij dit praktisch-idealisme wel vastgesteld worden. In de eerste plaats moeten doel en middelen met elkaar in overeenstemming zijn: niet-idealistische middelen kunnen niet tot een ideale samenleving leiden. Deze is gebouwd op onzelfzuchtigheid: 'Kapitalist zijn of communist is een kenmerk der ziel, niet der uiterlijke omstandigheden. Alleen de innerlijkdienenden kunnen de nieuwe orde opbouwen.' Wie hier negentig jaar later bij fronst moet bedenken dat sociaaldemocratische prominenten als Van der Goes van Naters, Wiardi Beckman en Thomassen hun eerste politieke schreden hebben gezet bij de PIA.

Het beoogde doel klinkt wellicht christen-anarchistisch, zij het dat ik in die kringen nooit theocratie als iets nastrevenswaardigs ben tegengekomen: 'Het praktisch-idealisme onderscheidt doel en weg, en het ziet in dat de menschheid naar communisme en de ware anarchie of theocratie, ontwikkelt maar weet tevens dat deze uiterlijke ordeningen pas mogelijk zijn wanneer de ziel der menschheid in haar ontwikkelingsgang dit punt bereikt heeft. Ze eerder te brengen is onhistorisch en brengt slechts een grootere hel. Diegenen nu die zoo een beetje mee bolsjewieken moeten goed beseffen, dat zij mede schuldig zijn aan de gevolgen van een beweging waarvan de stelregel is, het doel heiligt de middelen.'[4] (Met theocratie wordt ongetwijfeld de letterlijke betekenis 'de heerschappij van God' bedoeld, dus niet van georganiseerde mensen).

Met het wegvallen van de theosofen als belangrijke kracht achter de PIA kiezen veel leden expliciet voor religieus socialisme of –anarchisme. Dit beviel mensen als oprichter Van der Leeuw en een prominent lid als de vliegenier Viruly niet. Omstreeks 1930 geeft scheidend redacteur van *Regeneratie* A.J. Gaastra toe dat er allang geen Associatie meer is, er zijn ook geen zusterorganistaies in andere landen en hij vindt dat het Idealisme intussen ook ver te zoeken is. Het enthousiasme is weg, het jonge is er af.[5]

Toch waagt een nieuwe redactie, onder wie Carel D. Lopes de Leão Laguna, de uit christen-anarchistische kring afkomstige Mellie Uyldert en Bob Levie, zich aan een nieuwe jaargang. Er wordt echter wanhopig om nieuwe abonnees gevraagd, en deze komen er niet. Levie luidt het blad uit op 31 december 1931. Hij stelt vast dat het blad geen levensrecht meer heeft. Een vermoeide en wat bittere constatering: 'men moet geestelijk en materieel wel in een zeer bijzondere positie zijn om lange tijd in dit geloof of deze illusie te kunnen verblijven.'[6] Hij komt op haast het tegendeel van het vroeger betoogde uit: 'Vooral in deze crisistijd ondervinden we, dat ook het zijn het bewustzijn bepaalt, zullen ten slotte de meest orthodoxe historisch dealisten tot de erkenning moeten komen, dat er een voortdurende wisselwerking bestaat tusschen innerlijke en uiterlijke factoren, tusschen wil en omstandigheden, tusschen individu en milieu.'[7] De geheelonthouders-, de vrijzinnige, sociaal-democratische en andere jeugdbewegingen, de vredesbeweging en meer (het religieus-anarchisme kreeg veel aandacht in de laatste jaargangen) zijn er om de voortgang van het idealisme in banen te leiden. Maar de tijd van hemels idealisme is voorbij. Met het blad komt er een einde aan de organisatie die toch al geen organisatie was.

NOTEN

(1) Natasja van den Berg & Sophie Koers, *Praktisch idealisme - handboek voor de beginnende wereldverbeteraar*; Amsterdam, Podium, derde druk, p. 150-151 – (2) *De Praktisch-Idealisten Associatie*, s.l., s.d., p.l – (3) Gebaseerd op gestencild blaadje *Kampkrabbels* in verband met dit kamp – (4) *Praktisch-Idealisme*, 1e jg. nr. 8, p. 60-61 – (5) *Regeneratie*, 1930 nr. 9, p. 194 – (6) *Regeneratie*, 1931 nr. 12. p. 250 – (7) *Regeneratie*, 1931 nr. 12, p. 251.

ANARCHISME IN DOMINEESLAND*

Continuiteit en verandering van een politieke beweging

Hans Ramaer

1

In zijn Afscheid van domineesland *keerde Menno Ter Braak zich tegen de vage ethiek van het vrijzinnig protestantisme. Wellicht kunnen we zeggen dat hij de burgerlijke cultuur verdedigde, maar de benepen moraal ervan verwierp. Ik wil de benaming "domineesland" echter heel wat positiever opvatten. Nederland heeft iets, in ieder geval had iets, met dominees. Ze hebben op dit calvinistische landje een stevig stempel gedrukt. Maar ook op het anarchisme!*

Allereerst kunnen we vaststellen dat anarchisten in Nederland een naar verhouding invloedrijker rol hebben gespeeld dan hun geestverwanten in omringende landen. Voor een verklaring zijn sociaaleconomische factoren van niet te onderschatten betekenis. Rond 1880 was Nederland nog grotendeels een agrarische samenleving met kernen van ambachtelijke bedrijvigheid. Het ruimtelijke patroon van bepaalde regio's in het noorden en westen, waar het anarchisme zich vanaf zijn ontstaan concentreerde, kan niet los gezien worden van het late tijdstip waarop in Nederland de industrialisering op gang kwam.

Maar ik wil toch de nadruk leggen op twee andere verklarende factoren. De ene betreft de internationaal gezien uitzonderlijke positie die de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden met zijn grote provinciale zelfstandigheid eeuwenlang heeft ingenomen. De diepgewortelde afkeer van centraal gezag moet een vruchtbare voedingsbodem zijn geweest voor het anarchisme met zijn voorkeur voor kleinschaligheid en regionalisme.

Dan de andere factor. Van niet minder belang is de vrijzinnige traditie binnen het protestantisme, vooral bij Doopsgezinden en Remonstranten. In bepaalde opzichten sloot het anarchisme met zijn nadruk op de soevereiniteit van het individu aan bij de moderne theologie, die na 1870 was ontstaan. Juist in bolwerken van vrijzinnigheid vonden radicale politieke opvattingen weerklank. Een goed voorbeeld is de Friese Zuidoosthoek.

Het anarchisme is wel eens gekarakteriseerd als een geseculariseerde religie. Dat geldt dan in het bijzonder voor de beginperiode, het eind van negentiende eeuw, en geeft aan hoe zeer vroege anarchisten zich in morele termen van goed en kwaad uitlieten. Termen die ze aan de Bijbel ontleenden. Ze waren gedwongen, zo is wel eens opgemerkt, om de taal te gebruiken van de wereld die ze aanvielen. Overtuigde vrijdenkers maar sprekend met woorden uit de Bijbel.

Het kan dan ook weinig verbazing wekken dat juist predikanten en ex-predikanten een belangrijke rol in de anarchistische beweging hebben gespeeld. De charismatische Ferdinand Domela Nieuwenhuis is daarvan het bekendste voorbeeld. Deze voormalige Lutherse dominee die met zijn milieu had gebroken en het opnam voor de arbeiders, werd wel vergeleken met Jezus in een nieuwe gedaante. 'Us Ferlosser' zouden zijn Friese aanhangers hem hebben genoemd.

Die religieuze wortels werden door tijdgenoten wel degelijk onderkend. Zo schreef Domela in zijn memoires *Van Christen tot Anarchist* dat het protestantisme in wezen anarchistisch is omdat het een beroep doet op het individueel geweten van de mensen.

Domela had al in 1879 afscheid genomen van de kerk, maar de bekende antimilitaristische dominee Nico Schermerhorn bleef lang op de kansel staan. Bij de nog te bespreken christenanarchisten komen we naar verhouding veel predikanten tegen. De meest spraakmakende was Louis Baehler die aftrad na een conflict met de kerkenraad, maar vele anderen bleven hun functie uitoefenen.

2

Het lijkt aannemelijk dat die relatief dominante positie van dominees van invloed is geweest op de ontwikkeling van het anarchisme. Terugblikkend valt in ieder geval op hoezeer de beweging al rond 1900 doortrokken was van wat ik 'ethisch idealisme' wil noemen. Het is in die tijd dat anarchisten zich bezig gingen houden met zaken, die niet rechtstreeks gericht waren op de alles omvattende revolutie die in de negentiende eeuw nog onvermijdelijk leek.

Voor een politieke beweging die in tegenstelling tot de sociaaldemocratie zich wars toonde van parlementaire activiteiten waren er goedbeschouwd geen andere mogelijkheden dan het zich richten op wat wel als 'zijterreinen' is aangeduid. We moeten dan denken aan activiteiten die enerzijds allerlei aspecten van de bestaande burgerlijke cultuur met zijn hypocrisie, decadentie en materialisme bestreden, anderzijds vooruit grepen naar de libertaire samenleving die anarchisten voor ogen hadden.

Zonder volledig te zijn beschouw ik als zijterreinen: de vrijdenkerij, de seksuele ethiek, onderwijs en opvoeding, en – als belangrijkste activiteit – het antimilitarisme. Daarnaast kreeg dit ethische idealisme vorm in geheelonthouding en vegetarisme. Vooral de christenanarchisten, naast de vrije socialisten en de syndicalisten de derde stroming binnen het anarchisme van die tijd, waren bovendien actief op gebieden als antivivisectie en dierenbescherming, natuurgeneeswijzen en Rein Leven.

Waarschijnlijk laten de meeste van die activiteiten zich het best omschrijven als een streven naar zuiverheid, een ethisch idealisme dus dat de anarchisten deed kiezen voor wat gezien werd als een 'natuurlijk' leven. In die ethische oriëntatie kunnen we een voortzetting zien van het utopische en romantische antikapitalisme van de vroege negentiende-

---

*Dit artikel is een bekorte en bewerkte versie van de gelijknamige Achtste F. Domela Nieuwenhuislezing die Hans Ramaer op 25 november 2007 in Heerenveen hield. De volledige tekst zal in druk verschijnen in de Lezingenreeks die de organisator van deze bijeenkomst – het F. Domela Nieuwenhuis Fonds – uitgeeft. (Red.)

eeuwse socialisten. In die visie zit een sterk element van terugkeer naar de natuur.
Van alle ethische idealen heeft het antimilitarisme steeds het sterkst bijgedragen tot cohesie. Het was het cement dat alle stromingen binnen het anarchisme bijeenhield. Die strijd tegen oorlog en militarisme vond zijn oorsprong in de vroege arbeidersbeweging en werd al aan de orde gesteld in de Eerste Internationale. Naast strijd tegen de oorlog ageerde men ook tegen het leger, omdat de staatsmacht zich in de klassenstrijd vooral manifesteerde als gewapende macht. Het leger was de waakhond van het kapitaal.
Dit antimilitarisme was dus revolutionair, het richtte zich tegen de maatschappelijke structuren. Door directe acties van het proletariaat, door agitatie, boycot, sabotage en staking zouden oorlogen verhinderd kunnen worden. Dit alles moest uitmonden in de mythische algemene werkstaking die de kapitalistische orde ten val zou brengen. Veelzeggend is de uitspraak van de syndicalist Christiaan Cornelissen in 1902 dat tweemaal 24 uur van algemene staking de mensheid verder vooruit brengt dan twee keer 24 jaar van parlementarisme. Het waren allereerst de anarchisten die die traditie van revolutionair antimilitarisme voortzetten en verder ontwikkelden.
De centrale figuur in dat verzet was Domela die in 1898 met het blad *De Vrije Socialist* definitief voor het anarchisme koos, maar er al langer sympathiek tegenover had gestaan. Domela was uiterst actief, ook internationaal, om te komen tot een sterke antimilitaristische organisatie. De spoorwegstaking van 1903, met als reactie het grote militaire vertoon van de staat, had nog eens de noodzaak ervan aangetoond.
In 1904 was het zover. Toen werd de Internationale Anti-Militaristische Vereeniging (IAMV) opgericht, die kapitalisme en kolonialisme bestreed, massale dienstweigering en algemene werkstaking als anti-oorlogs wapens propageerde, maar aanvaardde dat 'in de strijd der klassen niet immer de geweldsdaad is te ontwijken noch af te keuren'.
De IAMV was een internationale organisatie maar in de praktijk kwam ze alleen in Nederland van de grond. Met de leus 'Geen man en geen cent voor het militarisme' voerde de IAMV voortdurend actie, ook onder dienstplichtigen, met als doel het leger te ondermijnen. Haar orgaan *De Wapens Neder* verscheen soms in een oplage van tienduizenden exemplaren.
Feitelijk was de IAMV een organisatie van vrije socialisten waarin zeker plaats was voor de syndicalisten die zich in het Nationaal Arbeids-Secretariaat (NAS) hadden verenigd, maar niet of nauwelijks voor de geweldloze christenanarchisten. Overigens heeft deze anarchistische stroming, ontstaan aan het eind van de negentiende eeuw, waarschijnlijk nergens zo zijn sporen achter gelaten als in Nederland.

3

De Rus Leo Tolstoj, gevierd romanschrijver, raakte in latere jaren bekend door zijn radicale kritiek op kerk en staat, en aangezien hij zich daarbij beriep op het Evangelie werd hij vaak christenanarchist genoemd. Kern van zijn opvattingen is het verwerpen van iedere vorm van geweld en ook in Nederland is die absolute geweldloosheid het centrale beginsel geweest van zijn aanhangers. Toch is er op gewezen dat deze weerloosheid niet alleen een individuele stellingname was, maar wel degelijk ook een maatschappelijke omwenteling beoogde om het kapitalisme te overwinnen. Uit dit beginsel van geweldloosheid vloeide voort dat de christenanarchisten of tolstojanen de militaire dienstplicht onvoorwaardelijk verwierpen.
In 1896 weigerde een inwoner van Middelburg zijn schuttersdienst te vervullen en Tolstoj reageerde daarop geestdriftig met het pamflet *Het einde nadert!* Dat was weliswaar niet het geval maar het christenanarchisme sprak in Nederland dusdanig aan dat kort daarop het tijdschrift *Vrede* kon gaan verschijnen. Meer nog dan de al genoemde predikanten was de ingenieur Felix Ortt de meest ijverige publicist en ook de drijvende kracht achter Vrede en tal van andere christenanarchistische initiatieven.
De christenanarchisten aanvaardden volledig de consequenties van hun principiële geweldloosheid en behoorden daarom tot de eersten die de persoonlijke dienstweigering propageerden. Sinds het invoeren in 1898 van de Militiewet waren alle mannelijke Nederlanders dienstplichtig geworden en gezien de strenge bestraffing betekende individuele weigering een persoonlijk offer, waarover niet te licht gedacht mag worden. Niettemin waren er verscheidene christenanarchisten, die naar de woorden van Ortt 'als hoogste gezag de stem Gods in hun eigen geweten erkennend' weigerden het geweldsapparaat te dienen.
Nu is het beginsel van geweldloosheid en het afwijzen van wapengebruik al eeuwen oud. We vinden die gedachte, en de praktijk, als ethische stellingname in Nederland bij kleine radicaal-christelijke groepen, veelal verbonden met utopisch-socialistische ideeën, al sinds de zestiende eeuw. In dat verband vallen namen als Wederdopers, Mennonieten, Remonstrantse Broeders en Zwijndrechtse Nieuwlichters. Zo werden tijdens een betoging van Remonstranten in Rotterdam in 1619 soldaten die de menigte moesten verjagen op hun beurt verdreven en braken vrouwen de geweren die ze al vluchtende hadden achter gelaten. Het symbool van het anarchistische antimilitarisme – het gebroken geweer – heeft dus mogelijk eeuwenoude wortels.
Het historisch beeld van het anarchisme in Nederland is vaak dat van een proletarische beweging. Dat is echter slechts ten dele het geval geweest. Steeds vaker wordt nu de invloed van het christenanarchisme, dat ook middengroepen aansprak, onderkend. Hun ethische idealen verschilden niet zoveel van die van andere anarchisten, maar ze konden rekenen op wat meer begrip, in ieder geval op meer aandacht, van een deel van de burgerij. Bovendien kan het ascetische element dat nogal wat van die ethische idealen kleurde sympathie gewekt hebben.
Wat dat laatste betreft is er het even informatieve als vermakelijke boekje *Nakend op de fiets* van Albert Perdeck. Hij schrijft over de lichaamscultuur die in christenanarchistische kringen opgeld deed. Onderdelen daarvan waren bijvoorbeeld het nemen van luchtbaden, het eten van uitsluitend rauwe groenten en vruchten, en het nemen van koude stortbaden in de open lucht.
Toch moet ook het feit dat Domela actief het vegetarisme en de geheelonthouding praktiseerde en propageerde niet onderschat worden. Het versterkte de opvatting dat een nieuwe tijd was aangebroken, een tijd van verheffing en

beschaving.
De sociaaldemocraten die het anarchisme in het algemeen en Domela in het bijzonder weinig vriendelijk gezind waren, probeerden deze ethische idealen regelmatig belachelijk te maken. Zo tekende Albert Hahn eens in het blad *De Notenkraker* twee jongens. Het bourgeoisjongetje zegt tegen de arbeidersjongen: 'Wij zijn vegetariërs, wij eten nooit vlees', waarop de ander antwoordt: 'Wij zijn proletariërs, wij eten ook nooit vlees'.

4

Tot aan het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog werd door velen gedacht dat de kapitalistische orde binnen afzienbare tijd zou instorten: als de arbeiders maar de ogen geopend zou worden!
Het liep anders. De grote algemene werkstaking bleek een mythe, zingend marcheerde het proletariaat de oorlog in. De verschrikkingen stimuleerden de anarchisten tot een verhevigd antimilitarisme: 'Oorlog aan de oorlog'. En hoewel het christenanarchisme al over zijn hoogtepunt heen was toen de Grote Oorlog uitbrak, gaf het toch een sterke impuls aan het antimilitaristische protest. Op initiatief van dominee Baehler verscheen in 1915 het zogeheten Dienstweigeringsmanifest, waarin opgeroepen werd tot dienstweigering 'als een van de middelen (die) het militarisme zal vernietigen', waarbij 'de persoonlijke dienstweigering grote zedelijke waarde heeft, mede om tot massale dienstweigering te geraken'. De definitieve tekst was opgesteld door antimilitaristen van verschillende richtingen.
De regering nam dit protest hoog op. Opstellers van het manifest werden wegens opruiing tot gevangenisstraf veroordeeld en overheidspersoneel dat het had ondertekend werd geschorst of zelfs ontslagen.
Het Dienstweigeringsmanifest vormde het begin van een nauwere samenwerking tussen de verschillende antimilitaristische stromingen dat ondermeer tot uiting kwam in de opbloei van de IAMV.
Mede als gevolg van het manifest nam vanaf 1916 het dienstweigeren sterk toe. Eind 1917 was het eerste honderdtal bereikt en ook na de oorlogsjaren zette zich dat voort. In anarchistische kringen werd het nu gebruikelijk dat jonge mannen dienst weigerden en twaalf maanden de gevangenis in gingen.
Een van die jongeren, Herman Groenendaal, riep de lichting 1921 op om massaal 'de broedermoord' te weigeren. Hij voegde de daad bij het woord en werd gevangen gezet, wat tot een aangroeiende protestbeweging leidde. Mede als gevolg daarvan werd in 1923 een Dienstweigeringswet van kracht, die gewetensbezwaarden de mogelijkheid bood om vervangende dienst te verrichten. Voor de meeste anarchistische jongeren die principieel geen beroep op die wet deden, veranderde er niets. Jaarlijks kwamen tien tot twintig weigeraars in de cel terecht.
Nooit is het anarchisme in Nederland intellectueel en creatief bloeiender geweest dan ten tijde van het interbellum. Na een korte tijd van groei als gevolg van de revolutionaire verwachtingen die door de omwentelingen in Oost-Europa gewekt waren, scheurde het NAS. De minderheid vormde het Nederlands Syndicalistisch Vakverbond (NSV) dat zich ideologisch veel sterker op het anarchisme richtte dan het NAS ooit gedaan had. Dit anarchosyndicalisme met mensen als Albert de Jong en Arthur Lehning stond theoretisch op een hoog peil maar zag na 1933 zijn aanhang terug lopen als gevolg van de economische crisis en de repressie van de overheid.
Opmerkelijk is hoe rond 1920 in een deel van de 'blauwe jeugdbeweging', de geheelonthoudersjongeren, toenemende sympathie ontstond voor het anarchisme. Uit die kring kwam het Vrije JeugdVerbond (VJV) voort, waaruit in 1924 de Mokergroep, genoemd naar het blad *De Moker*, ontstond. Een vergelijkbare ontwikkeling in die tijd zien we bij de Sociaal Anarchistische Jongeren-Organisatie, de SAJO, waaruit weer de groep rond het blad *Alarm* voort kwam. Kenmerkend voor deze twintigers was de strijdbaarheid waarmee ze van hun idealen getuigden. In hun tijdschriften bestreden ze 'het bonzendom' in partijen en vakverenigingen, ook de geestverwante syndicalisten.
De Alarm- en Mokerjongeren waren merendeels arbeidersjongeren die een aparte subcultuur vormden in de marge van de samenleving. Hoogtepunten waren de Pinkstermobilisaties. De bekende ethische idealen als antimilitarisme – inclusief het dienstweigeren – geheelonthouding, vegetarisme en een natuurlijke levensstijl met veel licht en lucht, rauwkost, naakt zwemmen, en een vrije kameraadschappelijke omgang tussen jongens en meisjes, werden algemeen gepraktiseerd.

5

Niet minder vernieuwend in het interbellum waren de religieusanarchisten. Hun organisatie, de Bond van Religieuse Anarcho-Communisten (BRAC) was opgericht in 1920. Het bondsorgaan heette *De Vrije Communist*, enkele jaren later omgedoopt in *Bevrijding*.
De BRAC was ontstaan uit een samengaan van twee groepen. De ene groep was de anarchistische vleugel van de Bond van Christen-Socialisten die in 1918 een zetel in de Tweede Kamer had behaald, maar nadien uiteenviel. Die anarchistische vleugel had zich gevormd rond twee invloedrijke intellectuelen: de voormalige predikant Bart de Ligt en de juriste Clara Wichmann. De andere groep was het kleine christenanarchistische Vrije Menschen Verbond. Opmerkelijk is overigens dat Bart de Ligt aanvankelijk buiten de BRAC bleef. Hij trad pas eind jaren twintig toe en werd toen ook, als redacteur van Bevrijding, 'het gezicht' van het religieusanarchisme.
De BRAC was aanvankelijk vooral het tehuis van voormalige christensocialisten. Daartoe behoorden onder anderen de al genoemde jong gestorven Clara Wichmann, haar man Jo Meijer, de predikant Année de Jong, de huisschilder en filosoof Chiel Romers, de uitgever J. Bommeljé, de boekhouder Gerrit van Oort en de typografen Bram Storm en Piet Zuydendorp. In de jaren dertig behoorden onder meer Han Kuijsten en de predikant Jan Mispelblom Beyer tot de redactie van Bevrijding.
De bond ademde een geheel andere sfeer dan de vroegere christenanarchistische beweging. Bij vergelijking valt in de eerste plaats op dat de filosofische basis van het religieusanarchisme veel breder was. Hoewel de christenanarchisten zich steeds tegen de benaming tolstojanen verzet hadden, was Tolstoj, na Jezus, toch ontegenzeggelijk de belangrijkste inspiratiebron. De belangstelling van Baehler en Ortt voor oosterse godsdiensten doet niets af aan de primair Bijbelse grondslag van het christenanarchisme.

In de tweede plaats waren de religieusanarchisten geenszins geneigd tot isolement. Ze zochten contact met andere anarchistische en niet-anarchistische groepen. De christenanarchisten daarentegen hadden vanwege hun absolute weerloosheid en het zich afzijdig houden van de dagelijkse klassenstrijd, wat apart van de ander anarchisten gestaan.
In de derde plaats verschilt de betekenis die beide bewegingen aan religie hechtten. Voor alles waren de tolstojanen anarchistische christenen, terwijl de religieusanarchisten zich beschouwden als religieus geïnspireerde anarchisten.
Religie werd door de religieusanarchisten opgevat als een besef van saamhorigheid en verbondenheid met al wat leeft, of zoals De Ligt het kernachtig samenvatte: 'kosmische solidariteit'. Gaandeweg werd het religieuze element steeds meer beschouwd als een universeel ethische grondslag en nam de bond ook afscheid van de benaming religieus. In 1932 werd besloten de BRAC op te heffen en verder te gaan als Bond van Anarcho-Socialisten (BAS)
Dit religieusanarchisme – dat in feite breder was dan BRAC en BAS omdat sommigen, zoals de Quakers Kees en Betty Boeke, hun eigen weg gingen – stond dus midden in de anarchistische beweging. Er werd samengewerkt met de IAMV en de syndicalisten en alleen de Alarm- en Mokerjongeren lieten zich wel eens laatdunkend over hen uit. De jonge Constandse schreef eens cynisch over De Ligt dat diens anarchisme zo lekte dat het niet meer met religie te stoppen was.
In een ander opzicht week het religieusanarchisme wel degelijk af van de overige anarchistische stromingen. Zo was het vrije socialisme vooral een beweging van handarbeiders en kleine zelfstandigen. In het syndicalisme was het proletarische aandeel groter, maar het christenanarchisme trok weer vooral 'kleine luyden' en ook middengroepen aan, onder wie hooggeschoolden.
Ik denk, mede op basis van gesprekken met oud BAS-leden als Han Kuijsten en Wim Jong, te kunnen stellen, dat de religieusanarchisten voor een aanzienlijk deel afkomstig waren uit de middengroepen. Veelal waren ze hoofdarbeider, soms hoog opgeleid. Daarnaast waren er nogal wat kleine zelfstandigen, vaak met een proletarische achtergrond. Soms waren ze kleine ondernemer uit vrije wil, soms omdat ze werkloos waren geworden.
Veelzeggend in dit verband is een opmerking van de historicus Ger Harmsen. Na zijn imposante studie *Blauwe en rode jeugd* over de vooroorlogse jeugdbeweging bezocht hij oudere anarchisten die hem hun archief wilden afstaan. Hij verbaasde zich over hun riante en goed ingerichte huizen en constateerde dat het hier toch een ander type mensen met een andere cultuur betrof dan de partijcommunisten die hij kende. Zeer waarschijnlijk is dat beeld ook op de anarchisten van de BRAC en de BAS van toepassing.
Ik besteed zoveel aandacht aan de religieusanarchisten omdat ze in de ontwikkeling van de beweging een bijzondere positie hebben ingenomen. Cruciaal is hun brugfunctie tussen het anarchisme van vóór 1914 en het naoorlogse anarchisme. Het gaat dan om de overgang van een merendeels proletarische politieke beweging naar het hedendaagse anarchisme, dat veeleer een door middengroepen gedragen tegencultuur is. Bovendien heeft het religieusanarchisme met zijn aandacht voor theorievorming en ideologische vernieuwing

het naoorlogse anarchisme diepgaand beïnvloed.
Zonder tekort te doen aan de brede levensbeschouwelijke en maatschappelijke belangstelling van de religieusanarchisten nam het antimilitarisme ontegenzeggelijke de belangrijkste plaats in. Niet alleen was er veel aandacht voor het antimilitarisme als beweging, maar ook voor de theoretische achtergronden ervan, evenals voor de velerlei factoren die aan militarisme ten oorlog ten grondslag liggen.
De religieusanarchisten propageerden actieve geweldloosheid bij het bestrijden van oorlog en oorlogsvoorbereiding, en hoewel er met de IAMV overeenstemming bestond over het belang van massa-acties tegen het militarisme, werd veel waarde gehecht aan persoonlijk verzet, vooral individuele dienstweigering. Onder invloed van De Ligt die niet aflatend voor 'bovengewelddadig' verzet pleitte, kwam in de jaren dertig de nadruk binnen de bond nog sterker op geweldloze middelen te liggen.
De grote betekenis van de theoretische bijdragen die de Nederlandse anarchisten in het algemeen en de religieusanarchisten in het bijzonder hebben geleverd aan de ontwikkeling van wat tegenwoordig geweldloze sociale verdediging heet, bleef lang min of meer onopgemerkt. Het is de verdienste van de Duitse wetenschapper Gernot Jochheim dat die vooroorlogse 'voorhoedepositie' nu wordt onderkend.
Zonder twijfel was Bevrijding het beste anarchistische tijdschrift van de jaren dertig. De Ligt gaf het blad nieuw elan, vooral door de contacten die hij had en wist te leggen, bijvoorbeeld met Gandhi. Als geen ander blad maakte Bevrijding bij het belichten van anarchistische thema's gebruik van de resultaten van sociologisch, economisch en vooral psychologisch onderzoek. Zo werd veel aandacht besteed aan ideeën van Freud in zake het verschijnsel oorlog, aan die van Margaret Mead, inzake patriarchaat en seksualiteit en aan die van Wilhem Reich inzake seksualiteit en fascisme. In dat verband moet ook vermeld worden dat er kritische kanttekeningen werden geplaatst bij de idealisering van het proletariaat als revolutionaire klasse, een van oorsprong historisch-materialistische visie die vanouds in de anarchistische beweging wijd verbreid was.

6

Na 1945 leek het anarchisme een stille dood te sterven. De syndicalistische vakbeweging had de oorlog niet overleefd en er verschenen alleen nog in kleine oplagen enkele tijdschriften zoals De Vrije Socialist. De oude antimilitaristische traditie van het anarchisme leefde deels voort in de Algemene Nederlandse Vredesactie (ANVA) die een groeiend aantal erkende dienstweigeraars begeleidde. De principiële dienstweigering, zonder een beroep te doen op de wet, begon terug te lopen.
De omslag kwam in de jaren zestig. Dries Brunia leidde in 1962 de opleving in van het aantal weigeraars. In de jaren zeventig kwam er een vakbond, de Verening Dienstweigeraars, en het aantal politieke weigeraars van wie de bezwaren niet erkend werd, groeide explosief. Het anarchistische totaalweigeren werd nu een begrip en de antimilitaristen van Onkruit waren steeds in het nieuws.
Intussen bloeide het anarchisme op. Het verzet tegen de kernbewapening – het zogeheten atoompacifisme – van begin jaren zestig mondde uit in Provo en

Kabouter. Heel duidelijk was nu te zien dat het anarchisme een beweging was geworden van vooral jongeren uit de middengroepen. De algehele verjonging van het anarchisme was een gevolg van de naoorlogse geboortegolf. Maar ook de gestegen welvaart, waardoor het zeker voor jongeren uit de middengroepen mogelijk werd om te studeren, droeg bij aan de omslag. De proletarische anarchist is een minderheid in de beweging die nu in meerderheid bestaat uit mensen met een opleiding en afkomstig uit de middengroepen. Maar nog altijd speelt een psychologische factor een grote rol in de beroepssituatie. Anarchisten werken vooral in sectoren die een zekere mate van vrijheid en zelfstandigheid bieden. Nu, niet meer zoals rond 1900 als zelfstandig ambachtsman, maar als wetenschapper, leraar, journalist of welzijnswerker.

We kunnen dus concluderen dat het politieke anarchisme zich in ruim een eeuw heeft ontwikkeld van een merendeels proletarische beweging tot een beweging van middengroepen. We kunnen verder constateren dat in die veranderende beweging de continuïteit gewaarborgd bleef door de door anarchisten gekoesterde ethische idealen.

Het antimilitarisme is nog altijd een belangrijk samenbindend ideaal, maar door het afschaffen van de dienstplicht is dat maatschappelijk minder zichtbaar geworden.

De vrijdenkerij, vrije opvoeding en onderwijs, en seksuele bevrijding zijn zijterreinen waarop nog onverminderd zinvolle activiteiten worden verricht. De geheelonthouding echter is als ethische activiteit vrijwel verdwenen. Maar het vegetarisme en de dierenrechtenbeweging bloeien als nooit tevoren. En zeker ook kan gesteld worden dat het hedendaagse groene denken en ecologisme ruimschoots schatplichtig is aan de christenanarchistische en religieusanarchistische stromingen van het anarchisme in domineesland.

SPAANSE ANARCHISTISCHE FILMMAKERS

Over Els Joglars en Fernando Arrabal

Jan Groen en Hanneke Willemse

Spanjaarden zijn nog steeds in de ban van de oorlog, hun Burgeroorlog die een strijd tussen links en rechts was en die uitmondde in een rechtse dictatuur van meer dan veertig jaar. De gevolgen voor links waren in alle levenssferen merkbaar en vrijheden waren de kop ingedrukt of fors beknot. Dit gold niet alleen voor het dagelijkse leven, maar ook op intellectuele en kunstzinnige terreinen was er nauwelijks speelruimte. Dus ook voor cineasten was de bewegingsvrijheid zeer beperkt. Toch waren er filmers die de dictaten van het bewind aan hun laars lapten. Buñuel is een van deze baanbrekende filmmakers en hij zou velen na hem tot voorbeeld dienen. Vooral om zijn afkeer van het katholieke geloof met haar priesters die meesters zijn, met de dienaren van een paus die in Spanje de dienst uitmaakten, was hij gehaat bij rechts en vereerd door links. Zijn wereldberoemde films worden uitgebreid besproken in overzichtswerken, er bestaan biografieën van hem en Buñuel wordt als anarchistisch filmer bestempeld in Film and the anarchist imagination *(Porton; 1999).*[1]

Wat betreft zijn kritiek en zijn zoeken naar nieuwe uitingsvormen was Buñuel zijn tijd ver vooruit, in een Spanje, waar meningsuiting en beeldvorming, waarden en normen, gedicteerd werden door de staat en zijn organen. Deze censuur hield niet op na de dood van Franco, zoals we zien in de Spaanse films uit latere dictatuur en het begin van de democratie. Symbolen en connotaties die vervreemden van de werkelijkheid –en die een vorm van zelfcensuur zijn- worden de bekende uitingsvormen in de (film)kunst in het 'onvrije' Spanje tot ver in de jaren tachtig.[2]

Op onze zoektocht naar de Spaanse anarchistische cinema zou de keuze voor de hand liggen om de meer eigentijdse film *Tierra y libertad* (Land and freedom) van Ken Loach te beschouwen. Geen uitgesproken 'anarchistische' film, echter wel met anarchistische trekken en sympathieën, maar al uit en te na besproken, én niet gemaakt door een Spaanse cineast. *Las Libertarias*, van Vicente Aranda zou wél in aanmerking kunnen komen maar ook hij heeft vele, vooral positieve reacties ontvangen. (Hoewel die wel wat minder hadden gemogen.) De geijkte patronen: vrouwen die de hoer, de feministe en de heilige spelen – allen zeer bekende actrices – hebben de hoofdrol. Vanuit een bordeel – natuurlijk, veel blote, mooie vrouwen – waar zij door nood gedreven elkaar leren kennen, trekken zij gezamenlijk naar een andere mannenwereld: die van de frontlinies en van het oorlogsgeweld aan de Ebro-rivier.

Daar moet tegen heel wat worden geknokt: tegen de vijand, tegen mannelijk seksistisch machogedrag maar ook tegen vrouwelijke vooroordelen dat vrouwen niet aan het front maar in de achterhoede thuishoren.[3] Heel wat open deuren dus, en dus ook niet onze eerste keuze.

Dan zijn er nog 'verzets'films die alles verbeelden wat god en Franco verboden hebben en die zelfs internationaal zeer populair geworden zijn, zoals die van

de ‘jonge’ Pedro Almodovar. Films die hem geen windeieren legde, gezien zijn bijnaam: Almodolar.[4]

Wij gingen dus op zoek naar ‘anarchistische’ producten van filmmakers, die op eigengereide wijze kritiek op Franco en zijn bewind hebben geuit en een creatieve draai aan de geschiedenis hebben gegeven. In tegenstelling tot de boekenkasten vol verzetsliteratuur tegen Franco zijn er opvallend weinig speelfilms door Spanjaarden gemaakt over verzet tegen de dictatuur met zijn uitwassen en paladijnen.
We zijn daarbij gestuit op de minder bekende – ook door ons bijna vergeten – kunstenaars en cineasten Els Joglars en Fernando Arrabal. Beiden komen voort uit de wereld van het theater en ze hebben gemeen dat ze voor een verschillende vorm van ballingschap hebben gekozen om vrij hun mening te kunnen uiten. Arabal vertrok naar Frankrijk, ontwikkelde daar zijn creatieve geest verder en leverde zijn kritiek op de dictatuur van Franco in geschriften, theater en later in films. Internationaal is hij een beroemdheid maar in Spanje is hij nauwelijks bekend.
Els Joglars is van oorsprong een pantomimegezelschap, dat er voor koos zich woordeloos te uiten, zodat de taal – ook de Catalaanse – hen door Franco tenminste niet ontfutseld kon worden. Deze groep theater/filmspelers blijft binnen Spanje voor beroering zorgen, maar is daarbuiten vrijwel onbekend.
Een bijkomstige toevalligheid is het sterfjaar van Franco: Arrabals *El Arbol de Guernica*, (l’Arbre de Guernica) verscheen in 1975, en *¡Buen Viaje, excelencia! Las moscas de Franco* van Els Joglars handelt over zijn sterfjaar (en –bed). Beide films waren omstreden en *Guernica* was zelfs verboden in Spanje; de maker van *¡Buen Viaje*, werd –tijdens de democratie!- veroordeeld tot gevangenisstraf.[5]

SOCIALE KRITIEK

Albert Boadella, Carlota Soldevila en Anton Font richtten in 1962 Els Joglars (De Jongleurs of Troubadours) op met het idee mimetheater te maken in de stijl en traditie van de middeleeuwse jongleurs en de klassieke Griekse dramaturgen. Zij willen met hun voorstellingen sociale kritiek leveren door middel van ironie en fantasie (fabulación) en de gevestigde orde op de hak nemen. In de meer dan veertig jaar van hun bestaan hebben Els Joglars politici van iedere signatuur bekritiseerd en geridiculiseerd: van Franco tot Jordi Pujoll, van Felipe González tot Pasqual Maragall. Ook hebben ze bekende kunstenaars als Dalí en Josep Pla[6] in voorstellingen belachelijk gemaakt en als conservatief en reactionair te kijk gezet.
In de eerste vijf jaar blijft het gezelschap trouw aan de klassieke mimevorm, maar langzamerhand voelt de groep de behoefte nieuwe wegen in te slaan en andere uitingsvormen te gebruiken. Vanaf 1968 gaat de groep zich ook steeds meer professionaliseren.
1977 betekent een grote omwenteling voor het gezelschap: economisch gaat het voor de wind en ze bouwen een eigen repetitieruimte, ‘La Cúpula de Bruit’ (een koepelvormige kale repetitieruimte in het Catalaanse bergdorpje Bruit), waar vanaf dat moment alle voorstellingen tot stand komen.
In hetzelfde jaar wordt het toneelstuk *La Torna* gemaakt over de onbekende Pool Heinz Chez, die op dezelfde dag als de anarchist Salvador Puig Antich[7], op 2 maart 1974, in de nadagen van de

Francodictatuur (aan de worgpaal) geëxecuteerd werd.
Heinz Chez werd ervan er van beschuldigd op een camping in L’Hospitalet de L’Infant (een kustplaatsje ruim honderd km ten zuiden van Barcelona) een guardia civil te hebben vermoord. Chez zou volgens de politie een Pool zijn zonder familie of vrienden (niemand eiste na de executie zijn lichaam op) en het motief voor zijn daad zou onbekend zijn.
In de voorstelling wordt de eenzaamheid verbeeld van Chez in een vreemd land, met een voor hem onbekende taal, gewoonten en rechtspraak. Om de eenzaamheid van Chez te benadrukken dragen alle acteurs, behalve degene die Chez verbeeldt, maskers. Chez herkent alleen zichzelf en is volledig geïsoleerd.
De titel ‘la torna’ is een Catalaanse uitdrukking, die zoiets betekent als toegift, extraatje, aanvulling of in omgekeerde zin het Nederlandse ‘mag het ietsje meer zijn?’ Volgens Els Joglars was de executie van Chez een ‘toegift’ op die van Puich Antich met het doel hem de hoofdrol te ontnemen en de aandacht van het publiek af te leiden van de politieke activist naar een ‘gewone misdadiger’.
Het werd een harde, bijtende voorstelling met – voor de eerste keer – tekst, met een grote dosis humor in de stijl van de Comedia del Arte.
Na veertig voorstellingen verordonneren de militaire autoriteiten eerst de arrestatie en berechting van Boadella en later van het gehele gezelschap. Boadella gaat de gevangenis in en er komt een brede beweging op gang om de vrijheid van meningsuiting te verdedigen. Het wordt een van de meest kritische momenten van de Transición, van de Overgangsregering. Boadella ontsnapt uit het gevangenishospitaal, een dag voordat hij voor de krijgsraad moet verschijnen. Het gezelschap wordt in tweeen gespleten: zij die niet in de gevangenis zitten gaan in ‘exilio’ in Frankrijk. In Perpignan gaat Boadella door met het maken van voorstellingen met deels nieuwe acteurs.

In 1995, bijna twintig jaar later, start de journalist Raúl M. Riebenbauer een onderzoek naar Heinz Chez en de gebeurtenissen in Hospitalet. Hij ontdekt de ware identiteit van Chez. In feite was hij een Oost-Duitser met de naam Georg Michael Welzel en had hij een vrouw en drie kinderen.
Riebenbauer wordt bij zijn onderzoek door de autoriteiten tegengewerkt en moest een proces tegen hen aanspannen om toegang tot de processtukken te krijgen.
In 2005 publiceert hij zijn boek *El silencio de Georg*. (De stilte rond Georg)[8].
Volgens Riebenbauer was Georg Welzel geobsedeerd door de vrijheid. Hij werd drie keer gevangen gezet wegens pogingen uit Oost-Duitsland te vluchten. Het lukte hem uiteindelijk het westen te bereiken, maar kwam volgens Riebenbauer ‘in het verkeerde land op het meest slechte moment’.
Samen met de productiemaatschappij Malvarrosa Media maakt Riebenbauer de documentaire *La mort de ningú. L’enigma de Heinz Chez*. (De dood van niemand. Het raadsel van Heinz Chez) die op de Spaanse televisie wordt uitgezonden.
De Nederlandse Netty van Hoorn, die eind 1972 – 21 jaar oud – besluit een jaar in Spanje te gaan werken, is op de camping in L’Hospitalet de enige getuige van deze moord op de guardia civil. Door een list en wat geluk weet zij te ontsnappen. In 2005 besluit zij op zoek

te gaan naar de achtergronden van de betrokkenen. Zij maakt een documentaire met gesprekken met familieleden van de twee hoofdpersonen, Georg Welzel en de guardia Antonio Torralbo. (Eventuele politieke achtergronden komen niet ter sprake.) De documentaire ging in première op het Nederlands Filmfestival op 28 september 2007 en werd op 1 november 2007 door de VPRO uitgezonden.

Naar aanleiding van de onthullingen over de identiteit van Heinz Chez maakt Els Joglars in 2005 een nieuwe voorstelling over hem: *El torna de El torna*. Hierin komen delen van de oorspronkelijke voorstelling naar boven in de dromen van een groep militairen die destijds Els Joglars achtervolgd en veroordeeld hebben en die inmiddels in een bejaardenhuis zitten.

DURRUTI

Naast ruim veertig theatervoorstellingen en een tiental televisieseries van soms wel vijftig afleveringen, heeft Els Joglars ook twee films gemaakt over twee antagonisten van de Spaanse Burgeroorlog: Buenaventura Durruti en Francisco Bahamonte Franco.

De film *Vida y muertes de Buenaventura Durruti, Anarquista* (1999) is geregisseerd door de Franse cineast Jean-Louis Comolli, die ook het script schreef.

De film toont hoe de acteurs van Els Joglars onder leiding van Albert Boadella al improviserend een theaterstuk over Durruti instuderen. De film is echter meer dan een registratie van de repetities, geeft allesbehalve een compleet beeld van deze repetities en mondt niet uit in een herkenbare voorstelling.

De bedoeling van de film is, om aan de hand van het zoeken naar een vorm voor een voorstelling, de ideeën van Durruti (en die van zijn kameraden García Oliver en Ascaso) uit te beelden en zo de herinnering aan Durruti, na zestig jaar zwijgen weer levendig te maken. Els Joglars doen dat door zich te verdiepen in een bepaalde gebeurtenis uit het leven van Durruti en dan deze episode op een tamelijk abstracte wijze te verbeelden. Alle opnames met de acteurs vinden plaats in de Cúpula.

Aan het begin van de film typeert Boadella de persoon Durruti aan de hand van de koffer die men vond toen men tussen zijn persoonlijke bezittingen naar een net pak zocht om hem in te begraven. Het enige wat ze tegenkwamen was een oude koffer met daarin een bril, een oude muts, een overhemd, een kijker, een paar schoenen met gaten en twee pistolen.

Op deze wijze, met tastbare attributen, foto's, archiefbeelden of een door Boadella of een acteur voorgelezen tekst wordt telkens een volgende scène ingezet.[9] De acteurs discussiëren hierover of Boadella geeft een toelichting en er wordt een (gedeelte van een) scène gespeeld.

In van de eerste scènes worden de vier hypothesen over de dood van Durruti nagespeeld door een viertal acteurs die, twee aan twee op stoelen gezeten, uitbeelden in een auto op weg naar het front (bij Madrid) te zijn.[10]

Na dit begin volgt de film een min of meer chronologisch patroon. In blokken van een week (van repetities) wordt telkens een jaar behandeld, te beginnen met 1931. Deze blokken worden (net als de film zelf) ingeleid met een lied gezongen door een al wat oudere man (Chicho Ferlosio) waarin commentaar geleverd wordt op de gebeurtenissen in dat jaar (de verkiezingen, de gevangenschap van Durruti op het schip 'Buenos Aires', enzovoort).

Gaande de film komen de acteurs steeds meer in hun rol, worden enthousiaster en gedrevener in de uitspraken die ze doen en nemen ook daarin de kijker steeds meer mee. De acteur die Durruti speelt leeft zich zo in zijn rol in, dat hij zich op een gegeven moment geheel met Durruti gaat identificeren, de regieaanwijzingen van Boadella negeert en zich tijdens een nagespeelde toespraak niet laat onderbreken.

De film eindigt met historische beelden van het uitdelen van wapens aan de arbeiders (rond 18 juli 1936), het omvertrekken van afrasteringen (om het land in bezit te nemen) en het plannen van de aanval op verschillende kazernes in Barcelona. Bij een van deze aanvallen vind Ascaso op 20 juli 1936 de dood, als hij als enige op een kazerne afrent omdat de anderen niet achter de barricades vandaan durven te komen.

Durruti en García Oliver bespreken de dood van hun kameraad. 'Ascaso is voor niets gestorven', zegt Durruti. García Oliver: 'Hij ging in zijn eentje en zonder dekking op de vijand af'. Durruti: 'Wij kennen Ascaso allebei goed genoeg om te weten dat hij de dood niet vreesde en we kennen hem ook goed genoeg om te weten dat hij niet bang was voor de nederlaag.'García Oliver: 'Zou hij soms bang voor de overwinning zijn geweest?' Durruti: 'Overwinning? Welke overwinning, we hebben alleen de strijd om Barcelona gewonnen. Al het andere moet nog gedaan worden.' García Oliver: 'En als ik je goed begrepen heb zullen wíj dat moeten doen.'

Tot slot sluit Boadella één voor één de boeken die als bronnen bij het maken van de documentaire gebruikt zijn en stalt ze uit op een tafel. Voor een recensent is dit einde daarom een anti-climax[11], maar je kunt het ook zo interpreteren dat met deze film de herinnering aan Durruti na zestig jaar zwijgen weer tot leven gebracht is en de boeken hun functie hebben gehad.

Door de film op deze wijze vorm te geven, nemen de spelers van Els Joglars een zekere distantie tot hun onderwerp in acht, maar zijn zij toch in staat het leven, de ideeën én de twijfels van Durruti te laten zien en weer in herinnering te brengen, zonder dat het een regelrechte propagandafilm of persoonsverheerlijking wordt.

FRANCO

In *¡Buen Viaje, Excelencia!* (2003) wordt de aftakeling van Franco in de jaren 1973-1975 weergegeven. Omgeven door zijn laatste getrouwen, zijn vrouw Carmen Polo, zijn lijfarts, en enkele militairen. Franco is half seniel, heeft hallucinaties over vroegere tijden (de ontmoeting met Hitler waarin hij door deze vernederd wordt, beelden van executies, het opblazen van zijn beoogd opvolger Carrero Blanco), reageert alleen nog op militaire commando's (dan springt hij in de houding) en gaat in zijn eigen salon op jacht: hij schiet op de losgelaten parkieten en gaat vissen vanaf het balkon. Vliegen zoemen om zijn hoofd. Omdat hij psychisch en lichamelijk zo aftakelt wordt een psychiater voor hem gezocht: de dochter van een oude vriend. Deze vrouw, doctor Müller, een ex-nazi, krijgt grote invloed op Franco, wordt min of meer zijn rechterhand en hij luistert alleen naar haar adviezen, die meestal tegengesteld zijn aan die van zijn lijfarts. De psychiater wordt door de hofkliek gewantrouwd en verschillende keren weggestuurd maar op bevel van Franco weer teruggehaald.[12]

Tussen de scènes met Franco door zien we beelden in een café waarnaar we zijn meegenomen door een van de bewakers van El Pardo, het paleis waar Franco woont.
In het café reageren twee groepen bezoekers – de linksen en de rechtsen – op de berichten die over de gezondheidstoestand van Franco naar buiten komen. De linkse revolutionairen maken allerlei plannen om Franco te vermoorden, maar komen niet verder dan het maken van pamfletten en dat voeren ze zelfs niet uit. De plannen komen niet verder dan de kroeg.
Als Franco nog een laatste propagandatoer gaat maken door het land blijkt het reisdoel een verlaten en verwoest dorp waar Franco als in een delirium allerlei beelden uit het verleden voor zich ziet. Al lopend door het dorp komt hij in een ruïne van een kerk, waar hij een grote menigte een dienst ziet bijwonen. Franco krijgt een schaal met hosties aangeboden en verslikt zich daarin. Dit wordt zijn einde. Na veel gesol met zijn lichaam – dr. Müller probeert hem met bewakingsapparatuur en al te ontvoeren, de hofkliek wil hem naar een ziekenhuis vervoeren maar het bed past niet in de lift, en zijn lichaam wordt in een van de muur gehaald schilderij van Goya gewikkeld en de trap afgezeuld – gaat tijdens de operatie het licht uit.
De vraag is waarom deze film pas in 2003, dat wil zeggen achtentwintig jaar na de dood van Franco gemaakt werd. Boadella zelf zegt daarover dat ze de film uiteindelijk wel moesten maken omdat het vreemd was dat er niet meer films over Franco gemaakt zijn. 'Achtentwintig jaar na zijn dood bestaat nog steeds een vrijwillig stilzwijgen, terwijl het absoluut noodzakelijk is te praten over deze voor ons land zo schandelijke periode. Het lijkt wel of Franco nog steeds leeft. Er is geen echte catharsis geweest. Ik hoop dat mijn film helpt om die te veroorzaken.'
Op de vraag of hij hiermee wraak heeft willen nemen op Franco antwoordt hij: 'Ik geloof dat er altijd wraak is in alles wat men doet. Maar in het geval van mijn film is het maar een beperkte wraak, want de werkelijke wraak was dat ik gepist heb tegen de muren van het Pardo toen we *Buen viaje, Excelencia* opnamen. – De rest was een kleine zuivering van de geschiedenis.'[13]

ABSURDISME

'Alles is verheerlijking, bewieroking, ovatie. Een web van bittere honing bedekt Spanje met een kleverige stilte. Als niemand kritiek levert, hoe kan er dan vooruitgang zijn? En hoe correctie op de toch altijd mogelijke gebreken? (…) Arm Spanje! Herberg met de reuk van urine, waar gegeten wordt tussen prikkeldraad van rouw en waar de dolle hond zijn hoektanden in ieders hart vasthecht.' (Uit: Brief aan generaal Franco, 1972.)
Fernando Arrabal Terán wordt in 1932 in Melilla geboren, op het Spaanse grondgebied in Noord-Afrika. Zijn vader is een officier die trouw zal blijven aan het republikeinse leger, waarvoor hij door de nationalisten van Franco en de zijnen wordt opgepakt en ter dood veroordeeld. Deze gebeurtenissen zullen het leven van Fernando diep blijven beroeren. Hij bezoekt de lagere school in Ciudad Rodrigo in de provincie Salamanca, waar hij op tienjarige leeftijd de nationale prijs voor de hoogstbegaafde leerling krijgt.
Rond z´n twaalfde jaar leert hij de geschiedenis van zijn fascistische moeder kennen, die zijn republikeinse vader heeft aangegeven bij de autoriteiten. Zijn vader wordt ter dood veroordeeld, weet te onstnappen en is sindsdien spoorloos verdwenen. Vier jaar lang spreekt hij niet tegen haar. Vanaf deze tijd zwerft Fernando vaak over straat, zit hij, zonder te betalen, in de bioscoop in plaats van op school, en slaapt hij veelvuldig in metro-uitgangen. Hij gaat werken en rechten studeren in Madrid en bezoekt er het Atheneum, waar hij progressieve kunstenaars en intellectuelen leert kennen. Hij blijft het Atheneum ook bezoeken als hij in 1949 naar Baskenland verhuist, waar hij kennismaakt met de gevolgen van de brute onderdrukking van de Baskische identiteit.
In 1952 schrijft hij z'n eerste, absurde en kinderlijke, toneelstuk *Picnic* (Picknick op het slagveld), over de dwaasheden van de oorlog. De militaire carrière die zijn moeder hem had toegedacht, gaat definitief in rook op wanneer hij in 1954 naar Parijs lift om *Mutter Courage* van Bertold Brecht te zien. Hij is gefascineerd door het artistieke klimaat en de vrijheid in de Franse hoofdstad, en besluit er te blijven wonen en werken. Hij leert hier Luce kennen, die zijn in het Spaans geschreven werk vertaalt in het Frans en die met hem trouwt.[14] De mythe van de moeder zal een terugkerend thema in z'n werk blijven.

Arrabal ontpopt zich tot een polemisch kunstenaar, een dramaturg die ook films gaat maken. Hij wordt dichter en romanschrijver, filmregisseur en scenarioschrijver en produceert zijn omvangrijke oeuvre tijdens zijn lange periode van – vrijwillig gekozen – ballingschap in Frankrijk. Na García Lorca schijnt Arrabal internationaal tegenwoordig de meest gespeelde dramaturg te zijn. Zeker is dat hij ruim gelauwerd is met internationale prijzen.[15]
In 1955 schrijft hij *(Los hombres de…) El Triciclo*, (De driewieler), geïnspireerd als hij was – en altijd zal blijven – door de Marx Brothers. Mensen uit verschillende werelden die elkaars tegenpolen zijn, geen contact met elkaar hebben en dat ook nooit zullen krijgen, vormen een thema dat vaak in zijn werk terugkeert. In dit stuk hebben twee zwervers het voorzien hebben op een man 'met biljetten' die de mooie Mita bespioneert, en een guardia civil die hen – onverstaanbaar – arresteert en veroordeelt.[16]
Maar zijn esthetische wieg staat in het 'postisme', een erfgenaam van surrealisme, futurisme, expressionisme, dadaisme van de jaren twintig en dertig. Arrabals toneelstukken ontwikkelen zich van een doldwaas 'theater van het absurde' tot het zogenaamde 'Teatro Pánico', dat hij in 1961 in Parijs opricht samen met Roland Topor en Alejandro Jodorowsky.[17] Zijn samenwerking met de surrealistische en 'communistische' André Breton was gaan knellen en hij vindt grotere vrijheid in 'Pánico'.
Teatro Pánico is gebaseerd op 'verschrikking en humor en gelijktijdigheid'. 'Pánico is kritiek op de pure rede, is een verbond zonder wetten en gezag, is het respectloze respect voor de god Pan, die Alles is, het eerbewijs aan talent… dat gek is; het is de tegenbeweging, de afwijzing van serieusheid. De held van Pánico is de deserteur', merkte hij op in een interview.(18) Dit avant-gardistische theater streeft naar 'totaaltheater' met een sterke voorkeur voor het – vaak (anti-)klerikale – ceremoniële. Deze elementen komen ook duidelijk naar voren in de films *Viva la Muerte* en *El arbol de Guernica*.
Behalve *Iré como un caballo loco* (Crazy Horse, 1973), hebben zijn overige films

geen enkele referentie aan Spanje, aan zijn eigen achtergronden en geschiedenis. Hij ontkende dan ook met graagte ook maar íets met Spanje van doen te hebben. Andere keren beweerde hij dat hij vrijwillig 'in ballingschap' was gegaan: hij liet zich de mond niet snoeren en zijn bewegingen niet beperken.
Twee uitzonderingen, *Viva la muerte* en *L'arbre de Guerníca*,worden hier nader belicht, niet in het minst omdat deze films zich afspelen tijdens de Spaanse Burgeroorlog, en omdat ze een sterk autobiografisch karakter hebben. Ze laten goed zien tegen welke achtergrond Arrabal is opgegroeid, en wie hij nog meer is dan de waanzinnige, sadistische, absurde, surrealistische, seksueel-gefrustreerde, nihilistische, postmodernistische, alles belachelijk makende dronkaard, zoals hij ook bekend staat, vooral in Spanje. (Prachtig zijn overigens de opnames tijdens een groepsinterview, waarin Arrabal blootsvoets en aangeschoten een gesprekspartner te lijf lijkt te gaan om zijn zin door te drijven. 'Deje me hablar… Laat me praten, schreeuwt hij herhaaldelijk, zonder overigens iets toe te voegen als men zwijgt.)[19]
Arrabal is tegen de clerus, maar ook met machthebbers heeft hij niet veel op. Een jaar na zijn eerste film *Viva la muerte!* stuurt hij in 1972 een *Brief aan generaal Franco*. Hierop wordt het hem verboden ooit nog Spaans grondgebied te betreden. Ook Fidel Castro, José María Aznar en de Koning van Spanje moeten het ontgelden en worden getrakteerd op een brief die niet privé blijft.

VIVE LA MUERTE

Viva la Muerte (1971) speelt zich zoals gezegd af tijdens de Spaanse Burgeroorlog.[20] Fando (Fernando?) is nog een kind wanneer hij ziet dat zijn vader wordt gearresteerd nadat zijn moeder hem aangeklaagd had omdat hij contact met de 'rooien' zou hebben. Zijn moeder is fasciste en katholiek en Fando bestookt haar met vragen over de mogelijke dood van zijn vader en over zijn eventuele verblijfplaats. Volgens zijn moeder was pa geëxecuteerd. In de verbeelding van het jongetje Fando ontstaan beelden van diens executie, die gewelddadiger worden naarmate hij langer niets over hem weet.
Ook bij al zijn andere fantasieën, wordt duidelijk dat Fando twaalf jaar is, in de leeftijd van ontwakende puberteit en seksuele lust die hij nog niet weet te bevredigen, zeker niet in het ultrakatholieke, seksueel gefrustreerde Spanje. Bovendien blijkt hij aan tbc te lijden, een ziekte die de (seksuele) lust tijdelijk verhoogt. Zijn fantasieën komen heel plausibel over, hoe 'surrealistisch' ze vaak ook worden uitgelegd.[21] Zo kijkt hij bijvoorbeeld door het sleutelgat naar zijn masturberende moeder, terwijl hij in zijn opwinding de hagedis die hij in zijn hand heeft méér dan fijnknijpt en de kop afbijt.
Surrealistisch zijn echter de kleuren en vertragingen en versnellingen van de vele sprookjes- en spookachtige momenten.
Fando mengt werkelijkheid en verbeelding. Zo ziet hij bijvoorbeeld hoe de priester wapens uitdeelt aan de militairen en hoe het dorp hierop reageert met de castratie van de priester en de testikels in zijn mond duwt. De priester roept uit: 'mis huevos! mijn ballen! wat smaken ze heerlijk, ik dank de heer voor deze verrukkelijke maaltijd.' Dit soort politiek-erotisch geladen beelden bepalen de film, en de verbeelding van Fando vertolkt ze in extreme kleuren. Zijn vader tot aan z'n nek begraven in het zand, ruiters – het lijken fascistische Moren met zijn moeder voorop – snellen op hem toe en vernietigen zijn gezicht; zijn moeder die poept op zijn vader terwijl deze in een kooi zit opgesloten; zijn moeder die de kop van een koe afsnijdt en zich van top tot teen besmeurt met het bloed.
Al deze gruwelijke scènes gaan gepaard met muziek die tot een totale vervreemding voert: een liedje gezongen met een heldere jongensstem: een zich herhalende melodie, die het belangrijkste muzikale thema van de film vormt en steeds weer opduikt en je niet meer loslaat: timpetampetompetim, ook na de film niet. (John Lennon floot het liedje op een filmfestival in Cannes. Hierdoor ontmoette hij het derde Pánico-lid Alejandro Jodorowsky met wie hij vriendschap sloot die ze bestendigden met een gezamenlijk ontbijt in een hotelbed.)[22] Bij andere executiebeelden horen we processieliederen die bij de kruisgang van Jezus Christus passen, of hypnotiserende muziek die niet te duiden is. De film duurt anderhalf uur, heeft indrukwekkende beelden, poëtisch en afschrikwekkend.
De introductiebeelden van de film zetten deze toon meteen: de heldere jongensstem vergezelt de tekeningen van Roland Topor, potloodtekeningen, zacht aangezet, met de meest absurdistische, doodgewone en gruwelijke martelingen. Ook deze tekeningen komen terug in de film, samen met dat jongensstemmetje met zijn eindeloos herhalend refrein.
Evenals de vroegere films van Buñuel getuigt *Viva la Muerte* van duidelijk anticlericalisme – hoewel Arrabal dan nog gelovig is – en anti-Franco gezindheid. Op een krachtige manier wordt het militarisme met de worgpaal, ophangingen en fusillades zowel op de hak genomen als serieus vormgegeven. Een lach en een traan. In een scène zien we hoe militairen een groep revolutionairen doodschieten; één van hen is Federico García Lorca en Fando ziet hoe zijn moeder spuugt op de lijken. Een scène waarin een non in een zwijn verandert in het geteisterde brein van Fando laat zien hoe achterlijk, fanatiek en hypocriet de rooms-katholieke kerk is.
Hoe doorwrocht de film ook lijkt, Arrabal zelf bleef ontkennen dat hij over de film heeft nagedacht: 'Ik ben noch revolutionair, noch intellectueel en ik weet niets van geschiedenis.' Arrabal zal er later in een interview aan toe voegen: 'Alleen een Spaanse communist is meer *gilipollas*, een grotere stommeling, dan een Spaanse fascist.'

GUERNICA

De antioorlogsfilm *El arbol de Guernica, L'arbre de Guernica (1975)*[23] is minder persoonlijk, maar eveneens autobiografisch, in zoverre dat de film een stuk van Arrabals Spaanse geschiedenis vertegenwoordigt. De Spaanse Oorlog, met de twee strijdende kampen van democraten tegen fascisten, met de Hitlersteun aan Franco. Arrabal heeft veel te verwerken en zijn oorlogsverleden is bepaald traumatisch te noemen. Ook in deze film vormen de obsceniteiten en gewelddadigheid metaforen voor tederheid. En zo weet ook deze film diep te raken.
Hij speelt zich af in het denkbeeldig dorp Villa Romero in de droge woestenij van het Spaanse Extremadura (extrema dura, extreem hard), ergens in een buitengebied van het dorre, achtergebleven niets. De grootgrondbezitter, graaf Cerralbo zwaaide er zijn scepter en is

felle tegenstander van de democratische Republiek die hem van zijn macht beroofde. Samen met drie van zijn zoons vormt hij, nog steeds, de schrik van het dorp.
Zijn vierde zoon, Goya, is een surrealistische artiest die de ideeën van zijn vader en broers en het hele politieke circus aan zijn laars wil lappen. Toch zal hij moeten kiezen. Antiklerikaal en antiautoritair is hij van meet af aan. Hij verstoort een eerste communie door de kinderen te vertellen dat de miswijn vergiftigd is, maakt obscene beelden met crucifixen en overhandigt zijn vader tijdens een fikse uitbrander een wijnglas met een kwak van zijn masturbatieresultaat.
Goya wordt de belangrijkste tegen-(mede-)speler van de mooie, maar mysterieuze en heksachtige kluizenaarster Vandale, die net buiten het dorp woont. Zij staat, aanvankelijk nog niet duidelijk zichtbaar, voor de republikeinse zaak. Wél duidelijk wordt direct, dat ze haar mannetje/vrouwtje staat wanneer zij in haar huisje belaagd wordt door de drie rechtse broers. Een nest met slangen wordt hen als verweer in de schoot geworpen. De toon van de film is gezet.
Prachtig is het beginshot van haar, hoe ze schrijlings op haar ezeltje onder haar parasol in de bloedhitte een uitgestorven dorp binnen 'klepklapt'. Het dorp viert carnaval op het dorpsplein, vertellen de drie oude vrouwen die haar met verbaasde blikken volgen. Wat doet ze hier op deze dag?
De nationalisten komen in opstand, ook in Villa Romero, maar zij verliezen het van de dorpsbewoners en moeten het veld ruimen. In dit geval: de Cerralbo's en de clerus moeten het door hun bewoonde kasteel verlaten. Gehate machtssymbolen van kerk en rechtse rijkaard worden vernietigd. De grote Cerralbo vraagt bescherming aan de Gandhi-pacifistische schoolmeester, in ruil voor goud en juwelen.
Onderduiken mag hij, echter niet door omkoping, maar wel na een preek van de meester over zijn jarenlange mensonterende uitbuiting. De drie zoons zoeken hulp van buitenaf, die niet lang op zich zal laten wachten. Duitsers en Italianen zijn onderweg. We volgen deze ontwikkelingen op de landkaart van Spanje en met archiefbeelden van Franco en de zijnen met het – netniet – Spaanse volkslied, van Hitler en Mussolini, met bijpassende – netniet – Duitse 'Freudenlieder', marsmuziek. Lachspieren trekken soms naar bijnagrijns.
Prachtig is de grote rol van vrijheidlievende, anarchistische, dwergen. Zij zijn anders, maar horen er bij. Bij de verovering van het kasteel roept één van hen: 'Nu zijn we net als iedereen!' Zij zijn de 'onzen' voor de revolutionaire – zoals zij zich ontpoppen – dorpelingen, maar zij zijn ook anders in de gelijkheid. Behalve medestanders tegen de nationalisten, geven ze de strijd – met overwinning en nederlaag – een extra dimensie in mythische en mystieke scènes, die verwijzen naar de verbondenheid van kerk en fascisme, in alle gruwelijkheden. Zo beelden zij de haat uit tegen de kerk in een copulerende scène met de houten maagd, wier mond met sperma wordt besmeurd. Niets is heilig in deze oorlog, maar ontheiliging van beelden staat in geen verhouding tot ontmenselijking, letterlijk, van een samenleving, zoals de nationalisten en fascisten doen.
Dat maakt Vandale aan den lijve mee. Schrijlings op haar ezeltje, mét parasol, doet zij republikeins gebleven Guernica aan op haar tocht naar Frankrijk, in de veronderstelling dat haar dorp in goede handen is. Er is feest rondom de beroemde Baskische eik, het symbool en de ziel van de democratie en rechtspraak in Euskadi (Baskenland). Ook Goya is op weg naar het noorden en komt op zijn motorfiets diezelfde dag aan in Guernica. Vanaf het centrale eikplein ziet hij hoe Vandale de trap afdaalt, hun blikken kruisen elkaar en er is liefde op het eerste gezicht. Ze dansen in de carnavaleske massa, gaan op in elkaar en vergeten de omgeving. Hoe heet je? Hoe heet jíj? Hun antwoord krijgt geen kans door de Duitse bommen die het dorp platgooien; de boom blijft gespaard.
Vandale en Goya zijn uit elkaar gedreven en gaan naar elkaar op zoek tussen smeulende en rokende resten, met lijken bezaaid. Vergeefs. Vandale keert op haar ezeltje terug naar het veilige republikeinse Villa Ramiro, nu met een gevonden weesjongen en met een missie. Goya keert op zijn motorfiets om zich op eigen wijze te gaan verzetten tegen de buitenlandse troepen die zijn dorp proberen te veroveren.
Dorpelingen staan op de barricades en Vandale spreekt en zingt – in slecht Spaans – de massa vurig toe, over de boom van Guernica als symbool van vrijheid. Optochten van revolutionaire liederen zingende mannen en vrouwen met rode en roodzwarte vlaggen van UGT en CNT en leuzen voor vrouwenrechten, vullen de beelden tot de vijand nadert. Hevige gevechten vanachter de barricades die met de dramatische dood van een dwerg beslecht worden in het voordeel van Italianen en Duitsers, en van de broers Ceralbo. Dorpelingen worden vermoord en opgesloten en gemarteld. Zo ook Goya, die er slecht aan toe is met zijn hoofdwond; zo ook Vandale, die echter nog weerbaar is en weet te ontsnappen. Ze bevrijdt haar vriend, weet hem een heuvel op te slepen en met een ondergaande zon als decor, fluisteren ze hun namen in innige omhelzing. – Bombastische hoop blijft gloren, blijkbaar, volgens Arrabal, die zijn geboorteland ontweek.
Arrabal zelf bleef het autobiografische element in de film ontkennen. Absurdist zijn is immers buiten de werkelijkheid staan. Creëert Arrabal hiermee zijn eigen mythe?[24]
Niet alleen in dit vroege werk, maar ook later in zijn toneelstukken, boeken en artikelen zijn bij Arrabal kunst en politiek onafscheidelijk verbonden, waarbij hij laat hij zien dat intolerantie geen fysieke grenzen kent. Arrabal voelt zich overal thuis, heeft geen wortels en zijn werk speelt zich grotendeels af in een mythische werkelijkheid. Maar vooral in deze vroege films kijkt hij ook naar een verloren vaderland. Verloren in handen van de fascisten en de dictator Franco. Verloren is ook zijn onbezorgde jeugd, verloren ook zijn vader. Naar hem en naar zijn vaderland blijft hij op zoek. Zoals zoveel Spaanse republikeinen in ballingschap haatte hij het Spanje van Franco, maar lijkt hij te verlangen naar dat verloren -welhaast mythische-paradijs dat Spanje voor hem ooit vertegenwoordigde.
Hoop doet gloren, laat Arrabal in *¡Viva la muerte!* zien. Hij had een vooruitziende blik, en zijn wachten lijkt ten dele beloond, nu in Spanje vermoorde slachtoffers van de dictatuur worden opgegraven en er eindelijk erkenning lijkt te komen voor de republikeinse voorouders, socialisten en anarchisten, onder wie misschien ook zijn vader. Zijn verloren vaderland zal hij in Spanje nooit meer vinden.

NOTEN, LITERATUUR, WEBSITES, MUZIEK

(1) Emilio C. García Fernanández (1985), *Historia ilustrada del cine español*; Ed. Planeta, Madrid, 246-247; Augosto M. Torres (red.) (1989), *Cine español 1896-1988*; Min. de Cultura, Madrid. Francisco Aranda (1969), *Luis Buñuel. Een kritische biografie*; Meulenhof, Amsterdam. Richard Porton (1999) *Film and the anarchist imagination*; Verso,Londen en New York. – (2) Antonio Ramos Gascón (red.) (1991), *España hoy II, Cultura*; Cátedra S.A., Madrid, pp. 241-279: Cap. VIII, 'Cine español': 1939-1990. Nederlandse samenvatting bij te verkrijgen bij de auteurs van dit artikel. – (3) Youtube.nl Libertarias. – (4) Maarten Steenmeijer (2007), *Een continent in het klein. Cultuurwijzer voor het moderne Spanje*; Bert Bakker, Amsterdam, pp.170-178. – (5) Van de besproken films is alleen *Viva la muerte* ooit in Nederland uitgebracht maar (waarschijnlijk) niet meer in roulatie. *Viva la muerte*, *El arbol de Guernica* en *¡Buen viaje excellencia!* zijn op dvd verkrijgbaar (onder meer bij de Cult videotheek in Amsterdam). Geen van deze dvd's is Nederlands ondertiteld. De films van Arrabal zijn Spaanstalig of Frans en Engels ondertiteld. *¡Buen viaje excellencia!* is Spaanstalig en niet ondertiteld. De film *Vida y muertes de Buenaventura Durruti, Anarquista* is te vinden op: http://www.brightcove.tv/title.jsp?title=285856723&channel=219646953&lineup=-1. In deze film wordt afwisselend Spaans en Catalaans (en een enkele keer Frans) gesproken en is niet ondertiteld. – (6) Josep Pla i Casadevall (Palafrugell, 8 maart 1897 – Llofriu, 23 april 1981). Spaans schrijver en journalist die (vooral) in het Catalaans schreef. – (7) Over Puich Antich maakte Manuel Herga de speelfilm *Salvador* met Daniël Brühl in de hoofdrol. De film was onder meer op het filmfestival van Amnesty International in maart 2007 in Amsterdam en Den Haag te zien. Bij de voorstellingen waren de twee zusters van Salvador die nog steeds voor eerherstel strijden aanwezig (zie ook *De AS* 157, pp. 40-42). – (8) *El silencio de Georg. La Verdadera historia sobre la ejecución de Heinz Chez, la torna de Puig Antich*, Spaanse versie uitgeverij SBA en Catalaanse versie uitgeverij La Magrana, 2005. – (9) Bij een van deze voorbereidingen op een scène kijken de spelers naar een video van Abel Paz waarin hij – stevig rokend – de verschillen tussen de karakters van García Oliver, Ascaso en Durruti uitlegt. Hij eindigt met de uitspraak dat de acteur die Durruti moet spelen 'jodido' (verneukt, in dit geval: verloren) is omdat hij ten eerste: eerder geen belangrijke rollen mag hebben gespeeld, omdat de kijker dan die andere rol zou zien en niet Durruti en ten tweede: dat hij na de rol van Durruti geen enkele andere rol meer zou kunnen spelen, omdat de kijker dan Durruti daarachter zou zien. – (10) Op 19 november 1936 besloot Durruti, nadat hij gehoord had dat de situatie aan het front (bij het Hospital Clínico op het terrein van de universiteit) verslechterde, niet naar een vergadering van het Comité de Defensa van de CNT te gaan, maar naar het front. In de buurt van het Hospital, maar buiten schootsafstand stapt Durruti uit de auto en wordt getroffen door een kogel. Abel Paz, die in zijn biografie *Durruti en la revolución española* veertig bladzijden wijdt aan het mysterie rond zijn dood, geeft drie hoofdgroepen aan voor de verschillende versies hierover: (a) Durruti stierf als een van de vele strijders tegen het fascisme. (b) Durruti werd het slachtoffer van een van zijn kameraden…, omdat hij in de richting van het communisme ging. (c) Durruti was slachtoffer van de GPOe. Aan deze drie voegt hij nog een vierde toe: die van de 'vox populi'. Die houdt in dat Durruti vermoord zou zijn door de contrarevolutie, namelijk het geheel van politieke krachten dat er voor streed Spanje terug te brengen naar het vertrekpunt van 18 juli 1936. Abel Paz laat zich er niet uit over welke versie hij het meest waarschijnlijk acht. (Ook niet in persoonlijke gesprekken.) Zie ook *De AS* 140, pp. 21-27, 34 – (11) Jacinto Antón in *El Pais,* 21 januari 2000. – (12) Het gerucht gaat dat Franco ook in werkelijkheid tot 20 november 1975 in leven is gehouden, om zo dezelfde sterfdag van Primo de Rivera en Durruti in herdenkingen te kunnen overschaduwen. – (13) *La Vanguardia*, 4 oktober 2003. – (14).Viveca Tallgren: *Arrabal un eterno rebelde*. (website). – (15) Waaronder Premio Espasa Ensayo (1994) voor zijn dagboek van het jaar 1992, getiteld *Het twijfelachtige licht van de dag, daglicht?*, de Gran Premio de la Academia francesa, El premio de novela Nabokov, El Gran Premio de la Societé des Gens de Lettres, the World's Theater, de Gran Premio de Humor Negro, de gouden medaille van de Belles Artes en in 1987 en in 2005 die van het Légion d'Honneur. Francisco Arias Solis, http://www.arrakis.es/~aarias) – (16) D. Miguel Pérez Rosado en commentaar van Mark R. Hassan. 2006.) website. – (17) *Roland Topor. Romans, verhalen, tekeningen en foto's*; gekozen en met voorwoord van Arnon Grunberg. Van Nijgh & Van Ditmar, Amsterdam. – (18) www. iveldie. nl, Viva la Muerte Ficha técnica. – (19) Hij maakte in totaal zeven films, waarvan de eerste drie een 'Spaans' thema hebben en de laatste meer internationaal georiënteerd zijn. *Viva la muerte* is de eerste, gevolgd door *Iré comme un cheval fou* (1973) en *El Arbol de Guernica* (1975). Deze laatste is zijn meest polemische film en werd gedurende lange tijd verboden. Deze drie 'Spaanse' films zijn samen op een Franse dvd te verkrijgen. De Franse gesproken versie is hierop gewijzigd. De scherpe kantjes zijn er van af gehaald. We hebben deze niet gezien. – (20) De titel van de film is afgeleid van de leuze van de troepen van Franco: 'Viva la muerte, abajo la inteligencia'. – (21) Het etiket 'surrealisme' kan gemakkelijk dienen – en werd in zijn geval ook vaak met die reden opgeplakt – om de politieke lading te bedekken of te ontkennen. – (22) Youtube en Iveldie.nl viva la muerte hebben de melodie met de tekeningen op hun site staan. Wie weet welke verbroederingen/verzusteringen hieruit nog kunnen ontstaan. – (23) Iveldie.nl. Van *Guernica* zijn ook toneeluitvoeringen gemaakt en manuscripten uitgegeven. Een Nederlandse vertaling werd in 1979 uitgegeven door de libertaire uitgeverij Spreeuw (vertaling en bewerking van Dick Gevers): *Picknic op het slagveld en Guernica*. Deze uitgave is nog verkrijgbaar bij de Kelderuitgeverij, Utrecht. – (24) D. Miguel Pérez Rosado, ´Mitos españoles en el teatro francés de vanguardia: Fernando Arrabal o la poética del exilio´. Universitat de Barcelona (website).

BRONNEN

Abel Paz (2004), *Durruti en la Revolución española*; Madrid. – Ferrán Bono, 'El silencio roto del falso polaco. El periodista valenciano Raúl Riebenbauer relata en un libro la investigación que le llevó a la verdadera identidad de Heinz Chez', in: *El País* 05-03-2005. – 'Els Joglars lleva al cine los dos últimos años de vida de Franco' en '¡Buen viaje, excelencia!', in: *El Mundo*, Viernes, 15 de noviembre de 2002. – Jacinto Antón, 'Els Joglars se alistan en la Columna Durruti', in: *El País*, Barcelona 21-01-2000. – Anna Murillo, 'Els Joglars se pasa a la TV. La compañía teatral rodará un documental sobre Durruti', *El Mundo*, 21 febrero de 1999. – Words Tom Shields, 'Franco goes to Hollywood?; Take a controversial theatre group, Els Joglars', in: *Sunday Herald*, Oct. 12, 2003. – Angel Fernandez, 'Ní Dios, ní patria, ní ley', *El Mundo*, 14 de abril de 2000. – M. Eugenia Ibáñez, 'Raúl M. Riebenbauer recupera la historia de Heinz Chez. 'El silencio de Georg' descubre la identidad del reo ajusticiado el mismo día que Puig Antich' in: *El Periódico de Catalunya*, 03-03-2005. – www.cervantesvirtual.com/bib_autor/ElsJoglars/compania.shtml – www.elsjoglars.com – www.evene.fr-celebr/biographie-fernando-arrabal.4247.php – http//:iveldie.blogspot.com/2007/05/viva-la-muerte/fernando-arrabal.htm/ – http//:wikipedia.org/wiki/fernando_arrabal – Interview Arrabal, *Le Journal Le Mague Agite l´E/monde*, http//:lemague.net/dyn/slip.php?

NOGMAALS CINEMA ANARCHISTICA

In het artikel van André Bons (*De AS* 159/160, blz 8 e.v.) wordt de documentaire 'Een Vondelbrug te ver' ten onrechte toegeschreven aan Hanneke Willemse en Jan Groen. Dit wordt deels veroorzaakt door onjuistheden in het besproken boek *Film and the Anarchist Imagination* van Richard Porton. Op bladzij 221 zegt deze dat Willemse en Groen, als leden van het kollektief Kontrastfilm een aantal videotapes over de kraakbeweging gemaakt hebben. Porton noemt daarbij twee titels: 'Twee jaar verzet' en 'In een tank kun je niet wonen'. Op dezelfde bladzijde bespreekt hij de film 'Een Vondelbrug te ver' zonder de maker(s) te noemen.

De film 'In een tank kun je niet wonen' (met als ondertitel 'Twee jaar krakersverzet' is gemaakt door het kollektief Dwarsfilm bestaande uit Fike van der Burght, Erik Willems en Jan Groen en werd gefilmd op Super-8.

Kontrastfilm (Hanneke Willemse, Leen van den Berg en Jan Groen) maakte ondermeer de documentaire '¡Ni peones, ni patrones!' over de sociale revolutie tijdens de Burgeroorlog in een Spaans dorp. De film 'Een Vondelbrug te ver' is geproduceerd door de gezamenlijke Amsterdamse Kraakgroepen met behulp van filmmateriaal uit diverse bronnen (waaronder Dwarsfilm).

LIBERTAIR-SOCIALISTISCHE PARTIJVORMING*

Harm Kolthek en de Socialistische Partij

Dick de Winter

Even een vraag: aan welke partij denk je bij: 'Jan Marijnissen'? … Juist! Aan de SP, de Socialistische Partij van nu. Maar wie weet ook dat er al veel eerder een Socialistische Partij is geweest? Het was de partij van Harm Kolthek, opgericht in 1918, met zetels in gemeenteraden en een Tweede Kamerzetel. De partij zette zich af tegen het stembussocialisme van de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (SDAP) en het 'rode militarisme' van de Sociaal-Democratische Partij (SDP) die later Communistiche Partij ging heten. In 1925 verdween deze SP weer. Waarom? Ron Blom die zich al eerder met de SP en Kolthek heeft bezig gehouden[1], ging op zoek naar opkomst, groei en neergang van dit typische product van de vroege arbeidersbeweging met libertaire wortels. Ook naar wat er nog van overbleef, want levensvatbare kernen van de SP gingen vier jaar later, in 1929, op in de toen gevormde antistalinistische Revolutionair Socialistische Partij (RSP) van Henk Sneevliet.
Hij reconstrueert radicale arbeidersmilieus van het Nationaal Arbeids-Secretariaat (NAS) en andere libertaire stromingen in het interbellum en neemt ons mee bij een rondgang door de wereld van esperantisten, vrijdenkers van De Dageraad en aanhangers van het gebroken geweertje van de Internationale Anti-Militaristische Vereniging (IAMV). Ook diverse amateur toneelgezelschappen en koren, seksuele hervormers van de Nieuw-Malthusiaanse Bond (later de NVSH/Rutgersstichting) en kleurrijke propagandisten van de coöperatiegedachte passeren de revue. Hij komt ze allemaal tegen bij zijn speurtocht naar SP-afdelingen in Nederland.

Wie was Harm Kolthek? Toen hij in 1946 stierf was hij nagenoeg vergeten. Maar in de socialistische arbeidersbeweging van het eind van de negentiende eeuw en begin twintigste eeuw had Kolthek een belangrijke rol gespeeld. Kolthek was een sterke persoonlijkheid, kon goed spreken en schrijven. Hij was een handige debater. Kolthek had charisma. Sociaal-democratische leiders, als Vliegen, werden op openbare vergaderingen door hem achtervolgd om te trachten ze daar verbaal beentje te lichten.

Kolthek was ook de man die als secretaris de eerste socialistische vakcentrale in Nederland, het NAS, redde. Het NAS was financieel en ideologisch in zwaar weer terecht gekomen. Hij voerde reorganisaties door en met de zogenaamde 'ongeacht clausule' hielp hij de organisatie er ideologisch weer bovenop[2]. Kolthek formuleerde het als volgt: op economisch terrein moest de klassenstrijd gevoerd worden als een strijd van de arbeiders in het productieproces 'ongeacht hun godsdienstige en partijpolitieke geschillen'. Op basis van de ongeacht-clausule moesten ook gelovige arbeiders in het NAS een plaats kunnen krijgen.
Bovendien had het NAS zich nooit opgesteld als de enige organisatie die de antikapitalistische politieke en economische strijd wilde voeren. Kolthek meende dat er veel meer moest gebeuren dan de vakbeweging kon doen. 'En dat meerdere moet gebeuren door een politieke partij. Daarom voert de revolutionaire vakbeweging niet *'de'* politieke actie maar *'haar'* politieke acties. En die voert ze zelfstandig'. Zonder aan parlementarisme te gaan doen. Daarmee kwam hij in conflict met die anarchisten in het NAS die in ieder geval niks van politiek wilden weten. Bovendien botste hij op anarchisten die hun beginselen, 'hun wijsgerige levens- en wereldbeschouwing, aan de vakbeweging willen opdringen'. Daarmee werden ze voor het NAS een gevaar, 'evengoed als de sociaaldemocraten, die haar de partijpolitiek willen op dringen'.

Het NAS moest, daar was Kolthek van overtuigd, geen louter anarchistische vakcentrale zijn. De hard werkende Kolthek zorgde ervoor dat het NAS weer met beide benen in de maatschappelijke werkelijkheid kwam te staan.[3]
Als anarchist maakte Kolthek in die tijd een duidelijke ontwikkeling door. In 1905 had hij zijn individueel-anarchisme vaarwel gezegd. Hij zag dat het NAS als het met zijn tijd mee wilde gaan grootschaliger, strategischer en organisatorisch, kortom: professioneler gefundeerd moest worden. Tevens moest op parlementair terrein de strijd tegen het kapitalisme gevoerd worden. Ook merkte hij dat steeds meer NAS-leden aan verkiezingen gingen deelnemen. In 1913 verliet hij het NAS en werd – zijn puntige, goed geformuleerde stukjes in het Nasblad *De Arbeid* waren opgevallen – journalist bij *De Telegraaf*.[4]

ECONOMISCHE EN POLITIEKE ACTIE

Opkomst, succes en neergang van de SP zijn, net als de hier beschreven ontwikkeling die Kolthek doormaakte, onlosmakelijk verbonden met structurele ontwikkelingen aan het eind van de negentiende eeuw en de eerste twee decennia van de twintigste eeuw op het gebied van economie, politiek en maatschappij.
De laat en traag ingezette economische ontwikkeling en modernisering van Nederland kwam aan het eind van de negentiende eeuw in een versnelling terecht. Niet alleen in ons land was sprake van een globaliserende markt. Naast het klein bedrijf ontwikkelde zich het grootbedrijf. Nieuwe technologieën, bijvoorbeeld verder doorgevoerde elektrificatie, en rationalisatie en mechanisatie van de productie, werden door de werkgevers geïntroduceerd. Een periode vol veranderingen die hun effect op de arbeiders in het productieproces en op de vakbeweging als de verdediger van haar belangen niet zouden missen.
De invloed van de burgerlijke kapitalistische staat nam steeds meer toe. Ook op politiek gebied stonden de ontwikkelingen niet stil. Niet alleen groeide de rol van de overheid in het economisch leven, er ontstond ook een hechtere vervlechting met 'de politiek'. Bij vroegere stakingen kon nog duidelijk sprake zijn van 'zuivere loonconflicten'. Nu werd het steeds moeilijker een duidelijke grens tussen economische en politieke actie te trekken. Grote economische conflicten, zoals de grote havenstaking van 1920, namen dikwijls een overwegend

*Bespreking van Ron Blom, *De oude Socialistische Partij van Harm Kolthek. Ontstaan, opkomst en ondergang van een 'libertair-socialistische' partij (1918-1928)*; Eburon, Delft 2007, 308 pag., 27,50 euro. Ook te bestellen via de auteur: ronblom@tomaatnet.nl of 020-2511742 (werk) of door overmaking van 27,50 euro (dat is *inclusief* verzendkosten) op postbanknummer 5961642 (R.L. Blom te Amsterdam) met de juiste adresvermelding.

politiek karakter aan. Ook daar moest rekening mee gehouden worden, zowel strategisch als tactisch.
Veranderingen in het kiesstelsel in 1917, invoering van de evenredige vertegenwoordiging en het algemeen kiesrecht hadden tot gevolg gehad dat de Kamerleden die eerst zonder al te veel binding met kiesvereniging of partij hun gang konden gaan, nu wel rekening met de kiezers moesten houden. Dit alles had weer grote invloed op de inhoud en opzet van verkiezingscampagnes.
Belangrijk gevolg van dit alles: de kiezer kon niet meer genegeerd worden, 'de politiek' was dichter bij de massa komen te staan. Voor groepen die zich links van de SDAP opstelden en zich door die partij niet vertegenwoordigd voelden, bood het kiesrecht kansen. En die wilde een deel van de anarchisten, en vooral sociaalanarchisten als Kolthek, grijpen.

De Eerste Wereldoorlog heeft een belangrijke stoot gegeven aan de groei van dit politieke rijpingsproces. De SP zou voortkomen uit de sociaalanarchistische stroming die zich groepeerde in de Landelijke Federatie van Revolutionair-Socialisten in Nederland (FRS). In de federatie bevonden zich vooral voorstanders van het politiek 'onafhankelijke' NAS dat als revolutionaire vakbeweging niet aan een bepaalde politieke partij gebonden wilde zijn. Ze wilde de onverbiddelijke strijd tegen het militarisme 'in àl zijn vormen'. De FRS was in 1915 opgericht om een tegenwicht te vormen voor de SDP, de kleine marxistische formatie die in 1909 van de SDAP was afgesplitst.
Een vooraanstaand FRS-lid en NAS-man als Bertus Bouwman beklemtoonde dat de arbeiders wel gedwongen worden zich met de overheidsbemoeiingen bezig te houden omdat 'die hun dagelijkse leven en werken steeds meer gingen raken'. 'Door al deze overheidsbemoeiingen van rijk en gemeente kon zelfs de meest verstokte anarchist', aldus Bouwman, 'het zich niet langer veroorloven om te zeggen: ik wil met de Staat en de Gemeente, kortom met de overheidsorganen, niets te maken hebben'.
De 'wettenrommel', schreef Kolthek, komt de arbeiders met een 'besliste onafwendbaarheid' op het lijf vallen. Daarom kon het NAS dat niet langer negeren. In de loop van de oorlogsjaren zien we dan ook NAS-organisaties deelnemen aan tal van commissies die als gevolg van door de overheid uitgevaardigde sociale maatregelen en wetten waren ingesteld.[5] Het illustreert het denken in het NAS en de FRS. Zonder het NAS zou er nooit een SP zijn geweest.
Al in 1912 had het NAS onder Kolthek vruchtbaar samengewerkt met de SDP in het Comité tegen de Duurte. Onmiddellijk na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog richtte het NAS samen met de FRS, de SDP en de IAMV de Samenwerkende Arbeiders Vereenigingen (SAV) op die met hun agitatie resultaat wisten te boeken. De SDAP en het NVV lieten het in de oorlogsjaren afweten. Zij lieten zich steeds meer inkapselen binnen de kapitalistische orde. Ze sloten zogezegd 'godsvrede' met de regering, dat wil zeggen dat ze voor de duur van de oorlogsjaren de klassenstrijd in de koelkast zetten. De ontevredenheid onder de bevolking nam echter toe. Het NAS groeide zelfs relatief harder dan het sociaaldemocratische Nederlandsch Verbond van Vakvereenigingen (NVV).
In het tweede deel van de oorlogsjaren

werkten de bovengenoemde organisaties samen in het Landelijk Revolutionair-Socialistisch Comité (LRSC). Kolthek was er voorzitter van.[6] Zo kon de politieke tendens zich in het NAS voortzetten. Met de individueel-anarchisten kwam het tot een definitieve breuk. De samenwerking met de SDP bleef gehandhaafd, ook na de oorlog (tot 1922) toen de SDP als onbetrouwbare bondgenoot en onder druk van de bolsjewieken in Moskou voor het NVV koos.
Toen de SDP in 1917 aan de verkiezingen deelnam bleek dat ze zeven keer zoveel stemmen hadden behaald dan in 1913. Dat ontging de 'politieke' krachten in FRS en NAS niet. Hoewel ze wel met de SDP wilden samenwerken bestond er bij de meesten nog steeds koudwatervrees om zich bij die partij aan te sluiten.

BEWEGINGENPARTIJ

Op 10 februari 1918 kwamen de 'politieke' krachten in de vrijsocialistische beweging in Amsterdam bijeen om de SP op te richten. Na de succesvol verlopen verkiezingen waarbij medeoprichter Kolthek in de Tweede Kamer was gekozen, volgde op 1 september 1918 het officiële oprichtingscongres. Kolthek werd voorzitter, nadat hij nog tevergeefs had geprobeerd de anarchist en oprichter van het IAMV Nico Schermerhorn voor die functie te interesseren. De SP positioneerde zich in het politieke spectrum tussen SDAP en SDP/CP.
De SP was nodig, verklaarde Kolthek, om de socialistische beweging uit het slop te halen waar ze door het opportunisme van de SDAP en de harde onverzoenlijk houding van de revolutionairen (hiermee zal wel SDP/CP zijn bedoeld/ddew) in terecht gekomen was. Geen van de stromingen gebruikte het parlement op de juiste wijze, vond hij. De strijd was in de eerste plaats een economische. De strijd om politieke rechten was daaraan ondergeschikt. Met deze opvattingen kwam de SP dicht in de buurt van de opvattingen van de oude Sociaal-Democratische Bond en van de Socialistenbond. Die laatste formatie was later uiteengevallen, mede omdat Ferdinand Domela Nieuwenhuis zich tegen elke organisatie keerde. Resten ervan waren later opgelost in de SDAP.
De SP kwam op voor de belangen van arbeiders en kleine middenstanders. Harm Kolthek beschouwde zijn zetel in het parlement als een middel om stem te geven aan de sociaal-economische strijd die vooral onder leiding van het NAS werd gevoerd.
Hij maakte in 1918 deel uit van de zo geheten 'Revolutionaire Kamerfractie'. Want ook John William Kruyt van de Bond van Christen-Socialisten (BvCS) en David Wijnkoop en Willem van Ravesteyn van de SDP/CP waren in de Kamer gekomen. De revolutie in Rusland, die in Duitsland en zelfs de 'operette'-revolutie van Troelstra hadden laten zien dat in het begin van de jaren twintig in Nederland hoop bestond op revolutionaire veranderingen.
Maar was er sprake van eenheid onder de partijen? Nee, ook al deed Kolthek nog zo zijn best een haast mythische eenheid te smeden. Samenwerking met de CP, zelfs fusiepogingen, waren gedoemd te mislukken. Er gaapte een diepe kloof. De verschillen lagen op het vlak van beoordeling van de verhouding tussen de politieke en economische strijd, de morele en opvoedende aspecten van de sociale strijd, antimilitarisme en politieke perspectieven.
Kolthek had zich in zijn *Telegraaf*-tijd

een voorstander van de Entente getoond en later aan het eind van de Eerste Wereldoorlog was hij ver gegaan in fusiebesprekingen met het reformistische NVV. Hij zou het later door onder andere Sneevliet met terugwerkende kracht op zijn boterham krijgen. De vrijsocialistische traditie van waaruit Kolthek dacht, stond niet alleen ver af van de reformistische sociaaldemocratische visie maar was ook ver verwijderd van de communistische variant. Kolthek zag daar in essentie ook geen verschil tussen.
De SP was in denken en doen meer gebaseerd op de vroegsocialistische Nederlandse vakbeweging en wilde zeker geen 'voorhoedepartij' zijn zoals het oude sociaaldemocratische en communistische uitgangspunt was. Voor de SP ging het veel meer om het 'hier en nu'. Ze wilde een 'tegenpartij' zijn waarbinnen geëxperimenteerd kon worden om de stormloop voor te bereiden voor de omverwerping van het kapitalisme, zoals in coöperaties en productieve associaties.

In deze 'bewegingenpartij', zoals Ron Blom de SP terecht karakteriseert, kwamen verschillende tradities, werkgebieden en interesses samen. Met welke middelen de val van het kapitalisme gerealiseerd moest worden was voor de partij geen acute zaak.
Aansluiting bij de Comintern van Moskou wilde Kolthek niet. Hij had meer aandacht voor samenwerking met het libertaire Internationaal Anti-Militaristisch Bureau tegen oorlog en reactie (IAMB). Het onderlinge vertrouwen in de revolutionaire Kamerclub kreeg een knauw. Kolthek zou in toenemende mate zelfstandig zijn politieke houding in het parlement bepalen.
De verhouding met het NAS heeft zeer te lijden gehad van de activiteiten van de communisten. Hun prestige als gevolg van de Russische Revolutie was groot. De groeiende invloed van de CP veroorzaakte binnen de SP dat een deel van de sociaalanarchisten die ook in het NAS actief waren, de overstap naar de CP ging maken. Een ander deel zag het nog aan, maar zou volgen. Die zuigkracht van de CP kon Kolthek niet verkroppen. Hij had in zijn NAS-periode menig robbertje uitgevochten met de individueel-anarchisten en andere libertaire stromingen. De ontwikkeling die hij toen had doorgemaakt richting radicale sociaal-democratie, zelfs marxisme, was door het optreden van het Moskou napapegaaiende drietal partijleiders Wijnkoop, Van Ravesteyn en Ceton stil komen te staan.
Kolthek zou zich tot een felle anticommunist ontwikkelen. De antipathie ten aanzien van de CP en de Communistische internationale (Comintern) – Kolthek zou er nooit steun zoeken – was steeds groter geworden. De Russische Revolutie was voor hem 'Rode Terreur'. Verovering van de staatsmacht en volksverdediging waren taboe. Aansluiting van het NAS bij de Rode Vakverenigings Internationale (RVI) die door de Comintern gepropageerd werd, wees Kolthek gedecideerd af.

Toen het NAS zich, overigens met een nipte meerderheid, aansloot bij de RVI, scheidde het anarcho-syndicalistische NSV zich in 1923 van het NAS af.[7] De SP en haar leden gingen noodgedwongen mee met dit NSV, een organisatie die juist een actieve bestrijding van politieke partijen wilde! Kolthek zat nu met zijn SP opgesloten in een vakbondsmilieu waar het anarchisme dominant was. Een rampzalig scenario voor de SP. En voor hemzelf, want juist hij had zich altijd sterk gemaakt voor een niet exclusief anarchistische oriëntatie op de vakbeweging.
Het politieke speelveld was danig ingeperkt. Steeds meer NAS-leden maakten bovendien de oversteek naar de CP. Vooral toen de oppositionelen in de CP – de zogeheten NAS-communisten – waaronder NAS-voorzitter Henk Sneevliet en NAS-voorman Bertus Bouwman, het oude dictatoriale driemanschap in de CP wisten te verjagen.[8] Veel NSV-ers keerden terug naar het NAS dat zich ook uit de RVI had teruggetrokken. Het had zich op tijd fel tegen de bolsjewisering (=disciplinering) vanuit Moskou gekeerd. Ook nu koos Koltheks SP voor geen enkele oppositionele stroming binnen de CP.

NEERGANG

De paniek in het SP-kamp werd groter. Dat kwam ook door het verlies van Koltheks kamerzetel in 1922. Het zou tot het einde van de SP leiden. Dat was mede te wijten aan de concurrentie van andere anarchistische en libertaire lijsten die waren gevormd. Ook hier hadden eenheidspogingen van Kolthek, onder de noemer 'vrijsocialisme', gefaald.
Bovendien zag de partij een afnemende belangstelling om vergaderingen bij te wonen. Het was Kolthek die de partijlijn bepaalde. Het wegvallen van zijn Kamerzetel maakte niet alleen dat hij zijn nationale podium verloor maar ook zijn prestige kalfde af. Op de vele vergaderingen die hij op zijn tochten door Nederland als Kamerlid bijwoonde en waar hij sprak, kon hij gratis propaganda bedrijven. Hij had vrij reizen. Kolthek was het 'smeermiddel' tussen de afdelingen.
De fut ging er nu uit. Er waren ook financiële problemen. Een deel van het kiezerscorps, zelfs ook SP-kaderleden, koos voor de CP. Ron Bloms juiste conclusie: de partij werd geplet tussen het aambeeld van de vroegsocialistische beweging en de hamer van het communisme. De SP was ook meer een partij die door de leden opgevat werd als een kiesvereniging. Niet als een strijdvereniging. De landelijke organisatie was bovendien zwak. Een jeugdbeweging had ze niet. Demoralisatie in de gelederen was het gevolg.
De economie zat ook tegen. Waren in de eerste jaren na de Eerste Wereldoorlog nog concrete verbeteringen binnen gehaald op sociaaleconomisch vlak, na 1920 werden die verworvenheden teruggedraaid. Ledentallen van vakverenigingen liepen terug, er was massale werkloosheid en autoritaire fascistische tendensen kwamen op. De afdelingen van de SP erodeerden. Ook de Provinciale Statenverkiezingen van 1923 vielen tegen. De partij wist alleen nog goed te scoren in die plaatsen waar SP-activisten in de lokale gemeenschap vaste voet hadden weten verkrijgen, zoals in Deventer, Twente, Schiedam, 's-Hertogenbosch, de Zaanstreek en Noordwolde.
In 1925 verdween de SP van het politieke toneel. Een deel van de aanhang zocht toenadering tot de door Kolthek opgerichte grondpartij Recht en Vrijheid.[9] Het door hem omarmde georgisme waarmee hij vroeger in Deventer al bij de progressieve ondernemer Stoffel in contact was gekomen, betekende een stap terug in de richting van utopisch socialistische gedachten. Ook was hij inmiddels religieus geworden. Elke

houding van de oppositionele NAS-communisten in de CP om tot hergroepering in het Revolutionair Socialistisch Comité (RSC), landelijk gebundeld in het Revolutionair Socialistisch Verbond (RSV), te komen wees Kolthek faliekant van de hand. Van zijn band met de revolutionaire vakbeweging was niet veel meer over. De oppositionele antistalinistische communisten zouden in 1929, samen met de overgebleven sterk in plaats of regio gewortelde SP-kernen met hun netwerk, via het NAS, komen tot de oprichting van de Revolutionair Socialistische Partij (RSP). Sneevliet wist voor die partij in 1933 in de Tweede Kamer te komen.

Ron Blom heeft een fraaie studie geschreven. Het boek voorziet in een leemte. Nooit eerder is deze periode van op- en neergang van de SP, die uitmondt in de geboorte van de RSP, zo uitputtend en grondig aangepakt. Zijn naspeuringen leveren een overvloed aan kleurrijke gegevens op die na elk hoofdstuk op een heldere manier worden samengevat. Alle conclusies worden in een afsluitend hoofdstuk van het boek nog eens overzichtelijk gerangschikt en soms nog nader geanalyseerd. Er staan vele foto's in het boek. Dat er veel afkortingen in staan van organisaties is wel haast onvermijdelijk. Maar de afkortingenlijst heft dat probleem voor de lezer op. Een schema van de socialistische partijorganisaties in Nederland is eveneens een nuttige toevoeging. Dit boek is een aanrader.

NOTEN

(1) Ron Blom, De Socialistische Partij. 'Libertair-socialistische' partijvorming tijdens de Eerste Wereldoorlog, in: *Wankel evenwicht. Neutraal Nederland en de Eerste Wereldoorlog*; Aspect, Soesterberg 2007; p. 310-344 – (2) H. Kolthek, *Van eenheid en Strijd. Populaire beschouwingen over klassenstrijd en kapitalisme*; NAS, Amsterdam 1910 – (3) H. Kolthek, Over ons congres; in: *De Arbeid*, 12 november 1910; H. Kolthek, De meeting te Arnhem; in: *De Arbeid*, 24 juni 1911 – (4) Marten Buschman, *Tussen revolutie en modernisme. Geschiedenis van het Nationaal Arbeids-Secretariaat in Nederland 1893-1907*; Amrit, Den Haag 1993; Dick de Winter, Tussen ideaal en praktijk. Harm Kolthek en het Nationaal Arbeids-Secretariaat (NAS), in: Hans Ramaer en Wim de Lobel (red.), *Eerste jaarboek Anarchisme*; De AS, Moerkapelle 1994, p. 107-135 – (5) E. Bouwman, Economische en politieke actie; in: *De Nieuwe Weg*, jrg. 4, 1929; H. Kolthek, Teekenen de tijds, II en III; in: *De Arbeid*, 24 mei en 31 mei 1913 – (6) E. Burger, *Linkse Frontvorming. Samenwerking van revolutionaire socialisten 1914-1918*; Van Gennep, Amsterdam 1983 – (7) V. Bultsma en E. van der Tuin, *Het Nederlandsch Syndicalistisch Vakverbond 1923-1940*; Anarchistiese Uitgaven, Amsterdam 1980 (8) G. Voerman, *De meridiaan van Moskou. De CPN en de Communistische Internationale (1919-1930)*; L.J. Veen, Amsterdam / Antwerpen 1980 (9) H. Woldendorp, *Georgistische gemeentepolitiek in Groningen. Harm Kolthek en Recht en Vrijheid 1931-1941*; Doctoraalscriptie, Groningen 1979. Het georgisme verwijst naar de ideeën van de Amerikaanse econoom Henry George (1839-1897). Deze streefde naar maatschappijhervorming op basis van de waarde van grond. Volgens George behoort grond aan de gemeenschap. Eén belasting op grondgebruik (grondrente) vervangt alle andere belastingen.

HARD RAIN 5

Na rellen in Tibet en een in Londen, Parijs en San Francisco door demonstranten belaagde Olympische fakkeltocht zijn de deze zomer in Peking te houden Olympische Spelen onverwacht toch nog controversieel geworden. Komt er een boycot van de openingsceremonie van de Spelen door Westerse regeringsleiders? En wat gaat IOC-lid Willem Alexander doen? Dat alles is momenteel (eind april 2008) onvoorspelbaar.
Begin dit jaar riep cabaretier Erik van Muiswinkel op tot een algehele boycot van de Spelen. Het was een late echo van de oproep die Amnesty International vorig jaar zomer deed. Amnesty eiste toen dat China voortaan de mensenrechten zou respecteren en alle politieke gevangenen zou vrijlaten. Ondertussen zitten er meer dissidenten gevangen dan ooit tevoren, onder wie nog zo'n tachtig mensen die in juni 1989 tijdens de demonstraties op het plein van de Hemelse Vrede werden gearresteerd!
Het gaat dus niet om een gering aantal geïsoleerde tegenstanders van het Chinese regime maar waarschijnlijk om een half miljoen mensen dat zonder proces gevangen zit nadat ze geprotesteerd hadden tegen uiteenlopende zaken als landonteigening, tariefsverhogingen, het slopen van woningen, vervuilende fabrieken, corrupte bestuurders, het uitblijven van hervormingen in het onderwijs, het inbeslagnemen van krantjes en vele andere misstanden. Alleen al in 2005, aldus Amnesty, vonden er in China 87.000 spontane demonstraties plaats. Niettemin reageerde de ambassadeur van China in Nederland verontwaardigd op de oproep van Van Muiswinkel: 'China heeft zich altijd voor de mensenrechten ingezet en met deze ongefundeerde beweringen worden de gevoelens van het Chinese volk gekwetst.'
Het volstrekte gebrek aan mensenrechten, individuele vrijheid en democratisering is overigens kenmerkend voor de Chinese vorm van staatskapitalisme. In het verleden is wel gezegd dat de economische groei China als vanzelf naar het smalle pad van de democratie zou voeren, maar dat is natuurlijk onzin. De communistische leiders hebben al lang voor een andere weg gekozen: die van de economische suprematie. Als de buitenlandse reserves in het huidige tempo blijven groeien kan China over een jaar of tien een flink deel van de beursgenoteerde ondernemingen in Europa opkopen!
Maar momenteel staat Afrika in het brandpunt van de Chinese belangstelling, aldus een fraaie reportage in het novembernummer van *M*, het maandblad van *NRC Handelsblad*.. Houtkap in Congo, grote bouwprojecten in Algerije – ze zijn onlangs in Chinese handen gekomen. De handel met Afrika verdubbelt jaarlijks en inmiddels wonen er een half miljoen Chinezen op Afrikaanse bodem. Als een traditionele koloniale macht is China op zoek naar grondstoffen en energie: hout in Congo, bauxiet in Guinee, koper in Zambia, uranium in Nigeria en olie in Angola, Soedan en Nigeria. Wat er in Darfur gebeurt zal China een zorg zijn.
Waar is de tijd gebleven (was het niet ten tijde van het eerste kabinet-Lubbers?) dat je de ogen van de directeuren van Philips en Unilever zag schitteren bij het vooruitzicht dat al die honderden miljoenen Chinezen *hun* gloeilampen en *hun* stukjes zeep zouden aanschaffen. Maar China als onbegrensde afzetmarkt voor Westerse producten is er nooit gekomen. De productiestroom ging precies de andere kant op.
En volgens *NRC Handelsblad* (19/20-1-2008) zijn we nu aangeland in het tijdperk dat China zich van goedkoop productieland transformeert naar een fabrikant van innovatieve producten. Hoogopgeleide Chinezen die terugkeren uit Amerika en Europa fungeren als motor. Zo heeft DSM/Sittard-Geleen inmiddels 4000 werknemers in China die zich richten op innovatieve materialen.
Er zijn inmiddels twee China's ontstaan. Het ene is het China van de groeiende middenklasse met designarchitectuur, dure kunst en Franse wijn drinkende beleggers. Het andere China betaalt de prijs daarvoor. Dat is het

China van de honderden miljoenen arme boeren, migrantenarbeiders en gepensioneerden in de grote steden, aldus *NRC Handelsblad* (1/2-3-2008), het China van de zwaar vervuilde rivieren, de kankerverwekkende lucht in de grote steden, waar jaarlijks tienduizenden door milieuvervuiling omkomen, omdat corrupte bestuurders de wetten aan hun laars lappen.
Toch zeggen Chinakenners dat hervormingen onontkoombaar zijn. Zo heeft de hogere Partijschool voorzichtig laten weten dat enige beperkte politieke vrijheden op termijn de druk van de ketel kunnen halen. En ook zullen er maatregelen moeten komen om de ergste milieuschade te herstellen en zal er een gezondheidssysteem opgebouwd moeten worden. Waarschijnlijk zou China dan in de richting van het Singaporemodel kunnen koersen, een markgeoriënteerde dictatuur met meer aandacht voor welvaart en welzijn van de gemiddelde Chinees.
En dan ander nieuws!
Feest is het bij het in Lausanne (Zwitserland) gevestigde *Centre International de Recherches sur l'Anarchisme* (CIRA). Het instituut met de imposante bibliotheek bestond vorig jaar een halve eeuw. In het *CIRA-Bulletin* 63 (http://www.cira.ch) een aantal herinneringen aan die 50 jaar van onder anderen Marianne Enckell en Bas Moreel. Gememoreerd wordt dat de basis van de bibliotheek gevormd werd door de verzameling van de Italiaanse anarchist Louis Bertoni (met onder meer een vertaling van Kropotkins *La Grande Révolution* door Benito Mussolini!). Verder in dit nummer een fraai biografisch artikel over de Russische Natalia Pirumova (1923-1997) die kans zag om in de Sovjetperiode relatief objectief te publiceren over Bakoenin en Kropotkin.
Feest is het ook, zo meldde ik eerder, bij *Peace Brigades International Nederland* (PBI) die 25 jaar bestaat. PBI zendt vrijwilligers uit naar Zuid Oost Azië en Latijns Amerika. De organisatie (www.peacebrigade.nl) kwam onlangs in het nieuws doordat de Nederlandse ambassade in Bogota (Colombia) een negatief advies gaf aan de gemeente Barendrecht om een stedenband te starten met San José. Volgens de ambassade is er géén garantie dat PBI geen banden zou hebben met de rebellenbeweging FARC.
Een aardig berichtje las ik in nr 3/2008 van het weekblad *Binnenlands Bestuur* (www.binnenlandsbestuur.nl). Het blad houdt peilingen over actuele zaken en dit keer was de vraag: Moet Nederland weer een republiek worden? Maar liefst 45 procent van de ondervraagden antwoordden positief. Voorzitter H. Peterse van de VVD-Den Bosch houdt het op de monarchie: 'Je moet er toch niet aan denken dat een man als Geert Wilders president zou kunnen worden.'
Alweer een poosje terug verschenen, maar onverminderd lezenswaardig is het prijswinnende essay van de juriste Wanda Perez, getiteld 'Een blog voor je kop'. Ze won er de Martin van Amerongenprijs mee. Het stuk verscheen in *De Groene Amsterdammer* van 2 november 2007. Perez is zeer kritisch over de nieuwsvoorziening in het digitale tijdperk en schetst het ultieme angstbeeld: een krant geschreven door boze lezers. Dat is waar de blogcultuur grotendeels op neerkomt. Perez zegt dat een ingezonden brief schrijven en die op de bus doen kennelijk een remmend effect had. Nu is het ventileren van diepgeworteld onbehalgen vanzelfsprekend en doodeenvoudig geworden. Maar of het er leuker op is geworden…?
Uiterst opmerkelijk is het artikel over de Indiase filosoof van de geweldloosheid Mohandas Gandhi (1869-1948) in het septembernummer 2007 van het *Historisch Nieuwsblad* (www.historischnieuwsblad.nl), geschreven door Maurice Blessing. In libertaire en pacifistische kringen staat Gandhi bekend als een halve volksheilige, maar bij Blessing blijft daar weinig van over. Hij schetst de 'mahatma' als een opportunistische en seksistische cynicus.
Van de kant van Gandhi-adepten als Wim Robben heb ik nog geen reacties gehoord. In ieder geval, zo bericht het najaarsnummer 2007 van *Geweldloze Kracht* van de Stichting

voor Actieve Geweldloosheid (www.geweldlozekracht.nl), is de jaarlijkse Gandhi Vredesduif in 2007 gewoon uitgereikt, ditmaal postuum aan Wim en Toos Onderstal, die hun hele leven actief waren in de radicale vredesbeweging.
Goed nieuws in het Britse anarchoblad *Freedom* (www.freedompress.org.uk). Het blad bericht dat John Bowden (zie Hard Rain 4) onlangs is overgebracht naar een open inrichting. De acties hebben kennelijk resultaat opgeleverd! In het blad ook de aankondiging van een pamflet (*Application of Anarchist Theory to the modern-day prison struggle*), uitgebracht door Hobnail Press, Box 208, Earl's Court, London SW5 9FE, gebaseerd op geschriften van onder meer Proudhon, Kropotkin, Goldman… en Gandhi! Freedom 17 bevat een bespreking van een nieuw boek over Kropotkin (*The Anarchist Geographer: An Introduction to the life of Peter Kropotkin*) door Brian Morris (ISBN 978-0-9549043-3-3). Het gaat vooral over zijn leven, minder over zijn ideeën.
Goed nieuws ook in de *Grachtenkrant*. Deze bericht dat het eerste nummer verschenen is van *Zwart Behang* ('Hangt er nooit lang, lees nu het nog kan'), een muurkrant die in de jaren tachtig veelvuldig werd verspreid. Wie (in Amsterdam) wil plakken en/of artikelen wil aanleveren: aga@squat.net; pb 16521, 1001 RA Amsterdam..
Eerder schreef ik (en ook Peter Lanser) over het Vlaamse anarchoblad *De Vrijbuiter*. Hoewel er geen onvertogen woord in het besproken nummer 31 te vinden is, vernam ik inmiddels dat er een luchtje aan zit. Het blad zou thuis horen in de Vlaamsnationalistische hoek. Waarvan acte.
Rudolf de Jong vertelde me in dit kader dat zijn vader Albert na de Eerste Wereldoorlog contact had met een anarchopacifistische Vlaming, die echter als burgemeester in de jaren dertig in nationalistisch vaarwater raakte. Het deed me ook denken aan de anarchist Erich Mühsam die begin jaren dertig herhaaldelijk benaderd werd door Duitse nationaal-revolutionairen om over zijn kritiek op staat en parlementarisme te spreken.
Zoals bekend bestaat er veel belangstelling voor filosofie. De twee meest populaire bladen zijn *Filosofie* (www.damon.nl) en *Filosofie Magazine* (www.filosofiemagazine.nl). In nr. 1-2008 van Filosofie staat de 'anarchistische' filosoof Paul Feyerabend centraal. Met name het artikel van André Klukhuln over hem is de moeite waard. Verder ook aandacht voor de vorig jaar gehouden conferentie over levenskunst. De workshops op die bijeenkomst draaiden om het in praktijk brengen van levenskunst in verschillende contexten. Twee workshops, door Miriam van Reijen en AS-redacteur Rymke Wiersma, waren gebaseerd op het gedachtengoed van de Stoa.
Nr. 1-2008 van Filosofie Magazine bevat een essay van oud-AS-redacteur Marli Huyer. Ze schrijft over de seksuele bevrijding van de vrouw en kiest daarbij partij in het lopende debat over de commercialisering van seks en de (negatieve) invloed die daarvan uitgaat op het zelfbeeld van vrouwen. Huyer houdt vele feministen voor dat het zich eenzijdig richten op de vrouwelijke autonomie, vrouwen de kans ontneemt om zich ongegeneerd aan passie of liefde over te geven. Verder ook aandacht voor de Olympische Spelen en het boycotten ervan. In een interview zegt de Duitse filosoof Safranski, dat de wereld haar betovering verloren heeft.
Goede herinneringen heb ik aan het *Jaarboek Kritiek* dat in de jaren 1991-1995 verscheen. Er is nu een doorstart gemaakt met een nieuwe redactie en een nieuwe uitgever. Op 14 mei werd het eerste nummer gepresenteerd in het IISG in Amsterdam. Info: www.jaarboekkritiek.nl. Een bespreking ervan zal in de komende AS te lezen zijn.
Hans Ramaer

UIT HET LAND VAN PROUDHON 6

In een aantal exemplaren van het Franse anarchistische weekblad *Le Monde libertaire* (LMl) dat voor me ligt (nummers 1489 t/m 1504), wordt heel wat aandacht besteed aan de spoorwegstakingen van eind vorig jaar en de scholieren- en studentenprotesten tegen allerlei fundamentele veranderingen op school en op de universiteit. Die veranderingen worden in het belang van de onzekerheidmaatschappij genomen. Het zijn veranderingen die, zoals gebruikelijk, door regeringen als verbeteringen worden 'verkocht'. Leugens dus.
Als ik de reeks van LMl, thematisch bekijk, dan springt één omvattend thema eruit: *demystificatie van leugens*. Die demystificatie kan worden beschreven aan de hand van de titels van een aantal opgenomen artikelen. Een ieder kent de onderwerpen wel, zoals afbraak van allerlei rechten en (sociale) zekerheden; destructie van publieke zaken (openbaar vervoer; gezondheidszorg; enzovoort); een vreemdelingenbeleid dat neerkomt op het hebben van het goede DNA; bij de verkiezingen gaat het om de keuze voor een bedrieger of een fascist. In het publieke leven is het vooral: lieg meer om meer te kunnen stelen. Leugens en nog eens leugens: leugens over brandstof en over de 'ecologische revolutie' die een muis baart.
Dit alles onder leiding van de Franse president Sarkozy, die in de mond wordt gelegd: 'Geef mij je horloge en ik zal je zeggen hoe laat het is'. Maar je hoort het Balkenende eveneens zeggen en zijn naam zou ook Bos kunnen zijn. Met Sarkozy is de *voyoucratie* (schurkenregering) aan de macht. En in een alliantie Bush-Sarkozy heet het: de as van het kwaad.
Vanzelfsprekend vindt men nog meer in LMl, waaronder boekbesprekingen, beschouwingen en interviews (bijvoorbeeld over libertaire pedagogie, nr. 1490; over anarchisten tegen de Israëlische muur, nr. 1495 en 1496; over zelfbestuur in de praktijk, nr. 1496).
In dit alles gaat het vooral om een 'manier van zien'. Dat is dan meteen de algemene werktitel voor het samenstellen van bijzondere nummers van *Le Monde diplomatique.* Een instructief nummer is dat van oktober / november 2007 (nr. 95) met als thema *Les droites au pouvoir* (Rechts aan de macht). Het nummer brengt de recente geschiedenis van het markt-denken in kaart. Ooit was dat een thema van rechts, maar sociaal-democraten bekennen zich er ook toe, zoals Ségolène Royal (Franse topvrouw in de Franse socialistische partij): 'De markt is ons net zo vertrouwd als de lucht die we in ademen en het water dat we drinken.' (geciteerd in de hierboven vermelde Le Monde diplomatique, p. 4). Wat dat aangaat had de titel van het bedoelde nummer ook kunnen heten: Van Ronald Reagan (1980) tot Ségolène Royal (2007).
Wat types als Reagan en Royal (neem bijvoorbeeld ook Thatcher en Blair erbij) van elkaar onderscheid is misschien onder een microscoop waar te nemen. Met het blote oog ziet men steeds weer 'markt' en de wil tot dominantie, de wil tot heersen over mensen, plus daarbij het optuigen van een spektakel: veel beloven, weinig geven, doet de zot in vreugde leven.
Een boekje over dominantie en oproepkrachten in het spektakelwezen had een mooie gelegenheid geweest om eens wat analyserende voorzetten aangaande die problematiek te geven. Maar de Franse schrijver en filosoof, Michel Surya, maakt er iets volstrekts onleesbaars van met zijn *Portrait de l'intermittent du spectacle en supplétif de la domiation*, (Portret van de oproepkracht van het spektakel. Over dominantie) (uitgeverij Lignes, 2007; 61 pag; 10,– euro).
Het gaat met name over oproepkrachten in de sfeer van de zomerfestivals, de vermaakindustrie in de Provence en de bijbehorende horeca-activiteiten. De tekst lijkt een vrijage aan te gaan met Guy Debords Spektakelmaatschappij. Daardoor zou een anarchistische vonk kunnen overspringen. De vrijage komt mij voor als een complete mislukking.
Dat is anders met Guy Ducornet en zijn

Surréalisme et Athéisme (Surrealisme en Atheisme) (uitgeverij Ginkgo, Parijs, 2007; 257 pag; 13,– euro). Het surrealisme wordt hier behandeld vanuit André Breton (1896-1966), de Franse grondlegger van de surrealistische beweging. In zijn beleving is het surrealisme naast een specifieke kunstuiting op velerlei vlak (zoals schilderkunst, filmkunst, poëzie) tegelijk een politieke beweging.
Het surrealisme is namelijk tevens een zaak van anti-kapitalisme, anti-nationalisme, antikolonialisme en anti-religie. De surrealisten hebben niet opgehouden de *vrije gedachte* integraal op te eisen en daarmee alle vormen van dominantie te bestrijden. Atheïsme, anarchisme, surrealisme vormen de punten van een driehoek. Ducornet behandelt het atheïstische punt ervan. Vorig jaar kwam in Nederland overigens een boek uit dat het anarchistische punt ervan belicht, te weten het boek van Dick Gevers, *Surrealisme en Anarchisme. Een overzicht* (zie de Boekbesprekingen in dit nummer).
Anarchisme, is dat te zaaien? Het antwoord op die vraag lijkt ja, voor wie op de titel van het themanummer van het Franse anarchistische tijdschrift *Réfractions* let: 'Ecologie, graines d'anarchie' (Ecologie, anarchistisch zaaigoed) (nr. 18, voorjaar 2007; 144 pag; 12,– euro). Daarin wordt de milieuthematiek van een aantal kanten bekeken en enkele kleinschalige voorbeelden van agro-ecologie beschreven. Tevens vindt men er een uitgebreid interview in met iemand van *Longo maï*, een beweging in het zuiden van Frankrijk (opgericht in 1972). Deze beweging kent een aantal coöperaties in agrarische gebieden om aldaar de grond te bewerken en ecologisch verantwoord te produceren, met als doel zo veel mogelijk zelfvoorzienend te zijn.
Maar er is meer op het anarchistische vlak in het land van Proudhon verschenen. Zo is daar het omvangrijke werk van Gaetano Manfredonia, *Anarchisme et changement social, Insurrectionnalisme, Syndicalisme, Éducationnisme-réalisateur* (Anarchisme en sociale verandering, Opstand, Syndicalisme, Opvoeding) (uitgeverij Atelier de création libertaire, Lyon, 2007; 348pag; 20,– euro).
Manfredonia is historicus en sociale wetenschapper. Hij is goed ingevoerd in het anarchisme en hij heeft zich bezig gehouden met het beantwoorden van de vraag: Wat is er nog te melden over het anarchisme in relatie tot de noodzakelijke verandering van de bestaande maatschappij? In anarchistische kring is daar al alles over gezegd. Wat Manfredonia dan ook doet is veel van het bekende werk rangschikken langs drie lijnen. Daarvoor heeft hij drie ideaaltypen geconstrueerd à la de bekende Duitse socioloog Max Weber. Hij komt dan tot de volgende typen 'anarchist': (1) Het opstandige type, (2) Het syndicalistische type en (3) Het opvoedkundige type. Op pagina 17 van zijn boek vindt men een staatje, waarin die drie typen zijn omkleed met trefwoorden.
Wie het staatje bekijkt, weet wat Manfredonia gaat toelichten. En wie een beetje op de hoogte is omtrent het denken en doen van bekende anarchisten, begrijpt dat geen van hen precies tot één van die typen is terug te brengen. Dat lag overigens al in de definitie van het begrip 'ideaaltype' (van Max Weber). Mij heeft het werk niet geholpen om tot groter inzicht in 'het anarchisme' te komen. Dat neemt niet weg dat het werk een stroom aan feiten en literatuurverwijzingen verschaft. Waarom juist in zo'n boek geen trefwoorden- en namenregister, plus een literatuurlijst is opgenomen, is me een raadsel. Want daarmee zou het boek in het gebruik ervan beduidend aan waarde winnen.
Een geheel andere tekst is die van de jonge Franse sociale wetenschapper Vivien García, getiteld *L'Anarchisme aujourd'hui* (Hedendaags anarchisme) (uitgeverij L'Harmattan, Parijs, 2007; 261 pag; 23,--). Ik ken het bestaan van heel wat soorten anarchisme en nu blijkt er ook een 'postanarchisme' te zijn, lees ik bij García. Postanarchisme is anarchisme na het anarchisme?, vraag ik me af. Ja, zoiets. Mijn eerste reactie is dan dat het in zo'n geval niet meer over 'anarchisme' gaat. Ik sla de spijker op zijn kop, als ik de tekst van García goed begrijp.
Er blijkt een paar Amerikanen rond te lopen, die zich met de ontwikkeling van een postanarchisme bezig houden. Daarvoor kritiseren zij een aantal anarchistische uitgangspunten. García deconstrueert de diverse argumenten van die Amerikanen. Hij laat zien dat wat zij voor anarchistische uitgangspunten nemen, in werkelijkheid niet door anarchisten wordt verdedigd. Hun kritiek ontwikkelt zich dus op grond van onjuiste accenten en leidt tot verkeerde conclusies. In de deconstructie blijft er dan ook weinig van het postanarchisme over. Onderwijl levert García een leesbare tekst over het hedendaagse, pragmatisch ingestelde, anarchisme (inclusief een literatuurlijst, namen- en trefwoordenregister. Bravo!).
Een andere jonge Franse sociale wetenschapper, Jean-Christophe Angaut, heeft zich bezig gehouden met enkele jeugdgeschriften van Michael Bakoenin (1814-1876) onder de titel *Bakounine jeune hégélien. La philosophie et son dehors* (Bakoenin jonge hegeliaan, De filosofie en zijn omgeving) (uitgeverij ENS, Lyon, 2007; 168 pag; 18,– euro).
Angaut heeft enkele van de hierboven bedoelde geschriften opnieuw uit het Duits in het Frans vertaald en hij heeft deze in zijn boek opgenomen. Vervolgens heeft hij zijn best gedaan op een staaltje 'close reading', toegepast op die geschriften, te weten: 'De reactie in Duitsland' (1842), 'Het communisme' (1843) en twee brieven aan Arnold Ruge (1843).
De geschriften stammen uit Bakoenins vooranarchistentijd. Ze bestrijken zijn links-hegeliaanse periode. Aan een ervan ('De reactie in Duitsland') wordt door menigeen de slotzin ontleend: 'De lust tot destructie is tegelijk een creatieve lust'. Waar het bij het uitleggen van zo'n zinsnede op aankomt is, in dit geval, de nadruk te leggen op het woord *tegelijk*. Angaut doet dat en hij laat zien wat dat voor consequenties heeft bij het gebruik van zo'n zin. Hij past die werkwijze ten aanzien van meer woorden of tekstelementen uit de betreffende jeugdgeschriften toe. Daarbij schuwt hij niet in discussie te gaan met andere vertolkers van Bakoenins werk. Voor mij is Angaut in zijn opzet geslaagd.
Thom Holterman

BLADSPIEGEL 25

Grenzeloos naïef, of gewoon een sofa-anarchist waardig? Hoe het ook zij, ik heb ik me onbetwistbaar in de luren laten leggen door het, overigens inmiddels ter ziele zijnde, tijdschrift *De Vrijbuiter*. In de afgelopen twee Bladspiegels heb ik er schaamteloos uit geciteerd, zonder rustig de tijd te nemen om eens in mijn geheugen te graven en de vraagtekens die dan zouden oplichten te onderzoeken. Het blad bevond zich namelijk in het nieuwrechtse spectrum. Gelukkig maar dat mijn rubriek, verrassenderwijs of juist niet, kritische volgers kent.
Voor zover mijn kennis reikt, maar dat zegt klaarblijkelijk niet veel, zit er geen verdacht luchtje aan de cabaretier Hans Liberg. In de *NRC* van zaterdag 1 maart 2008 wordt hem naar aanleiding van zijn 25-jarig jubileum onder andere gevraagd waarom hij in het begin van zijn carrière geen geëngageerd cabaret is gaan doen, zoals de meeste van zijn collega's. 'Ik vond dat zogenaamd aan de orde stellen van al die sociale misstanden vaak zo obligaat.' Even verderop gaat hij in op politici: 'Ik heb het trouwens niet begrepen op politici. Het zijn allemaal zwamneuzen. (…) Het is een rare kaste die te veel geld uitgeeft. (…) Ik ben het helemaal eens met wat met Wim Kan zei over politici: '"Ze kunnen helemaal niks, maar wel heel lang achtereen". In Nederland doen die politici er ook niet eens toe. Het zijn de topambtenaren die alles regelen en die blijven gewoon zitten. Anarchisten spreken me meer aan, heel

romantisch.'
In de NRC van zaterdag 15 maart gaat S. Montag in zijn rubriek 'Overpeinzingen' in op de sloop van het eco-huis in Steenwijk: 'Zo'n sloop is meer dan het verschijnen van een hijskraan met de kogel waarmee de muren aan stukken worden gebeukt en een bulldozer die puin ruimt. Er wordt een kaalslag onder de hersenpan aangericht. Houdt de rechter daar rekening mee terwijl hij zijn uitspraak overweegt? (…) In een bepaalde fase van het Israëlisch-Palestijns conflict hadden de Israëli's de gewoonte de huizen op te blazen van Palestijnen die van terrorisme werden verdacht. Verdenk me er niet van dat ik een voorstander van terrorisme ben, zeg ik er voor alle zekerheid bij. Maar ik ben er wel van overtuigd, dat de eigenaar die zijn huis met alles wat erbij hoort, daarbij inbegrepen de herinneringen, in de lucht ziet vliegen, daardoor niet van zijn terrorisme zal worden genezen.'
De bouwer van het eco-huis in Steenwijk, Jan Husslage, komt in dezelfde editie van de *NRC* ook aan het woord: 'De rechter heeft mij in het ongelijk gesteld en afgelopen week is de sloop begonnen van mijn levenswerk. Ik probeer nu maar voortdurend bezig te blijven om er niet te veel aan te denken. Maar het vliegt me wel aan, vooral als ik in bed lig. Ik heb zes jaar aan dit huis gebouwd (…). Wat ik nu ga doen? Ik ga gewoon door. Ik hoop dat ik door al die publiciteit extra belangstelling heb gewekt voor ecologisch bouwen en dat mensen mij zullen benaderen omdat ze ook zo'n huis willen.' Bijzonder dat Husslage er nog zo tegenaan kán kijken. In *ZOZ* – tijdschrift voor doen-denkers (www.omslag.nl) las ik in het januari/februari 2008 nummer een uitspraak van milieuminister Cremer over dit eco-huis: 'Een goed voorbeeld voor toekomstige wijken.' Ik neem maar aan dat dat niet cynisch bedoeld was.
Tijdens een verblijf onlangs in het zuiden van Spanje las ik *The Olive Press* – Andalucía's fortnightly news publication (www.theolivepress.es) van 20 februari 2008. In een twee pagina's groot artikel wordt teruggekeken op de moord op achttien anarchisten in Casas Viejas 75 jaar geleden. Het dorp heeft nu nog nauwelijks *casas viejas* (oude huizen), en heeft ook haar oude naam niet meer. Het heet nu Nebalu. 'De geschiedenis van het anarchisme in Spanje kan worden teruggeleid tot de Middeleeuwen, toen er – verrassend genoeg voor het bergachtige terrein – vele communes en agrarische collectieven bestonden. (…) Anarchisme bestaat tegenwoordig nog steeds, ondanks jaren van onderdrukking. (…) Gezien de kapitalistische overname van Spaanse markten en de oneindige speculatie met land heeft het zeker bestaansrecht. Zoals het op het kleine monument verstopt op een anoniem pleintje in het dorp (Nebalu/Casas Viejas, PL) staat: "Dagloners, laat de rijken jullie niet vermorzelen".'
Meer over Spanje. In *Freedom Press* (www.freedompress.org.uk), editie 15 december 2007, valt mijn oog op een In Memoriam van de mij niet bekende Spaanse anarchist, intellectueel en acteur Fernando Fernán-Gómez: 'Niet dagelijks herdenkt een gerespecteerde krant de dood van een anarchist met op de voorpagina een foto van de doodskist waarover een zwartrode vlag ligt. Toch deed *El País* (…) dat twee dagen na de dood van Fernando Fernán-Gómez (…). Nog zeldzamer zal het zijn dat de Spaanse president Zapatero, en de burgemeester van de hoofdstad hun condoleances stuurden (…). Na zijn dood prezen regisseurs als Almodovar de overledene. (…) Er zijn twee films die de anarchistische geest van Fernando weergeven, *Belle Epoque* en *La Leguna de las Mariposas* (De tong van de vlinder). In Belle Epoque, met de jonge Penelope Cruz, speelt Fernando de vader van een gezin met drie dochters in een anarchistisch mini-utopia vlak voor het begin van de Spaanse burgeroorlog.'

Een mooi In Memoriam, 'Herinneringen aan Léo Thiers Vidal', las ik ook in *Buiten de Orde* 19/1, lente 2008 (www.buitendeorde.nl).
Op 25 oktober 2007 zond de VPRO de documentaire 'There's no Authority but Yourself' uit: 'Een filmisch portret van het laatste

Engelse punk-bolwerk Crass (1977-1984). Deze anarchistische punkband was van een andere orde dan zijn tijdgenoten. The Sex Pistols en The Clash verkochten hun ziel aan grote platenmaatschappijen, Crass bleef daarentegen trouw aan anticommerciële idealen. Crass bestaat nog steeds als een commune in een rustig plaatsje net buiten Londen, "Dial House", een veilige haven voor die principiëlen die nog vasthouden aan de oude punk-slogan "Do it yourself". 'There is no Authority but Yourself' schetst een portret van een aantal oud-leden van Crass, zoals de voormalige drummer Penny Rimbaud en zanger Steve Ignorant die hun idealen nooit hebben losgelaten in een maatschappij, gericht op conformisme, consumptie en geld.'
Ik was niet op de hoogte van deze uitzending, maar ik verkreeg wonderlijk genoeg via Marktplaats een kopie van de uitzending. Het bekijken ervan, vanzelfsprekend gezeten op de sofa, leverde een hoop nostalgische gevoelens op.
Meer over Crass. In het al eerder genoemde *Freedom Press*, van 19 janauri 2008 (op handzamer A4-formaat), wordt er teruggekeken op een twee daagse Crass-'reünie' in november 2007: 'Om eerlijk te zijn, als ik kijk naar de serieuze kunstprojecten, permacultuur en anti-oorlog activiteiten en andere zaken waar de andere Crass-bandleden (die niet bij de reünie waren, PL) sinds het uiteenvallen van de band zich mee bezig hebben gehouden – sorry, Steve (de zanger die de event organiseerde), laat ons met onze herinneringen, en doe het niet nog een keer".
Peter Lanser

REACTIES EN DISCUSSIES

ONDANKS DE RICHTINGAANWIJZERS TOCH VERDWAALD

De recensent van mijn proefschrift: *De tweeledige werking van intermediairen voor burgerparticipatie* André Bons, schrijft halverwege zijn bespreking in *De AS* 157 vertwijfeld dat 'de talloze richtingaanwijzers, opsommingen, samenvattingen, herhalingen en herinneringen een averechts effect hebben' en het boek niet leesbaarder maken. Uit Bons' bespreking blijkt inderdaad dat hij de clou van mijn studie heeft gemist. In deze reactie zal ik uitleggen waar mijn – zeker moeilijk leesbare – boek *wel* over gaat.

Bons opent de bespreking met het aanhalen van cijfers die op internet en in bibliotheken makkelijk te vinden zijn. Zo noemt hij het aantal verenigingen dat Nederland kent, hoeveel mensen in Nederland vrijwilligerswerk doen, en hoeveel mensen actief zijn voor de vereniging Humanitas. Deze cijfers zijn algemeen bekend en niet het resultaat van mijn onderzoek. Ik zou ze daarom niet in de opening van de bespreking verwachten. Bovendien zet Bons hiermee de lezer op het verkeerde been omdat mijn onderzoek daar niet over gaat.

Wel noemenswaardig – en zeker voor anarchistische kringen – is datgene wat de aantallen impliceren, (en dat is Bons vergeten te noteren). De aantallen leren dat de inwoners van Nederland, ook internationaal vergeleken, heel actief zijn in het publieke domein van de Nederlandse samenleving. Het publieke domein is dat deel van de samenleving dat niet staat, niet markt, niet betaald werk en niet huishouden is, ofwel dat stukje van de Nederlandse samenleving, waar individuen met elkaar bepalen, wat er hoe gebeurt.

De cijfers leren dat in Nederland veel mensen zich – met elkaar, zonder financiële beloning en zonder tussenkomst van de staat – inzetten voor het samen leven met elkaar. Dit betekent dat er in Nederland veel mensen zijn die het dagelijkse samen leven, gezamenlijk vormgeven. Pikant detail is dat de Nederlandse overheid al meer dan 25 jaar lang het tegenovergestelde beweert, en daaraan beleid koppelt om 'de Nederlandse burger' - desnoods onder dwang - te activeren.

Dit zonder bemoeienis van een hogere autoriteit, gezamenlijk vorm geven aan het samen leven, is één van de anarchistische idealen. Het wordt een interessante vraag onder welke voorwaarden de inwoners van Nederland gezamenlijk actief zijn in dat publieke domein. Zouden daar soms anarchistische waarden onder schuilen? Juist dit is wat ik heb onderzocht en beschreven, in mijn taaie en langdradige boek. Bons heeft als recensent over deze constatering heen gelezen, en de implicatie daarvan niet doorzien. Je kunt je afvragen wat daar de oorzaak van is: slechte of te weinig aanwijzingen van de auteur, of het ongeduld en onbegrip van de lezer. Het antwoord op deze vraag blijf ik nog even schuldig.

Een tweede kritische kanttekening die Bons bij mijn werk plaatst is dat de weergave van de theorievorming over de participatie van burgers weinig opzienbarend is. 'De auteur wijst op enkele ontwikkelingen in de debatten over *civil society*, participatie, burgerschap en uitsluiting maar steekt geen vuurwerk af.' Ik had graag een onderbouwing van deze kritiek gelezen. Gedurende vijf jaar heb ik gezocht – zonder te vinden – naar denkers en denken over het burgerschap van mensen dat (1) niet bij voorbaat mensen buitensluit op basis van verblijfsvergunning of een andere lidmaatschapseis van een staat of gemeenschap; (2) werkelijk alle bronnen van macht en participatie erkent (en niet alleen het stemmen bij verkiezingen of mooie beleidsbeloften die nooit worden uitgevoerd).

Zoals ik al schreef, heb ik een dergelijke benadering van burgerschap niet kunnen vinden. Wel vond ik een definitie van Australische socioloog Bryan Turner van *burgerschap in praktijken*. Turners opvatting is zeer abstract. Deze houdt in dat mensen zelf in de praktijk bepalen hoe het burgerschap eruit ziet, wie wel en niet meedoen, welke eisen aan burgers worden gesteld. Omgekeerd gaat Turner er vanuit dat de praktijk ook de omstandigheden van dat burgerschap bepaaldt; daarbij valt te denken aan fysieke omgeving zoals het West-Europese klimaat versus de Sahel, rijkdom aan grondstoffen als olie of sociale omstandigheden zoals de aanwezigheid van grote groepen migranten in een samenleving of veel ouderen, of de (voorgaande) staatsstructuur variërend van een dictatuur, parlementaire democratie tot een anarchistische vrijstaat.

Wat Turners definitie niet biedt is een heldere opvatting over wat werkelijk menswaardig, rechtvaardig, en gelijkwaardig burgerschap is. Wat deze definitie wel biedt is de erkenning van anarchistische praktijken als uiting van burgerschap. Hetzelfde geldt voor de traditionele clanstructuren van inheemse volkeren. Dit betekent dat Turners benadering van burgerschap het mogelijk maakt om over radicaal andere inrichtingen van burgerschap te denken dan het natiestaat model dat halverwege de negentiende eeuw haar intrede heeft gedaan en door Westers imperialisme tot wereldwijde standaard is geworden.

Bij mijn weten ben ik de eerste die het werk van Turner zo radicaal leest. Als dat werkelijk zo is, is Bons constatering dat 'de auteur weinig vuurwerk afsteekt' een grove onderschatting van mijn werk. Desondanks hoop ik dat Bons een punt heeft.

Ik had al aangegeven dat ik in mijn proefschrift op zoek ben naar de voorwaarden waaronder inwoners van Nederland actief zijn in het publieke domein, omdat ik benieuwd ben naar het basisdemocratische en solidaire vermogen van de inwoners van Nederland. Bij het beantwoorden van deze vraagstelling heb ik een eigen eisenpakket: namelijk dat het de daadwerkelijke voorwaarden zijn, die in het dagelijkse leven van invloed zijn op de actieve participatie. En niet dat het vooraf bedachte eisen zijn, waarvan blijkt dat mensen vervolgens nog steeds niets doen of autoritair dan wel gezagsgetrouw opereren. Ik bedoel daarmee dat ik vooral wil weten wat voor mensen echt belangrijk is in hun samen leven en samen werken met andere mensen, en echt het verschil vormt tussen wel en niet handelen.

Zoals lezers misschien hebben kunnen afleiden uit mijn woordkeus, kijk ik behalve naar de daadwerkelijke relevantie in de praktijk, ook naar de manier van participatie. Dat doe ik door te kijken naar de verschillende vormen van participatie (aanwezig zijn, meedoen, meedenken, meebeslissen) en naar de reikwijdte van de participatie (beslissen over in welk groepje je gaat of meebesluiten over het programma van een campagne van twee jaar.

Het gevolg van de voorwaarden die ik aan het onderzoek stel, is dat het een ingewikkeld en gelaagde analyse wordt, die zoals André Bons heeft kunnen ervaren, niet gemakkelijk te doorgronden is. Voor mij staat daar tegenover dat deze aanpak zichtbaar maakt hoe mensen in de praktijk vorm geven aan het samen leven.

Dit is een moment om terug te komen op de vraag die ik aan het begin van mijn reactie stelde: wat is nu de oorzaak van de moeilijke leesbaarheid, de slechte of te weinig aanwijzingen van de auteur, of het ongeduld en onbegrip van de lezer. Het boek is moeilijk leesbaar. Dit komt noch door de slechte aanwijzingen van de auteur, noch door het ongeduld van de lezer. Het is het gevolg van de complexiteit van burgerschap, die inherent is aan burgerparticipatie in een westerse samenleving.

Waarom ik zo hecht aan de focus op praktijken? Om twee redenen. Ik had al min of meer aangegeven dat praktijken mijns inziens het dichtst in de buurt komen van hoe mensen in het dagelijks leven, leven. Daarnaast is het een politieke afweging: al jaren ben ik vooral geïnteresseerd in wat mensen doen. Prachtige idealen alleen zijn niet genoeg. Ook is het heel gemakkelijk om de hardste afspraken onderuit te halen door het gewoon niet te doen (strategie voor gevorderden is zelfs zeggen dat je het doet, en onderwijl iets anders of niets doen).

Een mooi streven zou ik zelf zeggen, wanneer iemand mij dit zou vertellen, maar nu concreet, wat betekent dat nu in de praktijk? Voor mijn materiaalverzameling betekent het dat ik vooral gebruik heb gemaakt van observaties, en vervolgens door middel van documentanalyse en aanvullende interviews de impact en de reikwijdte van het handelen of het besluit probeer te achterhalen.
Een aspect dat hiermee samenhangt is de gesitueerdheid van de voorwaarden van burgerparticipatie die ik ga beschrijven. Als ik het onderzoek op mijn voorwaarden uitvoer – waarin het handelen van ieder individu telt – kan het geen grootschalig onderzoek worden. Vraag wordt dan, welk stukje van de Nederlandse samenleving ga ik beschrijven? Mijn keuze is gevallen op de vereniging Humanitas. Waarom? Om de volgende redenen. Humanitas is een organisatie die voor honderd procent gedragen wordt door burgerparticipatie. De landelijke vereniging Humanitas wordt gedragen door lokale afdelingen. De lokale afdelingen organiseren maatschappelijke dienstverlening voor de lokale samenleving (denk aan maatjesprojecten of vriendschappelijk huisbezoek) en worden bestuurd door vrijwilligers. De maatschappelijke dienstverlening wordt georganiseerd door (vrijwillige) coördinatoren en uitgevoerd door uitvoerend vrijwilligers. De dienstverlening van de vereniging Humanitas is gericht op zelfstandige participatie van deelnemers; een voorwaarde van de dienstverlening is dat de deelnemer de regie heeft over de ondersteuning en niet de vrijwilliger of Humanitas. De beschrijving leert hiermee dat behalve dat de vereniging Humanitas gedragen wordt door burgerparticipatie, de vereniging ook verschillende vormen van burgerparticipatie herbergt: bestuurlijke participatie, coördinerende participatie, uitvoerende participatie, deelnemende participatie.
Ook Humanitas is nog te groot om in haar geheel te beschrijven: zij heeft meer dan 92 afdelingen, met zeshonderd projecten voor maatschappelijke dienstverlening. De vereniging wordt gedragen door 16.000 leden en 8000 vrijwilligers. In plaats daarvan heb ik gekozen voor een gelaagde beschrijving. Ik begon met beschrijving van de positie van Humanitas in de Nederlandse samenleving. Daarop volgt een analyse van Humanitas als burgerschapspraktijk. Dat vormt het kader waarbinnen individuen binnen Humanitas actief zijn. Daarbinnen beschrijf ik drie case studies, gewijd aan verschillende aspecten van de burgerparticipatie binnen Humanitas en binnen de Nederlandse samenleving: de rol van vrijwillige bestuurders in de vereniging (gaat over het bedenken en bepalen), de rol van vrijwilligers in de organisatie van de maatschappelijke dienstverlening (gaat over de praktische organisatie) en de werkzaamheden van uitvoerend vrijwilligers (de mensen die het werk doen).
Het resultaat – mijn proefschrift – omschrijf ik zelf als een microscopische analyse van de wijze waarop de participatie van mensen in het publieke domein van de Nederlandse samenleving gestalte krijgt.

Een van de opvallende uitkomsten van dit onderzoek is dat de voorwaarden waaronder mensen zich inzetten voor de vereniging Humanitas voor alle drie de vormen van vrijwilligerswerk hetzelfde zijn. Nazoeken in de literatuur leert bovendien dat ook andere – wel de meer kritische onderzoeken – de gevonden voorwaarden beschrijven. Dat betekent dat de uitkomsten van dit onderzoek voor een groot deel van de inwoners van Nederland gelden. Nu, wat zijn dan die uitkomsten?
Een van de conclusies van mijn onderzoek luidt dat mensen in Nederland veel participeren, maar vier voorwaarden aan hun participatie stellen. De *eerste* voorwaarde is helderheid van verwachtingen. Het houdt in dat burgers precies willen weten wat de bedoeling is en wat er van hen gevraagd wordt. Het betekent niet dat alles duidelijk moet zijn, wel dat helder is wat niet duidelijk is en wat de onhelderheid voor de burger inhoudt.

Een *tweede* voorwaarde is aandacht voor het eigen belang. Burgers hebben een persoonlijke motivatie waarom zij iets willen doen. Voorbeelden daarvan zijn iets voor een ander willen betekenen, politieke aspiratie, of het leren van sociale vaardigheden. Zonder die persoonlijke motivatie is er geen participatie.
Een *derde* voorwaarde is samenwerking. Mensen doen veel, en zijn bereid nog weer meer te doen, zolang ze het gevoel hebben er niet alleen voor te staan. Deze behoefte aan samenwerking bestaat uit twee componenten. Aan de ene kant geeft samenwerking mensen het gevoel dat hun inzet maatschappelijk gedragen wordt, en het geen privé-hobby is. Aan de andere kant biedt het de personen de zekerheid dat zij op anderen kunnen terugvallen wanneer het hen om uiteenlopende redenen niet lukt. De *vierde* voorwaarde is dat mensen zeggenschap willen.
Als gevolg van processen van individualisering en democratisering zijn de hedendaagse burgers mondig, met als gevolg dat zij inspraak willen in datgene waar zij zich voor inzetten of verantwoordelijk voor zijn. De voorwaarden die burgers stellen aan hun participatie dragen op zichzelf ook weer bij aan participatie. Helderheid van verwachtingen, samenwerking en zeggenschap zijn stuk voor stuk democratische eisen. In combinatie met elkaar impliceren zij bovendien dat mensen gezamenlijk bepalen wat zij gaan doen.
Dit betekent twee dingen: (1) behoorlijke overeenstemming tussen inwoners van Nederland over de wijze waarop zij in het publieke domein met anderen willen samen besluiten en samenwerken. Dit is tevens een mooie opmaat naar de misschien wel belangrijkste conclusie: (2) dat mensen in Nederland graag samen vorm willen geven aan het publieke domein, waarbij het collectieve de combinatie bevat van enerzijds samen bepalen – ook om er zeker van te zijn dat het geen privé belang is – en anderzijds zelf zeggenschap willen, en ruimte voor het eigen belang, dat belangrijk is om te voorkomen dat er een blinde dictatuur van de meerderheid ontstaat. *Dit betekent dat de voorwaarden waaronder de inwoners van Nederland actief zijn, goed aansluiten bij anarchistische opvattingen over samen werken en samen leven, en bij anarchistische werkvormen.*
Bons afsluiting van zijn bespreking kon niet treffender zijn: *if I cannot dance to it, it's not my revolution* (hiermee refereert Bons aan één van de stellingen bij mijn proefschrift). Sinds de afronding van mijn proefschrift vraag ik mij af: Gaat het erom dat wij kunnen dansen, of gaat het er om dat wij samen met de andere inwoners van Nederland vorm geven aan het samen leven met elkaar? Bons keuze is helder. Voor mij geldt: hoe graag *ik* ook dans, ik vind het toch ook belangrijk om met elkaar het samen leven vorm te geven. Mijn proefschrift leert dat een groot aantal mensen in Nederland deze wens deelt en in hun dagelijks leven in praktijk brengt.
Judith Metz

De tweeledige werking van intermediairen voor burgerparticipatie. Onderzoek naar de betekenis van de vrijwilligersondersteuning van de vereniging Humanitas voor burgerschap. Amsterdam: Humanistic University Press, ISBN 906665 91X.

Naschrift

Wie wordt geschoren, moet stil blijven zitten. Ik ga niet op Judith Metz reageren, hoezeer ik het ook met haar oneens ben. In zo'n polemiek is volgens mij niemand geïnteresseerd. Wat mij betreft is nu de lezer van *De AS* aan zet. Tegen hem of haar kan ik alleen maar zeggen: lees het boek waarin ik volgens Judith Metz de weg ben kwijtgeraakt, en vorm je eigen oordeel.
André Bons

NEDERLANDSE PIRATEN
IN DE GOUDEN EEUW

Opvallend weinig belangstelling viel tot dusver het boek *Het Grijnzend Doodshoofd* van Stephen Snelders ten deel. Het boek is de Nederlandstalige editie van *The Devil's Anarchy. The Sea Robberies of the most famous Pirate Claes G. Co & The Very Remarkable Travels of Jan Eramus Reyning, Buccaneer* dat een jaar eerder bij Autonomedia in de VS verscheen.

Snelders vertelt op basis van overgeleverde bronnen het levensverhaal van een tweetal Nederlandse piraten uit de Gouden Eeuw, te weten Claes Compaen en Jan Erasmus Reyning. Daaruit wordt duidelijk dat piraterij een alternatief was voor het maritieme proletariaat dat schandalig werd behandeld en uitgebuit. De overheden werkten destijds de piraterij ook zelf rechtstreeks in de hand door de gelegaliseerde kaperondernemingen (zo veroverde Piet Hein de Spaanse zilvervloot) die de schepen van de tegenstanders op het internationale speelveld van het zich uitbreidende handelskapitalisme mochten buitmaken, niet zo best te behandelen.

Dat laat Claes Compaen uit Oostzaan niet op zich zitten en tussen 1623 en 1627 verdient hij een fortuin met de lucratieve piraterij in de Atlantische Oceaan, nabij de Europese en Afrikaanse kusten.

Reyning wordt piraat wanneer hij in het Caribisch gebied letterlijk aan de grond komt te zitten. Inmiddels heeft de piraterij zich in dit gebied gevestigd aangezien een flink deel van de wereldhandel hier plaats vindt. Van 1668 tot 1671 leidt hij een avontuurlijk en gevaarlijk leven en is betrokken bij een aantal roemruchte piratenacties in deze regio. Uiteindelijk keert hij terug in Nederlandse dienst eerst als kaper en later als kapitein op de oorlogsvloot.

De verhalen over beide piraten laten zich als een spannend jongensboek lezen, al dragen de soms ingewikkelde zinsconstructies daar niet altijd toe bij. Minder uit de verf komt de duiding van de piratengemeenschappen. In de inleiding beroept Snelders zich op de studie *Pirate Utopias* van Peter Lamborn Wilson die gewezen heeft op het anarchische karakter van de piraten als sociale bandieten. De duiding van de primitief democratische verhoudingen in de piratensamenlevingen komt echter nauwelijks aan bod. De vraag in hoeverre van globale anarchistische verhoudingen (winstdeling, beperking van het gezag van de kapitein) sprake is geweest op de piratenschepen van beide Nederlanders kan op grond van deze studie niet beantwoord worden. Overigens is in *De AS* 75 (1986) ook aandacht besteed aan (mogelijke) raakvlakken van anarchie en piraterij. (AH)

Stephen Snelders, Het grijnzend doodshoofd. Nederlandse piraten in de Gouden Eeuw; Aksant, Amsterdam 2006; 140 pag.; 19,90 euro.

TERRORISME

Te weinig wordt het huidige radicaal-islamitische terrorisme door een historische bril bezien. Aldus Duyvesteyn en De Graaff, redacteuren van een bundel over 'de geschiedenis van het terrorisme', waaraan historici van de Universiteit Utrecht en anderen bijdragen geleverd hebben.

De bundel biedt een historisch overzicht van politieke terreur, van het complot van Engelse katholieken die in 1605 tevergeefs probeerden het parlementsgebouw in Westminster op te blazen tot het hedendaagse terrorisme. Dat overzicht voert via de negentiende-eeuwse Russische revolutionairen en anarchisten naar de twintigste eeuw met zijn vooroorlogse fascistische terreur en de naoorlogse stadsguerrillagroepen RAF en Rode Brigades. Religieuze drijfveren en terroristische netwerkstructuren à la de vroege anachisten zijn dus van alle tijden, zo wordt betoogd.

Gelukkig wordt ook opgemerkt (pag. 52-53) dat aangezien terreur gedefinieerd moet worden als politiek gemotiveerde geweldspleging, de vraag rijst hoe het geweld van individuen en groepen zich verhoudt tot het (extreem) geweld van staatswege ofwel staatsterrorisme.

De redacteuren en auteurs van de bundel zijn nogal gespitst op historische overeenkomsten, waardoor essentiële verschillen tussen terrorisme in het verleden en dat van nu onderbelicht blijven. Met name de narodniki en de anarchisten van de daad richtten hun geweld op staatshoofden en hun directe omgeving, de gewone burger was geen doelwit, al waren er anarchisten zoals Emile Henry die de gegoede burgerij wilden treffen.

De meeste anarchistische bommengooiers van rond 1900 waren geïsoleerde enkelingen, zodat vraagtekens gezet kunnen worden bij de bewering dat de anarchistische geweldplegers steunden op netwerkstructuren. Men zou evengoed kunnen stellen dat het hedendaagse jihad-terrorisme breekt met het verleden, omdat het juist gericht is tegen de gewone burger. Kortom, een bundel die enerzijds nuttige historische informatie levert, anderzijds nogal wat tegenspraak uitlokt.

Een belangwekkend aspect dat in deze bundel niet aan de orde komt, is het onderwerp van de in 2006 gehouden Zevende Domela Nieuwenhuislezing in Heerenveen. Die lezing is nu in brochurevorm verkrijgbaar.

Cees Hamelink stelt dat als gevolg van terrorismebestrijding allerlei mensenrechten in de knel raken. Privacy wordt geschonden, vrijheden ingeperkt, informatie achtergehouden en dat alles met verwijzing naar de veiligheid van de burger. Er wordt door de staat ingespeeld op angsten. Hamelink zegt: 'Die angst en geheimzinnigheden komen heel veel overheden buitengewoon goed uit. Wie namelijk dacht dat de maatregelen die nu genomen worden in het kader van terrorismebestrijding nieuw zijn, die heeft het bij het verkeerde eind. Het zijn bijna allemaal punten die al heel lang op de politieke agenda staan.'

Een zeer groot probleem is dat de maatregelen, gericht op terrorismebestrijding, die als tijdelijk worden voorgesteld, permanent zullen blijken. Alleen daarom al, denkt Hamelink, kunnen veel maatregelen de toets van mensenrechtelijke voorwaarden niet doorstaan. (HR)

Isabelle Duyvesteyn en Beatrice de Graaff (red), Terroristen en hun bestrijders, vroeger en nu; Boom, Amsterdam 2007; 178 pag.; geïll.; 19,50 euro.

Cees Hamelink, Over terrorismebestrijding en de rechtstaat en mensenrechten en over de vraag hoe die twee zich ten opzichte van elkaar verhouden; F. Domela Nieuwenhuis Fonds, Amsterdam 2007; 21 pag.; 4,- euro (te bestellen bij het Domela Nieuwenhius Fonds, Amsterdam, postgiro 631678 voor 5,32 euro, inclusief porto).

RUSSISCHE LITERATUUR

Na klassiekers als *De Verovering van het Brood* en *Wederzijdse Hulp* verrast Kelderuitgeverij met een relatief onbekende studie van Peter Kropotkin. Dit *Idealen en Werkelijkheid in de Russische Literatuur* vindt zijn oorsprong in een serie lezingen die de Russische anarchist in 1901 in Boston had gehouden en die nadien in boekvorm werden uitgewerkt. De Nederlandse vertaling ervan verscheen in 1907. Deze nieuwe uitgave is daarop gebaseerd.

Hoewel Kropotkin geograaf was valt op hoe belezen hij was en ook hoe hij opmerkelijke accenten legde in zijn beschrijving van de (negentiende eeuwse) Russische literatuur. Vrijwel alle grote schrijvers komen aan bod: Poesjkin, Gogol, Toergénjev, Dostojevski en Tolstoj, die hij misschien wel het meest waardeert. Niet alleen besteedt hij veel aandacht aan Tolstojs romans en verhalen, ook bespreekt hij diens filosofische werk.

Tom Eekman schreef een verhelderende inleiding tot deze uitgave, die ook de oorspronkelijke illustraties bevat. (HR)

*Peter Kropotkin, Idealen en Werkelijkheid in de Russische Literatuur; Kelderuitgeverij, Utrecht 2007; 345 pag.; geïll.; 27,50 euro (www.kelderuitgeverij.nl).*LINKS NEDERLAND EN DE RAF:

SYMPATHIE OF SOLIDARITEIT?

Leden van de marxistisch-leninistische terreurgroep *Rote Armee Fraktion* doken eind

1977 – op het hoogtepunt van de 'Duitse herfst' – ook op in Nederland. Ze gebruikten hier appartementen als toevluchtsoord en, zo is later duidelijk geworden, ook als plaats om de door hen ontvoerde Westduitse werkgeversvoorzitter Hanns Martin Schleyer te verbergen, vanwaar deze kort nadien naar Brussel werd verplaatst en uiteindelijk geëxecuteerd. Dat we de RAF inmiddels als terreurgroep aanduiden terwijl we dat in linkse kringen in de jaren zeventig en tachtig beslist niet deden (we spraken eerder van een verzetsgroep) is op zich al teken van een markante ontwikkeling, waar jongeren zich anno 2008 wel over zullen verbazen. Objectief gezien is het immers zo klaar als een klontje: wie gewapende politiek beoefent in kleine groepen (fracties) die (ongeveer) niemand vertegenwoordigen en van niemand mandaat hebben gekregen, behalve van zichzelf, bedrijft terreur. Maar destijds was dat inzicht in met name activistische gelederen geen gemeengoed.

Over de houding van links in Nederland ten opzichte van de RAF is onlangs het boek *Sympathie voor de RAF* verschenen, met als ondertitel *De Rote Armee Fraktion in Nederland 1970-1980*. Het is van de hand van Jacco Pekelder, die in 1970 nauwelijks drie jaar oud was, maar als gepromoveerd historicus geleerd heeft zich te verdiepen in een tijdsgewricht aan de hand van uiteenlopende bronnen.

Het resultaat van zijn onderzoek is helaas teleurstellend. Zijn boek bevat weliswaar enige nieuwe feiten, met name over de gang van zaken bij arrestaties en in rechtsgedingen over de detentiesituatie van de arrestanten (Folkerts, Wackernagel en Schneider) maar deze zijn voor een goed begrip van die tijd en het feitelijke onderwerp – de houding van links – nauwelijks relevant. Daarnaast bestaat het boek in hoofdzaak uit een geschiedenis van het *Medisch-Juridisch Comité voor Politieke Gevangenen*. Deze moge voor *insiders* herkenning opleveren, het gaat over het geheel genomen om dermate triviale feitjes over een sowieso tamelijk marginale groepering, dat de lezer zich wel moet afvragen: waar gáát dit over?

Dat Pekelder weinig te berde weet te brengen over groeperingen als de *Rode Jeugd*¸het *Komitee Anti Duitse Terreur* (KADT), de *Rode Hulp* en het *Rood Verzetsfront* (RVF), die toch veel meer de toon op dit onderwerp in die jaren hebben gezet, heeft kennelijk te maken met het geraadpleegde bronnenmateriaal. Hij lijkt zich vooral te hebben verdiept in juridische stukken en politiedossiers, ook getuige zijn bij het IISG gedeponeerde documentatie, grotendeels afkomstig van twee betrokken advocaten (Josephine Dubois-Brinkmann en Willem van Bennekom) en de criminoloog Willem de Haan.

Exemplarisch voor de burgerlijke benadering van het onderwerp in dit boek is ook, dat Pekelder zonder blikken of blozen de 'sympathie' van links Nederland voor de RAF in kaart zegt te brengen, zich daarbij niet verdiepend in de vraag of er wellicht niet veeleer sprake is geweest van een heel ander verschijnsel: *solidariteit*. Niet met de RAF-politiek maar met het brede verzet tegen de autoritaire Westduitse staat, waar ex-nazi's opnieuw prominente functies bezetten, in de bestuursorganen maar ook in justitie en de rechterlijke macht en waar sinds de Koude Oorlog radicaal links werd onderdrukt, uitlopend in een buitenproportionele vervolging vanaf 1965. Voor zover de RAF in de discussies hier te lande een rol speelde – marginaler dan velen zich nu voorstellen – ging het eerder over de keuze voor *kritische solidariteit* met 'de vervolgde/gevangen kameraden' dan over de vraag of hun politiek van geweld verdedigd moest worden.

In anarchistische kring was al snel (vanaf 1971, met de publicatie van hun *Konzept Stadtguerilla*) duidelijk dat de RAF-strijders geen anarcho's waren. Buiten de marxistisch-leninisten waren het dan ook slechts zeer schaarse heethoofden die zich tot de schijnbaar heroïsche kanten van een leven in de illegaliteit aangetrokken voelden. Daar heersten autoritaire types en werd een bedenkelijke militaristische discipline beoefend. Men maakte interne 'verraders' in koelen bloede af (de naam Ulrich Schmucker maakte bij ons meer indruk dan die van Andreas Baader).

Hardvochtigheid en kille politieke berekening waren niet alleen voor ogenschijnlijke buitenstaanders in het oog springende kenmerken, terwijl in manifesten en groepsbenamingen ('Kommando Holger Meins') politieke taal werd uitgeslagen die bij ieder weldenkend wezen op slag afschuw opwekte.

Ik herinner me nog heel goed dat wij – activistische, maar beslist voorhoedetheorieën verwerpende anarchisten – het als een soort verraad beschouwden toen bleek dat RAF-lieden in Nederland actief waren. Wij waren hard bezig met de opbouw van een logistieke infrastructuur voor antimilitaristische en anti-imperialistische actie en zaten absoluut niet te wachten op een golf van huiszoekingen, willekeurige arrestaties en andere ongemakken van een losgeslagen staatsapparaat op zoek naar een stelletje onverlaten die steeds onbegrijpelijker geweld, tot en met moorden toe, in de praktijk brachten.

Anarchisten hadden in die dagen ook niets op met groeperingen als *KADT* en *RVF*, die naar ons idee volstrekte politieke onzin uitkraamden en kritiekloos de blaftaal van de RAF-commandostructuren overnamen. We vonden dat eerder lachwekkend dan zorgelijk, maar het was wel lastig, want het laatste dat we wilden was hen openlijk, dus bijvoorbeeld in de publiciteit, afvallen.

Van het omgekeerde – überhaupt aandacht aan hen besteden – onthielden we ons ook zoveel mogelijk. Zo heb ik in de rubriek *Agitprop* die ik destijds in de *Haagse Post* schreef vrijwel geen publicaties van hen besproken of gesignaleerd. Als ik daarop een uitzondering maakte ging het met de nodige kritiek gepaard. Een collega van *Vrij Nederland*, Rudie van Meurs, publiceerde echter gretig over de *Rode Hulp* en het *RVF*, vaak onder het mom van falende opsporingsdiensten of het aan de kaak stellen van mediahetzes tegen leden van deze groeperingen. Het is dan ook opmerkelijk dat hij in het boek van Pekelder zelfs niet wordt geïdentificeerd als 'een van hen' – want dat was hij wel degelijk.

Zo'n observatie lijkt irrelevant, maar het was precies met zulke personen en de rol die zij vervulden dat de scheiding tussen sympathie en solidariteit helder geïllustreerd had kunnen worden. Van Meurs identificeerde zich als marxist-leninist net als advocaat Pieter Herman Bakker Schut (oktober 2007 overleden) in verregaande mate met de daden van de RAF, waar de meeste anderen ter linkerzijde, en onder hen vrijwel alle vooraanstaande anarchisten, al vroeg de waanzin van die politiek inzagen, maar er helaas onvoldoende in slaagden dat naar buiten toe duidelijk te maken. De strijd tegen de staat, die de gevangen RAF-leden openlijk met wetenschappelijk beproefde methoden (onder andere sensorische deprivatie) martelde, ging nu eenmaal voor. De buitenwacht is een zorg voor later. Welnu, dat hebben we geweten. En ja, deze redenering was zelfs intern soms lastig te verdedigen.

Terug naar het boek van Pekelder. Behalve het gebrek aan politieke analyse springt zijn neiging tot psychologisme in het oog. Journalisten willen die benadering nog wel eens gebruiken om een verhaal smeuïg te maken, maar historici zouden zich er verre van moeten houden. Heeft het enige relevantie, dat Wackernagel in zijn puberteit voor een filmrol moest vrijen met een jaren oudere tegenspeelster die later zijn 'filmmoeder' werd? Moet ik weten dat Folkert's moeder in een ijssalon werkte en dat 'het geld dat zij verdiende in het grote gezin goed van pas' kwam? Dat Schneider's 'schriftelijke werk op school vroeger wat achter bleef' bij zijn mondelinge prestaties? Voeg daarbij een hinderlijk toontje en uitgesproken dedain over al die blinde vlekken van links, en het beeld dringt zich op van een auteur die meer heeft van een pedante universitaire snob dan van een serieuze historicus die slechts te verwijten valt dat hij geen idee heeft van de tijd die hij beschrijft. Dat beeld versterkt Pekelder nog door zich te permitteren in de epiloog zelf vast te stellen dat 'dit boek de lacune in

de kennis over de Rote Armee Fraktion in Nederland goeddeels vult en tegelijk het zicht verruimt op een periode in de geschiedenis van Nederland sinds 1945'… Toe maar! Nee, dit is een boek dat niet inspireert, dat niet verduidelijkt en dat ons niet verder helpt in het begrip van een heftige en dynamische tijd. Een compleet gemiste kans, helaas. (BCh)

Jacco Pekelder, Sympathie voor de RAF. De Rote Armee Fraktion in Nederland, 1970-1980; Mets & Schilt, Amsterdam 2007; 367 pag; 22,– euro.

SURREALISME

Al vaker heeft Dick Gevers zich beziggehouden met de paralellen tussen anarchisme en surrealisme (zie bijvoorbeeld *De AS* 100). Het anarchisme is een constante in het surrealisme, ook al zocht deze kunstbeweging in 1929 contact met de communistische partij en later nog met Trotski.

De manifesten en verklaringen die daarbij werden uitgegeven keerden zich tegen alle totalitaire systemen op het gebied van kunst en samenleving, omdat de surrealistische revolutie slechts kan worden verwezenlijkt door de verbeelding aan de macht. Dat is het thema van een prachtig vormgegeven boekje dat zich meet met de betere surrealistische kwaliteituitgaven. Nu de revolutie zelf nog. (JB)

Dick Gevers, Surrealisme en anarchisme. Een overzicht; Uitgeverij Iris, Pres. Brandstraat 208, 1091 WX Amsterdam, 2007; 132 pag.; 12,50 euro.

WERKEN IS MISDAAD

De Moker is één van de opmerkelijkste affiniteitsgroepen die het Nederlandse anarchisme heeft gekend. Deze groep van enkele honderden jeugdige proletariërs vormde in de jaren twintig een eigen subcultuur, die zich onder meer kenmerkte door radicaal verzet tegen de burgerlijke maatschappij. Een essentieel onderdeel daarvan vormde het afwijzen van de (kapitalistische) loonarbeid. In het inmiddels klassiek geworden pamflet *Werken is misdaad* vertolkte Herman Schuurman in 1924 die in Mokerkring levende opvatting over loonslavernij ('De goede werker is een werker met werkklauwen en een stompe levenloze uitdrukking op het gezicht.')

Uitgeverij De Dolle Hond, die eerder een herdruk van het pamflet uitbracht, presenteert nu een Duitse, Italiaanse en Franse vertaling ervan. De Franse vertaling is uitgegeven in samenwerking met Editions Antisociales. Deze uitgave bevat tevens een toelichtende tekst over de Mokergroep van Els van Daele. (HR)

Herman J. Schuurman, Le travail est un crime; Parijs/Amsterdam 2007; Editions Antisociales/Le chien enragé; 49 pag. (www.dollehon.dds.nl)

SACCO EN VANZETTI NA TACHTIG JAAR

Een bioscoopfilmpje uit de jaren twintig: geboeid tussen twee politie-inspecteurs betreden Sacco en Vanzetti de trappen van het gerechtsgebouw in Dedham. Beiden dragen een lange zwarte jas en hoed. Gelaten poseren de mannen voor de verzamelde persfotografen en de draaiende camera. Dit unieke fragment is een van de weinige filmopnames die er bestaan van Sacco en Vanzetti. Het is te zien in de documentaire *Sacco and Vanzetti* (2006) van de onafhankelijke filmmaker Peter Miller, gemaakt in de opmaat naar 23 augustus 2007, de dag waarop het tachtig jaar geleden was dat beide Italiaanse anarchisten op de elektrische stoel stierven, veroordeeld voor een roofoverval die ze niet hadden gepleegd. Ter gelegenheid van hetzelfde feit verscheen vorig jaar bovendien het boek *Sacco & Vanzetti, The Men, the Murders, and the Judgment of Mankind* van Bruce Watson (Viking, New York 2007).

Op 15 april 1920 werden een geldloper van een schoenenfabriek en zijn begeleider, in de buurt van Boston door vier of vijf mannen beroofd van bijna zestienduizend dollar. De geldloper Berardelli werd daarbij doodgeschoten, zijn bewaker Parmenter overleed later aan zijn verwondingen. Sacco en Vanzetti, enige tijd later gearresteerd, werden de moord en de overval ten laste gelegd. Daadwerkelijk bewijs voor hun deelname is echter nooit geleverd. Tijdens het proces leek hun anarchistische overtuiging bij aanklager Katzman zwaarder te wegen dan de vage aanwijzingen die op hun schuld konden duiden. Ontlastende getuigenverklaringen werden terzijde geschoven en voortdurend werden Sacco en Vanzetti ondervraagd over hun politieke overtuiging, hun mening over vrijheid en hun patriottisme voor de Verenigde Staten.

Zelden heeft een proces als dat van Sacco en Vanzetti, de gemoederen overal ter wereld zo in beweging gebracht – demonstraties van Tokyo tot San Francisco, van Amsterdam tot Kaapstad – en nooit is een proces zoveel jaar na dato het onderwerp van onderzoek en discussie gebleven. Het resultaat: duizenden artikelen en enige tientallen boeken waarin diverse auteurs hun licht lieten schijnen over het proces en over de schuldvraag.

In *Sacco & Vanzetti, The Men, the Murders, and the Judgment of Mankind* stelt Bruce Watson de schuldvraag opnieuw aan de orde. De auteur volgt de eerder door bijvoorbeeld Francis Russell – in *Tragedy in Dedham* (1962), daarna in *Sacco & Vanzetti, The Case Resolved* (1986), en in enkele artikelen in de *New York Review of Books* – geopperde suggestie dat Vanzetti onschuldig is, maar dat Sacco wel degelijk medepleger is geweest. De aanwijzingen die Russell destijds hiervoor opvoerde waren niet alleen flinterdun, ze bleken later onjuist of weerlegbaar (zo toonden William Young en David E. Kaiser aan in *Postmortem, New Evidence in the Case of Sacco and Vanzetti*, 1985). Watson komt weer met enkele van dezelfde aanwijzingen op de proppen, maar hij weet niet overtuigend de schuld van Sacco aan te tonen en ietwat krampachtig blijft hij in zijn hypothese steken.

Watson verrichtte geen nieuw onderzoek, maar baseerde zijn boek op eerdere studies en op de procesverslagen. Dat is geen verwijt want het is maar zeer de vraag of er na tachtig jaar nog nieuwe gezichtspunten in de zaak kunnen worden ontdekt. Watsons boek is een uitstekende samenvatting van de procesgang, de slopende jaren die Sacco en Vanzetti in de cel hebben moeten doorbrengen en de tragische afloop. Eerdere beschrijvingen van de gebeurtenissen, het proces en de veroordeling, dateren alweer van tientallen jaren geleden: de boeken van Russell, maar ook *Justice Crucified* van Roberta Strauss Feuerlicht uit 1977, *The Case That Will Not Die, Commonwealth vs. Sacco and Vanzetti*, van Herbert B. Ehrmann uit 1969, en natuurlijk de beknopte, maar uiterst accurate weergave van het proces, *The Case of Sacco and Vanzetti* van Felix Frankfurther uit 1927.

Het pleit voor Watson dat hij de ballistische 'bewijzen' in het proces (één kogel uit het pistool van Sacco zou geldloper Berardelli hebben doorboord), anders dan eerdere auteurs, aan de kant schuift. In de documentaire van Miller worden deze 'bewijzen' eveneens als onbruikbaar terzijde geschoven. Miller laat wapenexpert James Starrs aan het woord, die stelt dat tijdens het proces naar alle waarschijnlijkheid met opzet kogels en hulzen zijn verwisseld om schuld bij Sacco te kunnen leggen. Starrs stelt dat onderzoeksmethoden naar ballistiek destijds nog in de kinderschoenen stonden. Verklaringen van een zogenaamde deskundige werden tijdens het proces verkeerd geïnterpreteerd en bovendien was na diverse tests niet meer na te gaan wat de oorspronkelijke kogels waren. Latere tests door wapendeskundigen en ook de proeven die auteur Russell in de jaren zestig liet verrichten met het pistool van Sacco, kunnen om diezelfde redenen niet als betrouwbaar worden gezien.

De door eerdere onderzoekers geconstateerde vooringenomenheid van openbare aanklager Katzmann en rechter Webster Thayer ('Did you see what I did to those anarchist bastards the other day?', zei deze tegen een kennis op de golfbaan), de dubieuze getuigenverklaringen, het negeren van getuigen die een alibi verschaften voor Sacco en Vanzetti, worden door Watson, op basis van de procesverslagen, nog eens bevestigd en daarmee toont hij aan dat van een eerlijk proces geen sprake is geweest.

Diezelfde conclusie wordt ook in de documentaire van Peter Miller getrokken. Door niet alleen historici, maar ook andere betrokkenen over Sacco en Vanzetti aan het woord te laten, geeft Miller in bijna anderhalf uur een duidelijk overzicht van het verhaal Sacco en Vanzetti. Dat is knap, want de hele affaire duurde maar liefst zeven jaar, van 1921 tot en met 1927. Miller heeft voor zijn documentaire niet gekozen voor de klassieke *voice over*-vorm met illustrerende beelden, maar hij vertelt het verhaal door middel van citaten uit brieven van Sacco en Vanzetti, interviews met historici, authentieke beelden, oude bioscoopjournaals en hij laat betrokkenen aan het woord.

Historici Nunzio Pernicone (auteur van een voortreffelijke biografie over de anarchist Carlo Tresca), Howard Zinn (na de in 2006 overleden Paul Avrich de belangrijkste historicus op het gebied van het Amerikaans anarchisme), David Kaiser (co-auteur van het bovengenoemde *Postmortem*) en anderen, geven hun visie op de zaak. Maar ook amateurhistoricus Lincoln Robbins, die al dertig jaar met de zaak bezig is, heeft een belangrijk aandeel. Hij neemt de kijker mee naar de plek van de roofoverval, het huis van Sacco en de fabriek waar deze werkte. Componist Anton Coppolla (de vader van regisseur Francis Ford Coppolla) – die een opera schreef over Sacco en Vanzetti - en Giuliano Montaldo, de regisseur van de speelfilm *Sacco and Vanzetti* uit 1971 (zie *De AS* 148/149), geven een schets van de sfeer in de Italiaanse gemeenschap in de jaren twintig in de VS.

Miller weet bovendien in Italië een nicht van Sacco op te sporen, die vertelt hoe in de familie op de zaak werd gereageerd. Ontroerend zijn de herinneringen van de negentigjarige Jeanette Parmenter Murphy, de dochter van bewaker Parmenter, die haar leven lang geconfronteerd is geweest met het feit dat haar vader gezien werd als een slachtoffer van Sacco en Vanzetti. Maar een antwoord op de schuldvraag wil zij niet geven. Miller achterhaalt verder een vroegere buurjongen van Vanzetti, die nog eens bevestigt dat de vriendelijke, zachtaardige natuurliefhebber Vanzetti, onmogelijk het type leek om een brute overval te plegen.

Miller schetst de karakters van Sacco en Vanzetti en hoe zij door de arbeidsomstandigheden die zij meemaakten en om zich heen zagen, naar het anarchisme trokken. 'De arbeiders leven niet in Amerika, maar onder Amerika', zei Sacco eens. De staat is de grootste vijand van de arbeidersklasse, meenden ook Sacco en Vanzetti. Het anarchisme bood veel arbeiders de meeste perspectieven op een betere toekomst, de ideeën gaven troost in armzalige omstandigheden en het was radicaler in de afwijzing van de staat dan het socialisme of communisme. Vanzetti was een man met nauwelijks een privéleven, stelt historicus Pernicone, hij omarmde het anarchisme en stelde zijn leven in dienst daarvan en uiteindelijk ook zijn dood.

Niet alleen hun anarchistische opvattingen, maar ook de toen heersende vreemdelingenhaat, met name naar Italianen, heeft het noodlot van Sacco en Vanzetti mede bepaald. In de jaren twintig keek men neer op Italianen, vergelijkbaar met de wijze waarop men nu in de VS wel Puerto Ricanen en Mexicanen minacht en als een gevaar ziet voor de Amerikaanse waarden en normen, werkgelegenheid en samenleving.

Rechter Webster Thayer haatte radicalen en vreemdelingen. Hij zag zichzelf als St. Joris die de rode draak bevecht, zo vertelt Pernicone. Het was nog maar kort na de Russische revolutie en velen waren bang dat ook in de VS het 'rode gevaar' zou toeslaan. Bovendien was Amerika kort daarvoor opgeschrikt door een bommencampagne van anarchisten: aanhangers van de invloedrijke Italiaanse anarchist Luigi Galleani verzonden bompakketjes naar politici, politiecommisarissen en andere gezagsdragers. Ook Sacco en Vanzetti waren aanhangers van Galleani. De felheid waarmee aanklager Katzman en rechter Webster Thayer zich in de zaak opstelden, zijn ongetwijfeld door deze gebeurtenissen beïnvloed.

Historici als Pernicone, Kaiser, Zinn en anderen zijn van mening dat Sacco en Vanzetti daardoor geen eerlijk proces hebben gehad, de uitslag stond min of meer bij voorbaat vast. Dat is ook de reden waarom de zaak destijds zoveel beroering veroorzaakte. Deze onrechtvaardigheid, bracht veel schrijvers, kunstenaars en intellectuelen in beweging: John Dos Passos, Howard Fast en Upton Sinclair publiceerden erover, Woody Guthrie maakte in 1947 de plaat Ballads of Sacco en Vanzetti (ter afsluiting van de documentaire zingt zijn zoon Arlo Guthrie daarvan een nummer) en onder anderen de kunstenaars Diego Rivera en Ben Shahn lieten zich door de zaak inspireren.

Deze uitingen van schrijvers en kunstenaars zijn niet alleen een kwestie van terugkijken of herdenken. Ze tonen aan dat door de jaren heen de onrechtvaardigheid in de zaak Sacco en Vanzetti velen is blijven bezighouden, maar ook betekenis heeft voor het heden. Dat blijkt ook uit een opmerking in het filmvakblad *Variety* over de documentaire van Miller: *Superb! A consise yet passionate history lesson whose relevance could not be timelier.* Met andere woorden: de zaak Sacco en Vanzetti staat niet op zich, maar zegt veel over mentaliteit en houding naar andersdenkenden en vreemdelingen in de VS, niet alleen in de jaren twintig, maar ook nu. (MS)

Bruce Watson, Sacco & Vanzetti, The Men, the Murders, and the Judgment of Mankind; geb. 434 pag., Viking, New York 2007;

Sacco and Vanzetti, A film by Peter Miller, A Willow Pond Films Production 2006

(Te bestellen bij www.firstrunfeatures.com)

NATIONALE IDENTITEIT

Toen ik de lagere school bezocht, in de jaren vijftig van de vorige eeuw, hadden wij het vak 'vaderlandse geschiedenis'. Of dat nog bestaat, weet ik niet. Wij leerden over Janszoon Coen, Michiel de Ruyter en Piet Hein. Over die laatste zongen wij dat zijn naam klein is, maar zijn daden groot… De dadendrang van die mannen heeft 'ons' (wie?) aanzien in de wereld gegeven. Dat die dadendrang gepaard ging met onvervalst kolonialisme, roven en slavernij, om maar enkele wandaden te noemen, dat werd er niet bij verteld, althans het is mij toen niet bewust geworden.

Twintig jaar later had ik dat bewustzijn wel. Beroepshalve las ik bijvoorbeeld de studie, die Hugo de Groot rond 1600 schreef. Hij was toen een jeugdige Haagse advocaat. De studie waarover ik spreek verscheen onder de titel *Het recht op buit*. Deze was verricht in opdracht van de pas opgerichte Oost-Indische Compagnie (OIC). De studie moest het goed recht van de OIC verdedigen om ter kaapvaart (dat wil zeggen zeeroverij) te gaan en om zich te verrijken aan de buit, op de vijand van de Hollanders gemaakt. Bij De Groot treft men alle argumentatieve slimmigheden aan om deze kaapvaart te rechtvaardigen.

Een hoofdstuk in de studie draagt de voor zichzelf sprekende titel 'Waarin wordt aangetoond dat de oorlog, zelfs indien deze een persoonlijke ware geweest, niettemin rechtvaardig zou zijn en dat de buit rechtmatig verworven is voor de OIC der Hollanders' (Hoofdstuk XII van *Het recht op buit*). Dat is geweest. Des te driester is het, dat 'we' een aantal eeuwen later kennelijk nog steeds trots moeten zijn op dit roversverleden. Want met behulp van dit soort gegevens wordt een deel van de 'Nederlandse volksaard' geconstrueerd.

In de brochure *Opgelapte vaderlandsliefde* vindt men een aantal artikelen, die ingaan tegen de hedendaagse golf van injecteren van 'vaderlandsliefde' en de reconstructie van de bedoelde 'volksaard'. Ook premier Balkenende doet hier aan mee. Zonder enige gêne treft men in een rede van hem voor het CDA congres van september 2006, het verheerlijken van de roversstaat Nederland aan. De laatste bijdrage in de genoemde brochure gaat daarover. Ook al lijkt me die tekst 'fake', Balkenende zou het, wat ik daar lees, allemaal gezegd kunnen hebben.

En denk nu niet dat het er in andere landen anders toegaat. Zo heeft Sarkozy president van Frankrijk kunnen worden, mede door het begrip 'nationale identiteit' een bepaalde

inhoud te geven. Zo'n inhoud, dat hij daarmee de kiezers van de reactionair Le Pen in zijn zeilen heeft weten te vangen. Het heeft de woede gewekt van een aantal Franse historici. Die hebben een comité van waakzaamheid opgericht om misbruik van het begrip 'nationale identiteit' aan de kaak te stellen. De Franse historicus en sociale wetenschapper, Gérard Noiriel, schreef een pakkende beschouwing over dit onderwerp onder de titel *À quoi sert l'identité nationale* (Waartoe dient de nationale identiteit).
Ja, waartoe dient het eigenlijk? Onder meer om angsten te voeden, zoals die van 'vreemdelingenangst'. Die angst is te gebruiken om een bepaalde binnenlandse politiek te bedrijven. Maar er zijn meer angsten en onzekerheden om politiek te exploiteren. Het winternummer van het Franse anarchistische tijdschrift *Réfractions* handelt over die exploitatie met het themanummer 'Politiques de la peur' (Politiek van de angst). Daarin treft men een intrigerend artikel aan van een Israëlische militant voor de vrede, Uri Gordon, onder de titel 'Anarchisme, nationalisme et nouveaux États' (Anarchisme, nationalisme en nieuwe staten). Daarin draait het om de discussie over de instelling van een Palestijnse *staat*. Is het verkeerd dat mensen een 'natuurlijk' nationalisme voelen, vraagt hij zich af. Een 'nationalisme', waarin sentimenten als bijvoorbeeld taal en culturele achtergrond een rol spelen, dat wil zeggen sentimenten van *locale* culturele eenheid? Bakoenin wees dat niet af, noch onder meer Landauer en Rocker, zo laat Gordon zien.

Waar anarchisten zich nadrukkelijk wel tegen verzetten is het 'kunstmatige' nationalisme, het nationalisme om een natiestaat op te tuigen. Een nationalisme dat als voertuig dient voor een reactionaire ideologie, waarbij een valse eenheid van saamhorigheid en belangen wordt gecreëerd. Die eenheid verenigt dan binnen een natie tegengestelde klassen met als doel de bezittende klasse in relatieve rust haar economisch belang te laten verzilveren. Haar dominantie kan dan schuilgaan achter de façade van de nationale eenheid, herkenbaar gemaakt in de 'nationale identiteit'. Voor Nederlanders geldt dan: jongens van stavast, jongens met een hart van De Ruyter (waar blijven de meisjes…?). (ThH)

Opgelapte vaderlandsliefde, Hoe de koloniale geschiedenis wordt recht gepraat, uitgegeven door De Fabel van de illegaal, Gebladerte-reeks 31, maart 2007, 58 pag.; prijs 3.– euro (www.gebladerte.nl)

Gérard Noiriel, À quoi sert 'l'indentité nationale'; Agone, Marseille; 2007, 154 pag., prijs 12.– euro.

Réfractions, nr. 19, winter 2007-2008, thema 'Politiques de la peur'; 128 pag., prijs 12.– euro (http://www.refractions.plusloin.org/).

Beste lezer(es),

***Opnieuw een dubbelnummer van *De AS*, ditmaal als Vijftiende Jaarboek Anarchisme. Aan het eind van de zomer verschijnt een aflevering die gewijd zal zijn aan AS-redacteur van het eerste uur Wim de Lobel en eind van het jaar staat een aflevering gepland met als thema 'wraak'.**

***Aan donaties ontvingen we in 2007 een bedrag van 1410,40 euro. Alle gevers danken we hartelijk. Helaas is het steunbedrag wat lager dan in voorgaande jaren. We roepen de lezers dan ook op om dit jaar extra aandacht aan ons Steunfonds te besteden. Zonder uw financieële bijdragen is De AS niet te exploiteren! Bovendienhebben nog niet alle abonnees betaald. Stort uw abonnementsgeld 2007 plus zo mogelijk een extra bedrag op postgiro 4460315 van De AS, postbus 43, Moerkapelle.**

***Deze AS valt helaas na de Pinksterdagen in de brievenbus, zodat we slechts achteraf kunnen berichten over de Pinksterlanddagen in Appelscha (Kampeerterrein Tot Vrijheidsbezinning). Ditmaal was het een jubileum. Jonge en oudere anarchisten kwamen voor de 75ste keer met Pinksteren bijeen. Er waren sprekers uit andere landen en centraal stond het thema antimilitarisme. Info: www.pinksterlanddagen.nl.**

***De illustraties in dit nummer zijn houtsneden van Frans Masereel en een tekening van Karin van Haasteren (KA). De omslagillustratie is van Clifford Harper.**

***Alle afleveringen van het tijdschrift en andere uitgaven van De AS kunnen voordelig besteld worden door gebruik te maken van een of meer onderstaande aanbiedingen:**
AANBIEDING 1: dit pakket omvat alle tot nog toe verschenen nummers (origineel dan wel herdruk) plus het apart verschenen Eerste Jaarboek Anarchisme, alsmede de onmisbare Bibliografie van 26 jaargangen De AS voor 100 euro (incl. verzendkosten).
AANBIEDING 2: voor 40 euro (incl. verzendkosten) ontvangt u alle nog leverbare originele nummers van De AS (zie het overzicht elders in dit infokatern).
AANBIEDING 3: met uitzondering van het Eerste Jaarboek Anarchisme en de Bibliografie sturen we alle boeken en brochures die De AS inmiddels heeft uitgebracht (zie het overzicht Uitgaven De AS elders in dit infokatern) incl. verzendkosten toe voor 45 euro.
AANBIEDING 4: alle uitgaven zoals genoemd in aanbieding 3 plus het Eerste Jaarboek Anarchisme en de Bibliografie ontvangt u voor 52 euro (incl. verzendkosten).
Vanzelfsprekend gelden alle aanbiedingen zolang de voorraad strekt. Bestellen via postgironummer 4460315 van De AS, postbus 43, 2750 AA Moerkapelle met vermelding van de gewenste aanbieding(en).

Redactie en administratie De AS

LOSSE EXEMPLAREN

Zolang de voorraad strekt zijn tegen gereduceerde prijs losse exemplaren verkrijgbaar van een groot aantal eerder verschenen *afleveringen* van De AS. Men kan deze nummers bestellen door storting/overmaking van 2,25 euro per exemplaar (inclusief verzendkosten) op postgiro 4460315 van De AS, postbus 43, 2750 AA Moerkapelle. In verband met de verzendkosten moet voor tenminste 6,75 euro besteld worden!
Leverbaar zijn de volgende afleveringen: nr. 38 (Bedrog van het kapitaal), nr. 41 (Gezondheidszorg), nr. 42/43 (Proudhon), nr. 44/45 (Onkruit & Antimilitarisme), nr. 46 (USA), nr. 47 (Geweld), nr. 55/56 (Politieke vorming), nr. 59/60 (Anarchistische perspectieven), nr. 61 (Marx), nr. 64 (De crisis), nr. 65 (Nationalisme & bevrijdingsbewegingen), nr. 66 (Een libertaire staat?), nr. 67 (Arbeidsethos), nr. 68 (Anarchisme & utopie), nr. 69 (Nieuwe sociale bewegingen), nr. 70 (Clara Wichmann), nr. 71 (Staatskunst of straatcultuur), nr. 72 (Eigendom), nr. 73 (Technologie), nr. 74 (Spanje 1936-1986), nr. 75 (Macht), nr. 77 (De verwording van rechts), nr. 78 (Max Stirner), nr. 79 (Musica Anarchica), nr. 80 (Berlijn), nr. 81 (Onderdak), nr. 82 (Tegenethiek), nr. 84 (Oost-Europa), nr. 86 (Literatuur), nr. 87 (Domela Nieuwenhuis), nr. 88 (De staat van de ecologie), nr. 89 (Onder anarchisten), nr. 90 (De verlokking van rechts), nr. 91 (Murray Bookchin), nr. 92 (Menselijke natuur en anarchisme), nr. 93 (Stad, straat, federatie), nr. 94 (Het labyrint van de vrijheid), nr. 95 (Christen-anarchisme), nr. 96 (Buitenstaanders over anarchisme), nr. 97 (Israel), nr. 98 (Transport), nr. 99 (Sarajevo), nr. 100 (Beeldvorming), nr. 101 (Media), nr. 102 (Nederland immigratieland), nr. 103 (William Godwin), nr. 104/105 (België), nr. 106 (Economie), nr. 107 (Politiek), nr. 111 (Voorheen Sovjetunie), nr. 113 (Gustav Landauer), nr. 114 (Poëzie als ordeverstoring), nr. 115 (Latijns Amerika), nr. 117 (Domela als internationale figuur), nr. 118 (Italie), nr. 121 (Leren), nr. 124 (Dieren), nr. 125 (Disciplinering), nr. 128 (Armoede), nr. 129 (Frankrijk), nr. 132 (Afrika), nr. 133 (Techno), nr. 136 (Tolerantie), nr. 137 (Globaal), nr. 140 (Dood), nr 141 (Boeken), nr. 142 (Tiende Jaarboek Anarchisme), nr. 143 (Erich Muhsam), nr. 144 (De staat van de staat), nr. 145 (Atalanta), nr. 146 (Ivan Illich), nr. 147 (Jazz), nr. 150 (Stalin in Spanje), nr. 151 (Nederlandse anarchisten 1933-1945), nr. 155 (Manifesten), nr. 156 (Dertiende Jaarboek Anarchisme/Ontworteling van Europa), nr. 157 (Schrijvers & anarchisme), nr. 158 (Nederlandse anarchisten in de Tweede Wereldoorlog).
Sommige originele afleveringen, met name dubbelnummers, kosten 4,50 euro per stuk. Het betreft: nr. 109/110 (De bevrijding van het anarchisme), nr. 112 (Tweede Jaarboek Anarchisme), nr. 116 (Derde Jaarboek Anarchisme), nr. 119/120 (Vierde Jaarboek Anarchisme), nr. 122/123 (Vijfde Jaarboek Anarchisme), nr. 126/127 (Zesde Jaarboek Anarchisme/Anarchisme inNederland), nr. 130/131 (ZevendeJaarboekAnarchisme/Landbouw), nr. 134/135 (Achtste Jaarboek Anarchisme/Guy Debord en het situationisme), nr. 138/139 (Negende Jaarboek Anarchisme/De verloedering van het landschap), nr. 148/149 (ElfdeJaarboekAnarchisme/Opgesloten), nr. 152/153/154 (Twaalfde Jaarboek Anarchisme), nr. 159/160 (Veertiende Jaarboek Anarchisme/Cinema Anarchistica).
Alle inmiddels *uitverkochte afleveringen* van De AS zijn overigens *herdrukt*. Deze kosten zonder uitzondering 2,25 euro per exemplaar. Het gaat om de volgende afleveringen: nr. 1 (Syndicalisme), nr. 2 (Marxismekritiek), nr. 3 (Anarchisme vandaag), nr. 4 (Vrouwenbevrijding), nr. 5 (Zelfbeheer), nr. 6 (Registratie), nr. 7 (Energie), nr. 8 (Anarchisme & parlement), nr. 9/10 (Onderwijs, opvoeding, misvorming), nr. 11 (De vakbeweging in de krisis), nr. 12 (De Grote Depressie), nr. 13 (Terrorisme), nr. 14 (Godsdienst), nr. 15/16 (Fascisme), nr. 17 (Misdaad en straf, met teksten van Clara Wichmann), nr. 18 (Arthur Lehning), nr. 19 (Antimilitarisme), nr. 20 (Monarchie en Oranje), nr. 21/22 (Bakoenin), nr. 23 (Duitsland), nr. 24 (Anarchisme), nr. 25 (Organisatie), nr. 26 (Kiezen of delen), nr. 27 (Bouwen & wonen), nr. 28 (Kropotkin), nr. 29/30 (Veiligheid), nr. 31 (Milieu ~ macht), nr. 32 (Ontwikkelingshulp?), nr. 33/34 (Sexualiteit), nr. 35 (Anarchisten en de staat), nr. 36 (Europa), nr. 37 (Anarchisme en wetenschap), nr. 39/40 (Anton Constandse en het anarchisme), nr. 48 (Kunst & Anarchie), nr. 49 (Stembiljet of sociale aktie), nr. 50/51/52 (Anarchisme over de grenzen), nr. 53 (De Staat van verzorging), nr. 54 (Schijnanarchisme), nr. 57 (Tolstoj), nr. 58 (Cooperaties en collectieven), nr. 62 (Bart de Ligt), nr. 63 (Anarchie & avantgarde), nr. 76 (De sociocratie van Kees Boeke), nr. 83 (Provo), nr. 85 (Anarcha-feminisme), nr. 108 (Wim van Dooren filosoof, humanist, anarchist). Ook voor deze herdrukte afleveringen geldt dat in verband met de verzendkosten voor tenminste 6,75 euro besteld moet worden.

UITGAVEN DE AS

De AS brengt naast het tijdschrift een serie reprints van (oudere) anarchistische pamfletten en brochures. In deze reprint-reeks van (soms curieuze) geschriften zijn verschenen:
—Anton Constandse, *Anarchisme*; een uit 1930 daterende, 14 p. omvattende beschouwing die bij Constandse's eigen uitgeverij de Albatros verscheen (bestelnummer: 001);
—R. Tamminga, *Theorie en praktijk van het nemen*; een begin deze eeuw door de schrijver in eigen beheer uitgegeven brochure van 16 p., waarin het neem- en eetrecht wordt verdedigd (bestelnummer: 002);
—Henk Eikeboom, *De anarchist en het huwelijk*; een 24 p. tellende, in 1921 bij Libertas (de drukkerij van Rijnders' Vrije Socialist) verschenen betoog van Henk Eikeboom dat veel stof deed opwaaien. Clara Wichmann sabelde Eikebooms pleidooi voor 'Stirneriaanse lustbeleving' fijntjes neer (bestelnummer: 003);
—Anton Constandse, *Heinrich Heine als dichter en denker*; een uit 1928 daterende, 48 p. tellende brochure van Constandse, opgenomen in de bundel Groote Persoonlijkheden, een uitgave van Orion (1928) die sindsdien nooit herdrukt is (bestelnummer: 004);
—J. Bedeaux en K.A. Fraanje, *Rhapsoden, zangen in modern gewaad*; een bundel die in 1951 verscheen bij Het Rode Boek te Rotterdam. Met een inleiding van B. Damme. 64 p. (bestelnummer: 005);
—Simon Radius, *Proudhon over kerk en samenleving*; een in 1981 bij de Vrije Gedachte verschenen essay. 42 p. (bestelnummer: 006);
—Piet Kooijman, *Heden, verleden en toekomst in zakformaat*; een reprint van de in 1935 voor het eerst verschenenbrochure over de voorhoedefunctie van de gedeklasseerden ('neem en eet'), aangevuld met een herdruk van het artikel *De vooruitzichten der arbeidersbeweging* uit datzelfde jaar en een biografische schets van Piet Kooijman door Hans Ramaer. 48 p. (bestelnummer: 007);
—*Spanje 1936-1966*. Een 47 p. tellende geïllustreerde special van het anarchistisch tijdschrift De Vrije (juli 1966) met een interview met een oud-Spanjestrijder en verder bijdragen van o.a. Rudolf de Jong, Jose Peirats, Hem Day en Victor Garcia (bestelnr.: 008). Deze reprints kan men franco per post ontvangen door storting/overmaking op postgirorekening 4460315 van De AS in Moerkapelle met vermelding van bestelnummer(s). De prijs bedraagt 3,25 euro per exemplaar. Let op: de bestelnummers 001, 002 en 003 zijn uitsluitend verkrijgbaar in één pakket, waarvoor de standaardprijs van3,25 euro geldt. In verband met de verzendkosten moet voor tenminste 6,50 euro besteld worden.

Behalve de reprint-reeks levert De AS diverse andere eigen uitgaven, zowel herdrukken als originele uitgaven. Deze boeken en brochures zijn te bestellen door storting/overmaking op postgirorekening 4460315 van De AS te Moerkapelle. De prijzen zijn inclusief verzendkosten.
—*Bibliografie De AS*, jaargangen 1972-1998; 105 p.; 6,90 euro.
—Paul Eltzbacher, *Anarchisme*; herdruk in paperback van de Nederlandse vertaling uit 1903; 293 p., 13,90 euro.
—*Eerste Jaarboek Anarchisme*; in 1994 verschenen als aparte uitgave; 151 p.; 5,90 euro.
—Hans Ramaer, *Het onbegrepen anarchisme*. Tekst van een lezing opgenomen in de bundel 'De Ideologieën' (Studium Generale, Utrecht 1994);12 p.; 1,25 euro.
—Hans Ramaer, *Het individualisme van Anton Constandse.* Tekst van de achtste Anton Constandselezing (1994) voor De Vrije Gedachte in brochurevorm; 22 p.; 1,90 euro.
—Anton Constandse, *De zelfvernietiging van het protestantisme*, een oorspronkelijk in 1926 verschenen kritische beschouwing van de godsdienst; herdruk in paperback; VIII + 120 pag.; 6,90 euro.
—Anton Constandse, *De ellende der religie*; herdruk brochure uit 1923; 20 p.; 1,25 euro.
—Anton Constandse, *God is het kwaad;* herdruk brochure uit 1924; 31 p.; 1,90 euro.
—Anton Constandse, *Kan er een God zijn?*; herdruk brochure uit 1927; 16 p.; 1,25 euro.
—Anton Constandse, *Godsdienst is opium voor het volk*; herdruk brochure uit 1929; 15 p.; 1,25 euro.
—Anton Constandse, *Nederland, God en Oranje*; herdruk van brochure uit 1932; 15 p.; 1,25 euro.
—Jos van Veen, *De carrière der zeven Oranjes in de Nederlandsche gewesten 1544-1795*; oorspronkelijk in 1929 (?) door Gerhard Rijnders (Bibliotheek voor Ontspanning en Ontwikkeling te Zandvoort) uitgegeven kritische geschiedschrijving; herdruk in paperback; 190 p.; 9,50 euro.

AANBIEDINGEN

De AS presenteert diverse afgeprijsde boeken en brochures. Van sommige titels is slechts een gering aantal exemplaren voorradig, dus gelden deze aanbiedingen zo lang de voorraad strekt. De prijzen zijn inclusief verzendkosten. Bestellen via overmaken van uw betaling(en) met vermelding van titel(s) op giro 4460315 van De AS in Moerkapelle. Het betreft:
—Thom Holterman, *Recht en politieke organisatie,. Een onderzoek naar convergentie in opvattingen omtrent recht en politieke organisatie bij sommige anarchisten en sommige rechtsgeleerden*; Tjeenk Willink, Zwolle 1986; 310 pag.; 14,90 euro.
—Thom Holterman en Henc van Maarseveen (ed.), *Law in anarchism*; Erasmus University, Rotterdam 1980; 177 pag.; 7,50 euro. (Een selectie van bijdragen aan het in 1979 gehouden internationale seminar anarchism & law met onder meer artikelen over Spooner, Proudhon en Kropotkin.)
—Ton Geurtsen, *De fabel van het linkse ongelijk*, met libertaire teksten van Rosa Luxemburg, Anton Pannekoek, Henriëtte Roland Holst en Arthur Lehning; Rode Emma, Amsterdam 1990;111 pag.; 7,50 euro.
—Arthur Lehning, *Lenin en de revolutie*. Marxisme en anarchisme in de Russische revolutie; Rode Emma, Amsterdam 1994; 151 pag.; 10,90 euro. Deze uitgave is een uitgebreide en geïllustreerde editie van de in 1972 bij Van Gennep verschenen Nederlandse vertaling van de oorspronkelijke Duitse artikelenserie, getiteld 'Radendemocratie of staatscommunisme'.
—Hans Ramaer, *De dans om het nucleaire kalf*; Ram, Rotterdam 1975 (tweede druk); 136 pag; 3,00 euro. (Een politiek-economische geschiedenis van het kernenergiebeleid in Nederland vanaf 1939.)

NIEUWE UITGAVE VAN ATALANTA:

STOÏSCHE NOTITIES

DE STOÏCIJNEN EN ANDERE KLASSIEKE FILOSOFEN ALS BRON VAN INSPIRATIE VOOR GELUK EN EEN MOOIERE WERELD

door Rymke Wiersma

De stoïcijnen waren hun tijd ver vooruit met hun ideeën over gelijkheid tussen mensen, kosmopolitisme en de ontkenning van het bestaan van belangentegenstellingen. Naast de filosofie van de stoïcijnen, vormden ook ideeën van atomisten, cynici en skeptici een inspiratiebron voor de notities in dit boek. Een boek over persoonlijk geluk en wereldverbeteren en hoe die twee elkaar kunnen versterken in plaats van in de weg zitten. Denk je eens in: een wereld zonder woede, zonder oorlog, zonder geweld, zonder dwang, zonder jaloezie, zonder onvrede… Niet haalbaar? Maar ook een wereld met minder van dat alles is de moeite waard.

212 bladzijden, 17,50 euro, isbn 978 90 73034 44 0

Andere uitgaven van Atalanta: *Groot verlanglijstje van de aarde, Eén en één is zelden twee, Tijd voor de anarchie – over enige misverstanden rond anarchisme, Dwarse ekonomie, Hoe komen kringen in het water – aardige filosofie, Het beste voor de aarde – het moeilijkste kinderboek van altijd, Billen Bloot Spel,* vrije muziek en nog meer; kijk (en luister) op www.at-A-lanta.nl

Atalanta, Simón Bolívarstraat 87, 3573 zk Utrecht, e-mail: atalanta@at-A-lanta.nl

---

NIEUWE UITGAVEN JAN BÖRGER-BIBLIOTHEEK F I L O S O F I E

Jan Börger: *Het hoofd van Johannes de Doper. De grote dode. Het offer en de levenskunst*. 2006, ISBN-10: 90-76033-27-7 NUR-736, EAN -13: 90-76033-27-3, 356 p. 22,50
(Herziene uitgave, voorheen: Het spookt in de Sint Jan!)
Wim de Lobel: *Spiritueel anarchisme – orde van zelfbeteugeling. Het universele principe – Arche anarchos estin.* Bundel, 1999, ISBN 90-76033-04-8, geïll. 112p. 7,00
De eeuwige generatie. De kunst van het grote sterven. 2005, ISBN 90-76033-26-9, geïll. 100 p. 7,00
Hans de Heer: *Oer-informatie. Een confrontatie van de moderne natuurkunde met de filosofie van Jan Börger.*1998, ISBN 90-76033-03, 50 p. 4,50
Geest van Stof. De Mnemocratische Evolutie van het bewustzijnsproces. 2000, ISBN 90-76033-06-4, 93 p. 7,00
Het Ik. Splijtzwam van de Geest. 2002, ISBN 90-76033-14-5, 56 p. 4,50
(Werd voorgedragen voor de Socrates Wisselbeker 2002)
Tevens leverbaar: *God noch autoriteit. Geschiedenis van de Vrijdenkersbeweging in Nederland.* B. Gasenbeek, J.C.H. Blom, J.W.M. Nabuurs, 2006, ISBN 90 8506 3582, uitg. Boom, geïll. 336 p. 24,95
Door storting op postgiro 77 0 36 van het verschuldigde bedrag wordt de bestelling zo snel mogelijk toegezonden. (Prijzen inclusief porto. Minimaal voor 6,00 euro bestellen.)
Jan Börger-Bibliotheek, Postbus 43, 2750 AA Moerkapelle. E-mail: wimdelobel@planet.nl
Ook te bestellen via onze website: http://www.ibizweb.nl/börger

---

UITGEVERIJ DE *VOORUIT*GANG

Alexander Berkman, *ABC van het anarchisme.* Klassieke uiteenzetting van anarchistische beginselen. 137 p. 12,00 (excl. verzendkosten)
Anton Constandse, *Anarchisme van de daad.* Beschrijving van houding, opvattingen en activiteiten van militante anarchisten in revolutionaire situaties. 173 p. 12,00 (excl. verzendkosten)
Arthur Lehning, *Spaans dagboek & Aantekeningen over de revolutie in Spanje.* Lehnings verslag van zijn verblijf van vier weken in Barcelona, in het najaar van 1936, toen de sociale revolutie op haar hoogtepunt was. 122 p. geïll. 17,50 (excl. verzendkosten)
De uitgaven zijn te bestellen bij vooruitgang@orange.nl